

STUDIA LITTERARIA
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR ÉS ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK KIADVÁNYA

TOMUS XL.

Redigunt:
I. BITSKEY et L. IMRE

ILLYÉS GYULA

DEBRECEN, 2002

A kötetet összeállította:
GÖRÖMBEI ANDRÁS

Lektorálta:
ILIA MIHÁLY

E szám szerzői:

ANGYALOSI GERGELY osztályvezető,
MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest
BABUS ANTAL könyvtáros, MTA Könyvtára, Budapest
BERTHA ZOLTÁN egyetemi docens, Károli Gáspár
Református Egyetem, Budapest
DOBOS ISTVÁN egyetemi docens, DE
GÖRÖMBEI ANDRÁS tanszékvezető egyetemi tanár, DE
JÁNOSI ZOLTÁN főiskolai tanár, Nyíregyházi Tanárképző Főiskola
MÁRKUS BÉLA egyetemi docens, DE
MATÚZ VIKTÓRIA PhD-hallgató, DE
POMOGÁTS BÉLA főmunkatárs,
MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest
SZIRÁK PÉTER egyetemi docens, DE
TAKÁCS MIKLÓS egyetemi tanársegéd, DE
TAMÁS ATTILA professzor emeritus, DE
TVERDOTA GYÖRGY egyetemi tanár, ELTE, Budapest

ISBN 963 472 682 8
ISSN 0562–2867

TARTALOM

Előszó (<i>Görömbei András</i>)	5
ANGYALOSI GERGELY: Meghasonlás és önazonosság (<i>Az Avar-ciklusról</i>)	9
TAKÁCS MIKLÓS: A transzcendencia-immanencia oppozíció felbomlása a <i>Rend a romokban</i> című kötet <i>Meditáció</i> -ciklusában	14
BABUS ANTAL: Illyés Gyula és Fülep Lajos az egyke ellen	26
DOBOS ISTVÁN: Az idegenség retorikája – <i>A Puszták népe</i> újraolvasása	35
TVERDOTA GYÖRGY: Illyés Gyula irodalomszemlélete a harmincas években	45
POMOGÁTS BÉLA: Illyés Erdélyben	57
SZIRÁK PÉTER: Kései intelem, posztumusz végrendelet (<i>Illyés Gyula: Szellem és erőszak</i>)	62
MÁRKUS BÉLA: „szépkorom után, halálom előtt” – <i>A Kháron ladikján</i> személyességének kérdései	70
TAMÁS ATTILA: A groteszk és az abszurd jegyében (<i>Kiegészítő vonások Illyés Gyula költői arcképéhez</i>)	82
JÁNOSI ZOLTÁN: „Fegyvert szereztem: bűv-igéket” (<i>Folklór-áthallások Illyés Gyula költészetében</i>)	88
BERTHA ZOLTÁN: Egzisztencia és transzcendencia (<i>Illyés Gyula költői világlátásának néhány vonásáról</i>)	114
GÖRÖMBEI ANDRÁS: Illyés költészete és a nemzeti önismeret	138
MATÚZ VIKTÓRIA: Kiss Ferenc Illyés Gyula-képe	165

ELŐSZÓ

A *Studia Litteraria* jelen kötetét a száz éve született Illyés Gyula munkásságának szenteljük. Összeállításunk – némi kiegészítéssel – annak a konferenciának az anyagát tartalmazza, amelyet a Debreceni Egyetem Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, a Debreceni Akadémiai Bizottság Irodalomtudományi Bizottsága és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Hajdú-Bihar Megyei Tagozata rendezett 2002. szeptember 27-én a DAB székházában az Oktatási Minisztérium NKFP 5/071. számú pályázatának és Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzatának támogatásával.

Itt köszönöm meg Dobos István habil. egyetemi docensnek, a DAB Irodalomtudományi Bizottsága és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Hajdú-Bihar Megyei Tagozata elnökének a konferencia szervezésében és lebonyolításában nyújtott segítségét.

*

Illyés Gyula előtt ifjúkorában ott volt az a lehetőség, hogy a francia avantgárd költészet egyik jellegadó személyiségévé legyen. Ezt az utat többen választották az ő kelet-közép-európai kortársai közül. Ő azonban úgy érezte, itthon várják igazi feladatokat. Hazatérése után viszont soha többé nem hagyta el a párizsi szellemi kilátót.

Nem az irodalom autonómiáját sértette, amikor közügyek vizsgálatának terepévé is tette azt, hanem az irodalom autonómiájának szellemi, erkölcsi erejét kívánta hasznosítani egy nemzet öntudatának és önismeretének a tisztításában és erősítésében.

A nemzet létügyeivel való szembesülést olyan hagyománynak tekintette, amelynek elfogadására klasszikus irodalmunk teljessége kényszerít. Java költőink, íróink soha nem tértek ki sorskérdéseink vállalása elől. A társadalmi szabadságért folyó harc nem ütközhet a nemzeti szabadsággal. A nemzet fölemelésén való munkálkodás egyetemes emberi feladat.

Szemléletében, gondolkodásában példamutató egyensúlyban van a nemzeti és az emberi közösséghez tartozás tudata és felelőssége.

Minden műfajában klasszikus értékekkel gyarapította irodalmunkat. Ezek az értékek beleépültek nemzeti kultúránkba. Rangot, méltóságot adtak annak. A magyar nemzeti önismeret és öntudat alakításának is alapművei.

Illyés Gyula a XX. század körülményei között is képes volt érvényt adni annak a közösségért cselekvő költői magatartásnak, melynek nagy példáit a klasszikus magyar irodalom olyan alakjaiban látta, mint Zrínyi és Petőfi.

Költészete egyesíteni tudta a magyar költészet legjobb hagyományait és az európai líra újító törekvéseit.

A cselekvő, rendteremtő életakaratot szolgálja Illyés racionalizmusa is. Viszonya a gondolatokhoz éppolyan természetes, mint a tárgyakhoz.

Olyan versei, mint a *Nem menekülhetsz, Kacsalábonforgó vár, Haza a magasban, Nem volt elég, A reformáció genfi emlékműve előtt, Egy mondat a zsarnokságról, Árpád, Bartók, Koszorú* a magyar történelem egy-egy korszakának, egy-egy problémájának a nemzet köztudatában otthonra találó megítélései. Erkölcs és esztétikum példamutató találkozásai. Nem egy esetben a magyar kultúra becsületének is védjegyei.

Prózai művei jórészt önéletrajza vonalán haladva rajzolnak átfogó képet a XX. századi magyar történelemről, külön jelentőségüket a magyarság sorskérdéseinek tárgyilagos, következetes elemzése adja. A *Puszták népe* egy nemzet alatti népréteg kilátástalan életének tárgyyszerű bemutatása és európai horizontú megítélése. Megkérdőjelezése annak a nemzettudatnak, amelyik nem vett tudomást erről a néprétről. A *Puszták népével* szinte egyszerre jelentette meg 1936-ban Petőfi-könyvét, melyben Ady szellemében úgy újította meg a Petőfi-hagyományt, hogy a maga költészete számára folytathatóvá tette a politikai indulat és az esztétikum társítását.

Illyés Gyula a színpadot a nemzeti önismeret leginkább hatékony nyilvános fórumának tekintette. Drámáit tematikailag a nemzetének sorsáért felelősséget érző, azzal közösséget vállaló írónak az értelmes cselekvés módzatait kutató szenvedélye fogja egységbe. Sorra veszi a magyar történelem sorsdöntő helyzeteit, hogy az elmulasztott lehetőségek elemzésével új értelmű hazafiságot teremtsen. Történelmet is tudatosít, de történelmi tárgyú drámái általános érvényű magatartásmódok elemzése. Egyetemes témái viszont problematikájukkal mindig a magyar kérdésekhez is kapcsolódnak, miként a *Kegyenc* és a *Tiszták*.

Szépirodalmi munkássága mellett folytonos gyakorlati, közéleti cselekvése is példaértékű. Szerkesztette Babits mellett a *Nyugatot*, de a népi írói tábornak is egyik vezető egyénisége volt. A *Magyar Csillag* szerkesztőjeként példát mutatott arra, hogyan kell nehéz időkben összefogni a nemzeti kultúra legjobbjait egy szekértáborba. Hasonló szellemben szerkesztette a *Választ* a második világháború után – amíg lehetett. A világháború idején, amikor Franciaország és Magyarország egyaránt náci fennhatóság alá került, kiadta a *francia költészet kincsházát*. Az 1956-os forradalom leverése után nemzetközi fórumokhoz fordult a bebörtönzött íróársak kiszabadításáért. Szinte vég nélkül sorolhatnánk ilyen cselekedeteit.

Illyés Gyulát minden kortársánál mélyebben foglalkoztatta a magyarság mibenléte, történelmi és jelenkori sorsa. Minden műfajában alapvető nemzeti kérdéseinket vizsgálta. Ezek a két világháború közötti időszakban elsősorban szociális jellegű gondok feltárásához vezették. A második világháború után pedig a nemzetellenes politika következményeivel, a magyarság nemzeti tudatának és nemzeti önismereté-

nek a sérüléseivel, mindenekelőtt pedig a kisebbségi léthelyzetbe került magyarság kiszolgáltatottságának a tényeivel kellett szembenéznie.

Gondolkodásában a nemzeti érzés és a nemzeti tudat helyettesíthetetlen érték. Ezért is tisztázta esszéiben a patriotizmus és a nacionalizmus sokszor összekuszált fogalmait. Sohasem kívánt több jogot a maga népének, mint másoknak. „Szellemi összetartó erő – a közérzés kohéziója – nélkül nincs nemzet” – vallotta. A közérzés kohézióját pedig csak reális nemzeti önismeret alapozhatja meg. Ezért is nézett szembe a tárgyilagosság drámaiságával Illyés a magyarság XX. századi szétszórásával és a kisebbségi magyarság jogfosztottságával.

Minden körülmények között az életérdekű érveket kutatta, az emberi minőséget óvta. A józanságot tartotta hősi állapotnak. S legnagyobb bátorságnak a reményt. Nemzeti hűségére, európai nyitottságára és bölcsességére a XXI. században is nagy szükségünk van.

Kötetünk Illyés Gyula munkásságának csak néhány fejezetét tekintheti át, de azt reméljük, hogy írásainkkal hozzájárulunk életműve kritikai megítéléséhez és értékeinek mai befogadásához.

Debrecen, 2002. november 2.

Görömbei András

ANGYALOSI GERGELY

MEGHASONLÁS ÉS ÖNAZONOSSÁG

Az *Avar*-ciklusról

Illyés Gyula líráját jó néhány évtizede, szinte pályájának kezdetei óta mondják „tárgyiasnak” méltatói. Nem kétséges persze, hogy kinél-kinél más jelentett ez a jelző. Külön tanulmányt igényelne annak a bemutatása, hogy miként változott e szó szemantikai funkciója aszerint, hogy milyen poétikai, irodalomtörténeti, axiológiai, sőt politikai hagyomány szertartásrendjébe illeszkedően használták. A legkevesebb eltérés alighanem abban a vélekedésben lenne fellelhető, hogy a „tárgyiasság” vagy „objektivitás” a lírai szubjektum, a versben megszólaló alany sajátos helyzetét, jellegét, önmegfogalmazását jellemzi, annak centruma felé mutat. Arra mindenféleképpen utal, hogy az a színpad, ahol az Ént fellépteti a költő, nem üres, hanem betöltik egy meglehetősen jól körülírható élethelyzet emberrel, emberi vonatkozásai és tárgyi rekvizitumai. A beszélő hang közöttük, nem egyszer hozzájuk fordulva, tőlük elválaszthatatlanul szólal meg, mint ahogyan azt a *Nehéz föld* egyik legtöbbet idézett darabjában, a *Tétközlő*ban megfigyelhetjük. „Üdvözlégy, falu, üdvözlégy, atyám, üdvözlégy, ájtatos ökör...” Ez távolról sem szünteti meg a *soliloquium*-jellegét, a vallomásos magatartást, de mindenképpen eltávolítja a közvetlen énésségtől, attól, amit általában „ömlengő líraiságnak” szoktunk nevezni. Illyés egyik ifjúkori példaképe, Füst Milán rendezte be ehhez hasonlóan a saját színpadát: nála „az elképzelt kar vezetője társai zenekísérete mellett” szavalna, „nagy tömeg nevében, tehát objektívan szólván”. Illyést valószínűleg ez a *képviselési jelleg* fogta meg Füst költészetében. Kettős igénynek tudott általa eleget tenni. Egyrészt mintaként szolgált számára, hogy verseinek szubjektumát a közösségből kivált, de azt mégis reprezentáló individuumként jeleníthesse meg. Másrészt megfelelő poétikai közeget kínált az én rejtőzködőbb, önmagát a szokásosnál jobban álcázó megnyilvánítására, amint azt költői alkata megkívánta.

Nos, az 1935-ös *Avar* ciklus, a két évvel később megjelent *Rend a romokban* kötet záró darabja első pillantásra ennek a tárgyiaság-fogalomnak a teljes ellentétét valószínűsíthetjük meg. Annyiban nem meglepő ez, hogy a harmincas évek közepére a költő már vitathatatlanul továbblépett a Füst Milán-i objektivitás áthasonított modelljétől. Másfelől viszont lehetetlen nem észrevenni, hogy a ciklus elüt a kötet többi darabjától, de még költészete későbbi fejlődésének irányától is. Tamás Attila, aki a szakirodalomban – ismereteim szerint – először hívta fel a figyelmet az *Avar* sajátos megoldásaira, a harmadik vers „felütését” emeli ki, ezt a valóban nagyszerű versszakot: „A madarak, a madarak! / Éles repedések a kéken / Feszülő évszak szövetségében. Fűlsér-

tón hogy mállik-szakad / festményem, égi tervezésem!” „Szokatlan hang ez Illyésnél – írja a monográfus –, a korabeli magyar líra egészében is alig ismerős”, amely „inkább csak Pilinszky János és Nemes Nagy Ágnes lírájában fog majd megjelenni”. Ugyancsak ő volt az, aki felismerte, hogy a kötet élére helyezett *Fogoly* című vers szorosan kapcsolódik az *Avar* bizonyos mozzanataihoz, s hogy a ciklus a maga eklektikusságában, ellentmondásosságában a harmincas évek magyar lírájának egyik kiemelkedően érdekes darabja.¹ A továbbiakban ehhez a szép elemzéshez kapcsolódva szeretnék néhány kiegészítő megjegyzést tenni a versciklusról.

Az első versszak professzionálisan szabályos és már a harmincas években is hagyományosnak számítóan retorizált természetlátást ígér. „Tölgyfáról tépek levelet, / Piros, mint orcámon a széken. / Hol a tavasz, a merészségem? / Futnak a vert-had fellegek. / Őzveggy fák zokognak a réten.” Tájékozódási eszközként ezúttal érdemes megtartanunk azt a romantikáig visszanyúló megkülönböztetést, amely nagy népszerűségnek örvendett a századelőn, s amely szerint a lírában megjelenő természet vagy az Énhez idomul, vagy éppen ellenkezőleg, az Én adja fel önálló kontúrjait, hogy beleolvadjon a természetbe. Illyésnél nyilvánvalóan az első típusról van szó. Az őszi táj megfelel a szubjektum hangulatának, vagyis a jelennek, amelyet a szégyenérzet határoz meg. Nem teljesen világos, hogy mi az oka ennek a szégyenérzésnek, de az elvesztett tavasz metaforikus azonosítása a merészséggel *in absentia* a gyávaság szemantikai tartományát idézi meg. Az első három sor beleillene akár egy Petőfi-versbe is, gondoljunk a „búm e sírj holdvilága volt” típusú klasszikus sorokra. Az a tény, hogy a piros tölgyfalevél és a szégyentől piros arc kapcsolata még csak nem is metaforában, hanem hasonlatban ölt testet, kihangsúlyozza az Én és a természet különállását. A szubjektum belevetíti magát az adott természeti környezetbe, ugyanakkor nem álcázza, hanem éppenséggel nyilvánvalóvá teszi ezt a projekciót, vagyis saját izoláltságát. Ennek tulajdonítható, hogy a „vert-had fellegek” és az „özveggy fák” önmagukban megragadó képei nem a poétikai koherenciát erősítik. A vert had ugyan távoli asszociációként támogathatja az egyén kudarcélményének sugallatát, a párjukat veszített, zokogó fák azonban már csak negativitásukkal vesznek részt a strófa-építkezésben.

A különálló Én túlságosan határozott kontúrokkal rendelkezik ahhoz, hogy engedje megteremtődni a Weöres *Valse triste*-jének varázsos személytelen szubjektivitásából áradó lenyűgöző atmoszférát, ugyanakkor nem eléggé szuggesztív ahhoz, hogy a természetet mintegy önnön kinövéséeként, organikus folytatódásaként jelenítse meg. Az olvasó úgy érezheti, hogy az önmagával vívódó szubjektum állandóan erőszakot tesz a tájon, amelyben ezt a vívódási jelenetet elhelyezi. Az arcra lebbenő ökörnyal a kivégző osztag előtt álló elítélt helyzetét segít vizionálni: „Ítélet szavát zengeti az ősz. Így fordulok az őszbe.” Az elmúlás költői őstoposzaként használatos évszak tehát ezúttal nagyon erőteljesen vetíti előre az Én morális válságának, sőt, morális pusztulásának sejtelmét, felkeltvén ezzel az olvasói várakozást. Ilyesfajta várakozás ugyanis nem csupán prózai művekben lehet szervező elem. Illyésnél ép-

¹ Tamás Attila: *Illyés Gyula*. Akadémiai Kiadó, 1989. 107–114.

pen elegendő epikus mozzanattal találkozunk ahhoz, hogy felébredjen bennünk a magyarázat igénye. Rögtön ilyen mozzanat az eddig leírt beszédhelyzet: valaki beszél nekünk személyes kríziséről, s ehhez természeti környezetet választ. (Akárcsak József Attila a *Bánatban*: „Hát kijöttem ide, az erdőbe”). A harmadik versszakból azonban ismét változik a külső és belső világ, a múlt és a jelen viszonya. A habzó föld és az égő erdő látomása fenyegetéssé formálódik; ezenközben viszont az Én sebzett vadként, száműzöttként „vergődik régi életéből”. Vagyis a méltó büntetéssel sújtandó elítélt pozíciójából az áldozatába kerül. A menekülő, az üldözött szerepe erősödik fel a ciklus első darabjának végére, még mielőtt poétikai megerősítést nyerhetett volna a szégyen-, az elmúlás- és az ítélet-motívum. Az utolsó versszakban ezt olvassuk: „Könnyű vagyok és szomorú”. Már nem a régi, válságos élethelyzetből kínoskeservesen kivergődő, űzött vadként menekülő Én áll előttünk, hanem valaki, aki szomorú fölényrel, némileg unatkozva becsapja maga után az ajtót. „Mert távozni már megtanultam”.

Az első öt versszak viszonylag részletes bemutatásával az volt a célom, hogy a ciklust mindvégig jellemző hirtelen és átmenet nélküli váltásokat érzékeltessem. Válságról van szó az *Avarban* minden kétséget kizáróan, a poétikai inkonzisztencia ugyancsak erről árulkodik; csak hogy e válság valódi mibenléte átélője előtt is homályos. Az Én identitásának megrendülése hol az elkövetett vétkek vagy bűnök, hol pedig az ellenségessé vált külvilág kegyetlenségének következményeként tűnik fel. A két dimenzió között nincs átjárás vagy közvetítés, ez magyarázza a természeti képek rapszodikus használatát is. A mintegy második természetként feltűnő város „csitíthatatlan rögeszmeként” való dohogása elől például a rengetegbe mentené „szívét” a beszélő, mit sem törődve azzal, hogy az előző strófában éppen ez a rengeteg vette üldözőbe. A „hegysorok lépcsőin” a fellegekbe menekített szív pedig belső érintetlenséget, a külső világtól fenyegetett, de abszolút belső értéket allegorizál, amely semmiképpen sem fér össze a verskezdő szégyen-motívummal. Ismét Weöres juthat eszünkbe, mégpedig a *Harmadik szimfónia* első része: „A szikla, ha rávésed jajodat, / többé nem szikla: élő te-magad / s föllibben a fellegekbe!” A megszólító és a megszólított azonban ebben a versben is azonosíthatatlan, szemben az *Avar* én-konstrukciójával. Halász Gábor a *Rend a romokban*-t recenzeálva az „új Illyést” ünnepli, aki felismerte, hogy az igazi harc „nem a világgal van, hanem magunkkal”, s aki a „melankolikus önmegfigyelés” költői véghezvitele érdekében „virtuózzá lett”². Ami a virtuozitást illeti, igazat adhatunk neki az *Avar* vonatkozásában is: az első vers majd mindegyik sora nagyszerűen megformált, némelyik igazi költői telitalálat. A probléma az, hogy a remekül megfaragott építőelemek nem állnak össze egységes építménnyé – ugyanis az illyési verskompozíció belső logikája ezt követelné.

Az *Avar* ciklus hat versből áll. Mindőjük megkívánná az eddig végzettnél sokkalta összetettebb elemzést, hogy azután a maga egészében vehessük szemügyre a versfüzért. Mivel erre nincs mód e rövid felszólalás keretei között, állításként, az aprólé-

² Halász Gábor: *Az új Illyés*. Nyugat, 1938/1. L. *Nem menekülhetsz*. In memoriam Illyés Gyula. Szerkesztette Domokos Mátyás. Nap Kiadó, 2002. 134.

kos argumentációt jórészt mellőzve fogalmazom meg azt a feltevésemet, hogy mind-egyik rész-egységben hasonló problémákkal találkozhatunk. Az egyes versek esztétikai szintje azonban jelentős mértékben különbözik. Már Tamás Attila utalt rá, hogy a második egység a „laposan középszerű” kérdésfelvetésektől se riad vissza, s hogy a szabadság „pegázussá” allegorizálása, valamint a célzás, hogy a szárnyas paripát „kilőtték” a költő alól – egyenesen komikus hatást kelt. Figyelemre méltó, hogy ugyan-ebben a versben esik szó egyedül a korábbi évek költői termésének első számú legiti-máló tényezőjéről, a népről. Ezúttal azonban ugyanolyan mérhetetlen távolságban van az Éntől, hogy fel sem merülhet az, amit korábban „képviselési jellegnek” ne-veztünk, s fordítva, az sem, hogy az Én, válságát leküzdendő, támaszkodhassék a népre. „Mint szép vad, mocsárba zuhant, / Ártatlan, nagy őskori állat, / Nyög foga közt sebnek, csapdának. / A nép még valahol alant. / Elér foszlánya jajszávának.” A „közönybe öltözött” szubjektum tehát csak önnön szabadságának „pegázusát” tudja siratni.

Ez visszakapcsol bennünket az egyszer már felvetett problémához: mi a versben körüljárt identifikációs válság oka és lényege? Miért jut el az ötödik vers a rezignált megállapításig: „Mintha más élt volna helyettem”? Nos, nem körvonalazódik válasz a ciklus végére sem, ami természetesen nem a szabatos magyarázat hiánya miatt problematikus poétikailag, hanem azért, mert a szofisztikált költői eszközökkel gerjesztett feszültség az ellentmondásos utalások, az inkohere ns strukturális elemek miatt nem oldódhat fel a befogadóban. A nyitó szégyen-motívum, a gyávaság tényé-nek sejtetése felhígul abban a közhelyes tanulságban, hogy az öregedés az ifjúság elárulásával egyértelmű. Ám Illyés nem jut el addig a konkrétságig sem, ahogy Ka-rinthy a *Találkozás egy fiatalemberrel* című írásában megfogalmazza ezt a képletet. Tamás Attila szerint a büntudat oka annak a felismerése, hogy a múltbeli Én az erkölcsi tett vállalásához az álmok valóra válását szabta feltételül. A ciklus utolsó egysége mintha valóban efelé a konklúzió felé hajlana. Magam mégsem tudom teljes mértékben osztani ezt az értelmezést; éppen a befejezés hiteltelen retorikussága, a dikció megváltozása figyelmeztet arra, hogy itt *kierőszakolt* tanulságról van szó. „Tan-uld el életed csucsán / Vad pátoszát a szál fenyőknek.” A szinte fülsértően tökéle-tes jambikusság, valamint a fellengzős heroizmus, amely korábban csak nyomokban jelent meg a versben, óvatosságra int bennünket.

Különösen, ha visszagondolunk a negyedik rész utolsó szakaszának fura megfo-galmazására: „Az ember inget, szeretőt, / Hitet is válthat, csak reményt nem, / Az ifjúságát a szívében, / Mely férfivá avatta őt.” A hitnek és a reménynek ez a bizarr szembeállítása nehezen lenne visszavezethető az ifjúság elvesztett illúzióival való balzaci leszámolásra. Nem véletlenül végződik kérdéssel ez a strófa és ez a ciklus-egység: „De mi is volt az én reményem?” Márpedig erre a kérdésre nem válasz a következő rész kijelentése, mely szerint „Az ember jobbra váltható! / Ezt hittem abban a tavaszban.” Nem válasz, mert a hit érzésem szerint ebben a műben inkább az ember gondolkodó énjének a meghatározója. A remény ellenben, ha a hittől tel-jesen el nem választhatóan is, valami más: az ember egészét érinti, testiségével, múlt-jával, érzelmi kapcsolataival, egyszóval teljes világával együtt. Csak így magyarázha-

tó az a görcsös erőfeszítés, amellyel a költő mindenáron az ősz, az avar képével kívánja megjeleníteni az ifjúság és a remény közös elmúlását. Ezt a romantikus toposzt tehát (gondoljunk csak Vörösmartyra), amelyet éppen a *bűntudat* beléptetésével, az erkölcsi dimenzió bekapcsolásával alakít XX. századivá: a remény elvesztése egyfelől mintha természeti szükségszerűség lenne, másfelől viszont morális vétség. Nem érdektelen megjegyezni, hogy nagyszerű öregkori lírájának egyik emlékezetes darabja, a *Fekete-fehér* éppen a visszájára fordítja ezt a logikát. Amit a felületes moralista „undorító köpönyegcserének” minősítene, az maguknak a természeti erőnek az emberi világon messze túlmutató működése. „Vagy számold, ha tudod, hány okmánylevelet / szaggat szét – micsoda név / hitelével! – s dob a szél seprűinek, / odanézz, csak egyetlen egy / fáról csak egyetlen év!” Az évszakoknak a pusztulást is magában foglaló változása ekkorra már az élet folytatódásának feltételeként jelenik meg költészetében.

Kimondhatjuk tehát, hogy az *Avar* ciklusban testet öltő válság a kompozíciót és a poétikai koherenciát szétfeszítő elemek egybekényszerítésében ugyanúgy testet ölt, mint a gondolati tisztázatlanságban. Mindez alighanem annak az elmélyülő, de ebben a korszakban nyugvópontra még nem jutó lírai önvizsgálatnak, a belső kételyekkel való mind radikálisabb szembenézésnek az eredménye, amelyet Halász Gábor már 1938-ban észrevett. Ha a költészettörténeti folyamatok szemszögéből vesszük szemügyre a ciklust, észrevehetjük, hogy a gyökeresen újszerűnek ható, a magyar líra történetében több évtizeddel előremutató képek, metaforák, hasonlatok felbukkanását talán éppen ez a külső és belső formát egyaránt érintő válsághelyzet tette lehetővé. A kötethez írott bevezetőjében maga a költő is utal valami hasonlóra. Összegyűjtve „meglepték” a versei, mondja. „Amellett, amit én akartam kifejezni velük, annyi gúnyt, alpári kötekedést, sőt miszticizmust találtam bennük, megannyi tulajdonságot, amelytől civilben a lehető legerősebben idegenkedtem. *Mintha álmomban beszéltem volna*.”³ (Az én kiemelésem. A. G.) Ennek az álomi beszédmódnak köszönhetjük a sötétben keringő, kezében „gyermeki sípládát” tartó, „elszabadult vak király” rejtélyes metaforáját éppúgy, mint azt a strófát, amelyben a beszélő Én korábbi életét vízmélyi vegetációnak látta. „Úsztam vígan a víz alatt, / Föld alatt, kormos alagútban. / Vonaton, karok közt aludtam. / Hány ország, test, szív, gondolat / fürdetett, míg ide jutottam.” A szédítő idő- és térbeli távlatokat egyberántó szemantikai szerkezetek létrehozásában nyilvánvalóan a szürrealizmus tapasztalata is szerepet játszott; ám ezek egy alapvetően nem-szürrealista konstrukcióba beágyazva meglepő, helyenként egyenesen sokkoló erővel hatnak. Az *Avar* a maga ellentmondásosságában, nagyszerű és közhelyesebb megoldásaival együtt a fiatal Illyés lírájának egyik legizgalmasabb alkotása.

³ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szépirodalmi, 1986. 118. o.

TAKÁCS MIKLÓS

A TRANSZCENDENCIA-IMMANENCIA OPPOZÍCIÓ FELBOMLÁSA A *REND A ROMOKBAN* CÍMŰ KÖTET *MEDITÁCIÓ-CIKLUSÁBAN*

Az 1937-ben kiadott kötetben viszonylagos laza szerkesztése miatt szükségszerűen kialakul egy olyan olvasói tapasztalat, miszerint jóval több csoportra, egyes esetekben ciklusokra tagolódnak a versgyűjtemény, mint ahogyan azt eredeti felosztása mutatja.¹ A *Meditáció*-ciklus sincs külön néven jelölve, sőt a csoport versei nem is követik egymást közvetlenül, néhány más vers mindig elválasztja ezeket. Amellett, hogy a cím paratextusa egyértelműen összeköti őket, s ezért valóban legegyszerűbb a műfajmegnevezésről elnevezni a ciklust (*Reggeli meditáció, Alkalmi meditációk, Éjjeli meditáció a legfelső emeleten*), igen fontos, hogy a háromszor ismétlődő *Alkalmi meditációk* maguk is egy ciklus prototípusai, hiszen az első nyolc, a második négy, a harmadik három kisebb verset foglal magában.² A szövegek közötti kapcsolatra viszont a cím csak felhívja a figyelmet, de orientációt nem ad, hiszen maga a *meditáció* mint műfajmegnevezés rendkívül tág, lényege éppen az, hogy bármilyen típusú szöveg illethető ezzel a névvel, sőt, semmilyen elvárást nem támaszt afelől, hogy itt a szövegek között valamilyen szintű erősebb kohézió létezne. Magának a *meditáció*-nak a legkarakteresebb jegye is ez a szabadság: a gondolatkísérlet minden ideológiai egyszólamúságot elhagyhat, hiszen nem az előre eldöntött igazságok kimondási helye, hanem a *különböző lehetőségek játékában artikulálódó felismerések helye*. (A *Hítű falu* is ennek jelzésére került be a „meditációk” közé, a szabad asszociációk ezen vers esetében szorosabb, más, környező szövegekkel lazább kapcsolatot hoznak létre, a ciklus korántsem szigorúan zárt.) A *meditációk* tehát megfelelő helyet biztosítanak az Istenről való beszédnek, kommunikációnak, melynek módjait, lehetőségeit vizsgálják egytől egyig a ciklus versei, s csak erre a közös jegyre építve alakítható ki magát a ciklust is létrehozó olvasat.

¹ Tamás Attila szerint például a kötet elején egymást követő szonettek (*Fogoly, Rend, béke, Ég kék stb.*) alkotnak ciklust, annak ellenére, hogy külön címet nem kaptak. Tamás Attila, *Illyés Gyula*, Bp., Akadémiai, 1989, 94.

² A *Meditáció*-ciklusba a következő versek tartoznak (a felsorolás a kötetbeli sorrendet ismétli): 1. *Reggeli meditáció* – 2. *Alkalmi meditációk*: a. *Metafizika* – b. *Eretnek!* – c. *Hít a kapitalizmus uralma alatt* – d. *Első csapda: az értelem ellen* – e. *Második csapda: az értelem mellett* – f. *Szomorú vigasz* – g. *De addig?* – h. *Jámbor számítás* – (*Hítű falu*) – 3. *Alkalmi meditációk*: a. *Nehéz út* – b. *A vasárnap megszentelése* – c. *Kisértés* – d. *Meglelt bárány* – 4. *Éjjeli meditáció a legfelső emeleten* – 5. *Alkalmi meditációk*: a. *A vegyes házasság átka* – b. *Hallgass* – c. *Munka közben*.

Niklas Luhmann *Az Isten megkülönböztetése* című esszéjét azzal indítja, hogy minden kommunikáció alapja a megkülönböztetés, s az Istenről való beszéd csak a transzcendencia és immanencia megkülönböztetése alapján lehetséges.³ A modernséghez ez a vallási kommunikáció alapját jelentő oppozíció felbomlott⁴. Az egyensúly felborulásának, az immanencia térnyerésének a jele a nyugati kultúrát átjáró racionalizmus uralma, a szekularizáció állapota (mely, tegyük hozzá, soha nem lehet totális) – a struktúra szétesésének jele az is, hogy az ördög vagy a pokol „valósága” már az egyházi kommunikációban sem tölti be korábbi domináns szerepét⁵, a szekularizált nyelv pedig metaforaként használja ezeket. Éppen a metaforikus nyelv az a pont, ahol el kell majd térnünk a luhmanni tételektől. Ugyanis a szociológus differenciálméleti indíttatású fejtegetéseit csak fenntartásokkal lehet átemelni az irodalomtudományi diskurzusba, hiszen életművében a rendszerelmélet felől vizsgálta a társadalmi jelenségeket, tehát az egyik legfontosabb elemet és szempontot, a nyelvi előfeltételezettséget kihagyja mind tárgya vizsgálatából, mind saját tudományos diskurzusa reflexiójából. Ezért történhet meg az, hogy Luhmann a misztikusok kapcsán tett kijelentésével, miszerint ahol a differenciálmélet paradoxonba ütközik, ott a misztika metaforákkal kerüli el az akadályokat (ha időlegesen is), súlyosan korlátozza a retorika területét: „A metafora azonban csak olyan kommunikációs aktusok során célravezető alakzat, amelyek retorikai mankókra szorulnak.”⁶ A paradoxonok feloldásában (vagyis, hogy hogyan figyelhető meg a megfigyelhetetlen, illetve a tökéletesen objektív megfigyeléshez kell lennie egy, a megfigyelőtől függetlenül is létező, „eredeti” megkülönböztetésnek) éppen a nyelv miatt lehet egyenrangú vetélytársa a misztika a differenciálméletnek. Ugyanis magáról a diskurzus „tárgyáról”, Istenről szükségszerűen csak metaforikus nyelven beszélhetünk, mert ma már nincs olyan autoritás, mely az igaz/hamis kód alapján igazolni vagy cáfolni tudna egyetlen Istenről szóló állítást is, pedig a tudomány alapvetően erre a kódra épít. (Luhmann szerint is ez az egyik oka annak, hogy a misztikát olyan hevesen elutasítja a tudomány, ezenbelül is a teológia – ezért is lehet építeni a meglátásaira, mert ugyan a saját nyelvére nem, de az elméleti *konstrukciójára* folyamatosan reflektál.) Az irodalom nyelve is metaforikus, tehát nem kérhető számon rajta egy művön kívüli valóság, illetve nem lehet vádolni a valóság meghamisításával sem – ennek megfelelően az irodalomtudományban visszaszorulóban vannak az igaz/hamis kódokra alapuló (például biografikus) olvasatok, a „lehetséges”, mely feloldja az *igaz* és *hamis* ellentétét, nemcsak az irodalom teremtette világok állandó jelzője lesz, hanem az egyes értelmezéseké is.

Ez a felismerés igazából akkor vált meghatározóvá, amikor az irodalomtudományi pozitívizmusnak és a realizmusnak mint irányzatnak megmutatkoztak a korlátai,

³ Luhmann, Niklas, *Isten megkülönböztetése* = N. L., *Látom azt, amit te nem látsz* (szerk. Karácsony András), Bp., Osiris, 1999, 180., 183.

⁴ *Uo.*, 187–188.

⁵ *Uo.*

⁶ *Uo.*, 194.

éppen az igaz/hamis kód totális kiterjesztését illetően. A realizmus programját a lírában, a legnyíltabban retorikus műnemben is próbálták bevezetni. A ciklus kezdő verse, a *Reggeli meditáció* tökéletes példája lesz e program megíúsulásának: a vers felütése első látásra az igaz/hamis kódjának ad elsőbbséget, a hipotetikusságnak, mint az irodalom alapjellemezőjének az általa létrehozott létezőknek a kategorikus elutasításával:

Ki annyit hazudtál, ne hazudozz többet.
Ne tessed, hogy árnyak, illatok követnek,
hősök hörgései, magas kísértések!
Nem követ és nem hí senki; a költészet
nem arra való, hogy elámítsd a népet,
vagy magadat akár. Egyszerű a világ;
amit két szemed lát, ép elég dolgot ad.
*Ragyognak a tárgyak. Nyald meg a ceruzád.*⁷

Ez a gyakran idézett hely bizonyítékként szerepel a szakirodalomban Illyés költői realizmusára⁸, a transzcendencia-immanencia ellentétpárja felől nézve az immanencia totális győzelmét jelenthetné. A késő szecessziós versnyelvtől valóban markánsan különbözik ez a megszólalásmód⁹, és elutasít egy patetikus, XIX. századra jellemző, romantikus képviselési hagyományt is. Az első igazi ellentmondás az egyes szám első személyű beszédmód és a dialogicitás tagadása között („Nem követ és nem hí senki”) áll fenn, hiszen van megszólítottja, „címzettje” a versnek. Magának a meghirdetett realista programnak az igazolása (egy ház mesterné reggelének „leírása”) már a negyedik sorában megtörik, hiszen az oly hevesen elutasított trópus, az antropomorfizmus visszaíródik: „Kezében a hirlap, a lapban a hírek / cincogva dugdosásák

⁷ A verseket a következő kiadásból idézem: *Illyés Gyula összegyűjtött versei*, I. kötet (szerkesztette, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Domokos Mátyás), Bp., Szépirodalmi, 1993.

⁸ A jelenség magyarázatát a következőkben látja Kulcsár Szabó Ernő: „A lírára nem okvetlenül találó, »realista« jelzővel alighanem épp azért illeték egybehangzóan – Babbitól Tamás Attiláig – legkülönbözőbb beállítódású értelmezői is, mert e [vallomások] beszédsszituáció fenntartásának igénye vall rá legtisztábban a szubjektivitás világértékelésének formális szerkezetére.” Kulcsár Szabó Ernő, *Az (ön)függőség retorikája – az Illyés-líra kriptotextusai = A költőszerep lehetőségei Közép-Európában – Tanulmányok Illyés Gyuláról* (szerkesztette N. Horváth Béla), Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola, Szekszárd, 1997, 7–34, 29. A *Reggeli meditáció* felütése olyanira Illyés költői realizmusának alapvető bizonyítéka lett, hogy Szabó Ferenc még Illyés „istenkereső” verseinek tárgyalásakor is ellentétként használja. Szabó Ferenc, *Illyés Gyula és Szabó Lőrinc – Próféta a hit senkiföldjén = SZ. F., Csillag után – Istenkeresők a modern irodalomban*, Bp., Távolatok, 1995, 69–77, 71.

⁹ Voltaképpen egyfajta válasz is arra, hogy „a magyar irodalomban a húszas-harmincas évek fordulóján kérdésessé válik a késő szecessziós jellegű versnyelv továbbvihetősége”. Nyáry Krisztián, *Egy párizsi Hunniában (Illyés Gyula poétikájának háttere a húszas-harmincas évek fordulóján)*, It, 1996/3–4, 489–529, 525–526.

egymáshoz fejüket”. Az egész szakaszra jellemző megoldás indul el ezzel: a bulvár-lapok szalagcímei interferálnak egymással, melyek eleve szövegek, tehát kétszere-sen is elkanyarodott a beszélő a „reáliáktól” (mint látni fogjuk, hasonló szalagcím-montázs olvasható az *Éjféλι meditáció* ötödik szakaszában – a két szövegrész ezért majd magyarázza is egymást). Csak látszólag tér vissza a harmadik szakasz a leíró nyelvi módhoz a *szemüveg* kapcsán (amit a házmesterné nem lát: „üvöltöz, nem tudja, hol a szemüvege” – látja a beszélő: „A szemüveg, amely ez álnok világra / fényt vethetne, ott van az ablakrámban”), hiszen a nyílt retorizálás megmarad, egy trópus egy másik kontextust is magyarázhat, ha a nap „haragos macska”, akkor néhány sorral lejjebb a *tények* „egerekké” válnak: „folytatásaikkal a friss jelenségek / így villannak eléd s vesznek egéruat, / nem láttatva mást, csak gúnyoló farkukat.” Ezzel visszatér a vers programadó bevezetésében reflektálatlanul maradt *látható-láthatatlan* problémájához, mely az Istenről való kommunikáció egyik alapját képezi, ebben a versben viszont szoros összetartozásuk csak a vers befejezésében lesz nyilvánvaló. A kezdeti megkérdőjelezhetetlen bizonyosságtól, az említett totalizált immanenciától, a különböző *médiумok* kikerülhetlensége folytán (csak *szemüveg*, *ablakráma* s a *nap* által láthatunk) a beszélő eljut a korlátozottság-tudathoz (az egyes szám második személy miatt viszont nem feltétlenül következik ebből önreflexió).

A metaforikus látásmód „rehabilitációja” tovább folytatódik azzal, hogy a „program” által elutasított (mint empirikusan nem létező) *árny*, ráadásul antropomorfi-zált formában tér vissza egy házaló már korántsem oly realista epizódjában: „s most már ő vonzolja a csalódott árnyat”. Ennek egyenes következménye, hogy a metaforikus látásmód alaptrópusa, az *átváltás* már egyáltalán nem jelent hirtelen váltást: „Ki volt ez? Micsoda boldogtalan lélek, / micsoda testté lett / szimbólum, sejtelem? – mily haragos isten / megtestesült átka, mely elbódült itten – / sajnos, oly hasztalan e hitetlen házban, / akár a próféták egykor a pusztában”. Csak rövid ideig tartható fenn az az elképzelés, hogy a „program” inkább tematikai vonatkozású, a hangsúly nem a transzcendens, az empirikusan nem bizonyítható létezők elutasításán van, hanem azon, hogy a profanításban is jelen van a szentség (az immanens is transzcendálható), így az ahhoz illő modalitás megilleti a hétköznapiakat is. Ennek ugyanis az ironia mond ellent, mert az sokkal jobban érinti a leírt világot, mint az idegen kontextusban szereplő biblikus beszédet (ezt az utolsó előtti szakasz erősíti meg, ahol a *házaló*-metaforika abban éri el csúcspontját, hogy „a teremtés ezer babra-dolga”, a teremtett világ leírása egyetlen *üzlet*-allegória köré csoportosul), ennyiben viszont az eredeti vallási kód vissza is állhat, mely a transzcendenshez utal mindent, ami stabil és örökérvényű, az immanenciához pedig a mulandó és az instabil kerül.¹⁰ A befejezés már teljesen ebben a kódban beszél, legszembetűnőbb jele ennek az, hogy a transzcendens-immanens oppozíció térbeli megfelelője, a horizontális felosztás is megjelenik (a tördelés egyszerre emeli ki a Szentháromságot és töri meg annak topográfiai egységét:

¹⁰ Luhmann, *i. m.* 183.

Látszat ez a világ, olcsó, hiu látszat.
Atya, Fiú, Szent-
Lélek oltalmazzon mindnyájunkat ittlent.

A kérdés igazán az, hogy fordulhatott át az immanencia totalitásából a transzcendencia elsődlegességébe a vers, hogyan juthattunk el az „Egyszerű a világ” kijelentésétől a „Látszat ez a világ” megállapításáig. Nem ugyanazt a világot jelölik? Az egyik általános érvényű volt, a másik csak a házmesterné és a házaló világát jelentené mindösszesen? A befejezés többes szám első személyű (tehát minden különálló világot összefog), s ezzel a házaló *prófétaságával* is elutasított vátesz-szerep íródik itt vissza, a vers elején megtagadott szerepnek igazából így csak a patetikus modalitását veti el. A személyváltások adják meg igazából a választ: egy transzcendentált nézőpont, mely mindent lát, s ahonnan egyszerű feladatnak tűnik a világ érzékelése, egyre inkább reflexió alá kerül, „mindent látása” illúzió, „látszat” lesz. Az idézett kezdő strofa után ugyanis (ahol az egyes szám második személy általános érvénnyel bír) azonnal kezdődik egy személytelen, egyes szám harmadik személyű rész, melyet egyetlen visszautalás szakít meg („folytatásaikkal a friss jelenségek / így villannak eléd...”), s mint láttuk, objektivitása csak deklarált, retorikájával egy transzcendens nézőpontot jelöl ki magának a beszélő („Lent a kapualjban a házmester neje” – olvashatjuk a leíró rész kezdetén). A transzcendens perspektíva azáltal bomlik le, hogy a képviselői beszédmóddal már nem lesz éles elválasztottság közte és a megfigyelt immanencia között. A „látszat” tehát már a beszélő világára is vonatkozhat, csak látszólagos a hatalma a hétköznapi létezők felett, azt a megnevezések, az immanens transzcendenssé tételével éri el – de ez a vers nem mutat olyan szembetűnő önreflexiót, amelyből ez egyértelmű lenne, igazából a párvers, az *Éjféli meditáció* olvasásából adódó tapasztalatok mutatnak majd erre rá.

A két hosszabb verset elválasztó *Alkalmi meditációk* kisebb egységei kivétel nélkül oppozicionális logika szerint szerveződnek, s a közéjük ékelődött *Hithű falu* is illeszkedik ebbe a sorba. Az a tapasztalat mozgatja őket, hogy a transzcendens és a hozzá kapcsolódó nyelvi paradigma jól működtethetők immanens kontextusban oly módon, hogy e „nyelv” uralásával egy sajátos ironikus hangnem jöjjön létre. Ezzel egyszerre kritizálhatók az evilági jelenségek, például a népegyházi, intézményesült kereszténységen belül uralkodóvá vált immanens gondolkodás, s az ebből adódó visszásságok (*Hit a kapitalizmus uralma alatt*, és ezt teszi a második *Alkalmi meditáció*-csoport összes tagja, kivéve *A vasárnap megszentelése* című verset), s egyszerre mutatható meg a transzcendens beszédmód érvénytelensége. Ám ez az oppozicionális logika a legtöbb versben eldöntetlenségbe torkollik (ezt már az első vers, a *Metafizika* jelzi). A transzcendens és az immanens szólam nem keveredik, hanem egymás mellé kerül anélkül, hogy a versek retorikája egy egész modern megkülönböztetés (mely Luhmann szerint a vallás kapcsán mindig felmerül)¹¹, az értelem/értelemnélküli ellentétpárja alapján elrendezné a két nyelvet (sokszor a *szív* és az *ész* konven-

¹¹ Luhmann, *i. m.* 198.

cionális metaforikáját használva). Ebben az esetben már magának az értelemnek és értelemnélküliségnek a szembenállítása is csak tévedéshez vezethet. Mint ahogyan erre az *Alkalmi meditációk* negyedik négysorosa, az *Első csapda: az értelem ellen* címe elég egyértelműen rámutat, így ebben a versben is fennmarad az eldöntetlenség:

Buta vagyok és félek tudni, mert
a tudásszomj volt, ami messze vert
körödből, Jézus... – Frissen, lelkesen
az ész hívságáról elmélkedem.

Ezt követően a *Szomorú vigasz* négysorosában fordulat áll be, először itt válik a transzcendencia személyé, bár ezzel együtt jár a megközelíthetlenség tapasztalata („Sem ez, sem az, talán majd az idő / lebbenti azt is fel neked: ki Ó”). Intenzívebbé válik a szövegek közti dialógus is, a *De addig?* beszélője a jelen megoldatlansága miatt vállalja a közvetlen dialógust a konvencionális „Uram” megszólítással („De addig, Uram, addig? Jaj, Feléd is / annyi vívódás, förtelem, veszély visz? / bor, bordély, torz kéz, forró háború – / Mit szavalsz? Nem is volt oly iszonyú.”). Ez jelentős változás, hiszen eddig az egyes szám második személy egy immanens létezőt jelölt, mely bárkivel behelyettesíthető volt, itt viszont már Isten, a transzcendens létezőhez tartozik, s így szükségszerűen megnyílik egy olyan én-perspektíva, melyből végképp nem tartható fenn tovább a *Reggeli meditáció* transzcendens beszédpozíciója. Ezért ezt a vers utolsó sora gyorsan vissza is vonja, s bár az egyes szám második személy újra immanens személyt jelöl, de önreflexív módon most saját beszédmódját illeti kritikával. Az *Alkalmi meditációk* utolsó verse, a *Jámbor számítás* tehát újra visszatér a kevésbé személyes formához (a megszólított itt már az immanens személy), sőt, az egyes szám harmadik személyű névmással lazít is a reláción, s paradox módon egy reflexión belül a reflektálatlanságtól várja a kommunikáció létrejöttét: „Az vigasztalhat, hogy tudatlan is / szolgálhatod Őt, szolgálj. Törd fejed.” Ennek a paradox helyzetnek szinte egyenes következménye a másik, már említett fonák helyzet, a megfigyelő megfigyelhetetlensége¹² („Buzgalmat látva tán nem állja meg / s jelt ad...”), mely szükségszerűen a megszólítottásra, mint formára, vagyis magára a versszövegre is irányítja a figyelmet (s ez történt már a *De addig?* befejezésében is): „...s egyszerre, észrevétlenül, / azt látod csak, már szóba is vegyül”.

Tehát ebben a szakaszban már jelentkezik az az önreflexív mozzanat, mely a későbbiekben Isten helyett a „te”-hez intézett kinyilatkoztatásban létező beszélő ön-maga helyzetére, identitására figyel (a megszólítottaságból ered, hogy eldöntetlen, hogy egyszeri – ez esetben önmegszólítás – vagy általános alannal állunk szemben). A *Híthű falu* csak annyiban rajzolja tovább ezt a képet, hogy ismét szembesít azzal a

¹² „Ha viszont az ember tudatában van megfigyeltségének, szeretné ő is megfigyelni azt, aki őt megfigyeli. Ha pedig az Isten látásra vágyik, akkor pedig szükségképp immanens módon közelít a transzcendenshez. [...] A misztikának az alapkérdése végső soron ugyanez volt, vagyis hogy lehetséges-e a megfigyelhetetlen megfigyelése.” Luhmann, *i. m.*, 189., 192.

tapasztalattal, hogy ugyan a transzcendensről szóló beszéd hagyományos formái ki-
merültek, de semmilyen más immanens nyelv nem tud a helyébe lépni, különösen,
ha ragaszkodik az igaz/hamis kódjához. (Jellemző módon nem akkor szakad két szó-
lamra a vers, amikor a különbséget jelölő hasonlat, hanem amikor a különbséget
elimináló, tehát akár egy *más világot* létrehozó metafora lép be a szövegbe: „Két
angyal repült / tetőnkre el. A többi ott iszik / az istálló zsúpján még. Kétkedel? /
mert angyaloknak mégis túlkicsik?”) Viszont ez a reflexió továbbra sem érinti a léte-
zőket, nem kérdez rá létmódjukra, mert a nyelvük és létezésük szoros összetartozá-
sát itt még nem ismeri fel. Ezt megakadályozza az is, hogy zsánerképpel indít, amely
egy lehetséges én-te intim viszonyt egyáltalán nem tesz lehetővé, így újra csak a me-
taforikus és a leíró, empirikus látásmód változtatása áll a középpontban:

És ha a kakas ugyanaz, aki
Péterre mordult? És ha odaát
a szomszéd, ki sertését pörköli,
egy sátán lelkét űzi ép tovább?

A kérdések megválaszolhatatlanok, ha nem fogadja el a beszélő valamelyik auto-
ritás útmutatását (ezért is kerül egy eredetileg falusi idillbe Dosztojevszkij és Pla-
tón), de ezzel is csak annyit tud megállapítani, hogy a metaforikus nyelvi módnak
van létjogosultsága („Titkokkal forog / e világ csak példával van teli; / Plátó is így
szólt és felmutatott.”), de nem marad semmilyen viszonyítási pontja saját helyzeté-
nek meghatározására, ennyiben kapcsolódik az önreflexiók sorába („Sokat tudunk
már, / Vagy túlkeveset?”). Az *Alkalmi meditációk* második csoportja bár újra ütköz-
teti a metaforikus, transzcendens lehetségesnek állító és az immanens, leíró nyelvi
módot, mégis már az első verse, a *Nehéz út* zárlata („Imádkozzatok / lelkemért,
neokatolikusok.”) visszatér ahhoz a kritikus, polemikus hanghoz, amelyet ezen „lát-
szat-világ” immanenciája, vallási visszásságai jobban foglalkoztatnak, mint a transz-
cendens kérdése. A „neokatolikusok” és a magyar katolikus költők Illyés bírálatát
már 1933-ban kiérdemelték. Egyik *Nyugat*-ban megjelent esszéjében azt veti szemük-
re, hogy „nincsenek kételyeik, nincsenek problémáik, nem látom hitvallásuk eredet-
tét, amit követhetnék. Kész világszemlélettel léptek fel, költészetükben a vallás in-
kább mint vers-szerkezeti tényező szerepel”¹³. Tehát a dogmatika által holtá tett
metaforákat, ígéket nem tették élővé, nem hozták közel a modern horizonthoz, Is-
tenre és önmagukra irányuló kérdéseik nem voltak, így nyugvópontot sem kellett
találniuk egy-egy nyelvben kialakított viszonylatban, amely ugye neologizmusokat,
élő metaforákat kíván, s nem konvenciókat. Valamennyire jogosan éppen a *Rend a
romokban*-ról született legértőbb kritika¹⁴ teszi szavá ugyanezen hiányosságokat,

¹³ Illyés Gyula, *Katolikus költészet*, Nyugat, 1933, I., 422–431., 427.

¹⁴ Tverdota György szerint Halász Gábor képes volt kritikájával a kortárs horizonton felülemel-
kedni. Tverdota György, *Illyés kritikai fogadtatása a 30-as években = A költőszerep lehetőségei
Közép-Európában*, i. m. 67–74., 73–74.

Halász Gábor szerint Illyés Gyula „még nem találja az egyetlen, kizárólagos, általa teremtett formát [...] Az alkotónak nem elég megtérnie, másképp is kell csinálnia, mint az elődök; még a szentek sem konvencionálisak. Illyés Gyula ma még nagyon a versenyszabályok szerint birkózik az angyallal”¹⁵. Pedig a Halász Gábor az ezzel a kötettel beköszöntő új hangot a „melankolikus önmegfigyelésben”¹⁶ látta, amely mint láttuk, minden transzcendenciát megkülönböztetni kívánó beszéd sajátja, *A vasárnap megszentelése* című szakasz is ezzel fejeződik be, s különösen fontos, hogy ismét egyes szám első személyű a megnyilatkozás:

Mint létem értelmét, irott jogát,
nézem gereblyém és kapám nyomát,
aztán a tollét – bár csak egy napon:
köszönöm, Uram, hogy dolgozhatom!

Annyiban igazat adhatunk Halász Gábornak, hogy itt az önreflexió nem párosul az Istennel való kommunikáció problematizálásával, s így a befejezés kifejezetten konvencionális, mint ahogyan az ugyanebben az *Alkalmi meditációk*-csoportban található *Meglelt bárány* című vers a transzcendencia klasszikus kettős etikai „kódolására”, az üdvözülésre és elkárhozásra épül¹⁷.

Az *Éjféλι meditáció a legfelső emeleten* második fele visszatér majd az önreflexióhoz, de ezt nemcsak a megelőző *Alkalmi meditációk* nem vezetik be, hanem a vers címe és felütése sem. A *Reggeli meditáció* és az *Éjféλι meditáció* nem képeznek ellentétet, az időpont-megjelölések inkább egy folytonosságot jeleznek, s a *legfelső emelet* térbeli metaforája pedig biztosítja a *Reggeli meditációt* meghatározó transzcendens pozíciót is: „De borzongva most im egyre emelkedek, / önmagam Phönix zord világod felett”. Hiába van tehát én-te beszédszituáció, a lírai én már a megszólításba beépített egy specifikációt („Atyáim Istene! Katolikus Isten!”), s ezzel el is távolította magától (az utolsó, harmadik *Alkalmi meditációk*-szakasz kezdőverse, *A vegyes házasság átka* című vers arra a tapasztalatra épül, hogy a hagyományban benneállás, a felekezetiesség itt nem eredményez nyugvópontot¹⁸, a szólalomokra szakadó én nem talál egységesítő identitást Istennel szemben), s így a később is használt egyes szám első személy sem tud kialakítani kommunikációs helyzetet. A másik távolító gesztus már ismert: a zsánerképek, ezúttal a külvárosi éjszakából, személytelen perspektívájukkal megakadályozzák az Én-Te viszony szorosabbá válását. A *Reggeli meditáció*

¹⁵ Halász Gábor, *Az új Illyés*, Nyugat, 1938, I., 36–40., 39.

¹⁶ Uo., 37.

¹⁷ Luhmann, *i. m.*, 186.

¹⁸ Paradox módon egy szerzői „instrukcióban” hívja fel Illyés arra a figyelmet, hogy ez esetben nem működhet a biografikus olvasat, helyette az olvasói önmegértés lesz a helyénvaló stratégia: „Arra kérem az olvasót, hogy a közreadott verseket se velem azonosítsa, hanem saját magával.” Illyés Gyula, *Rend a romokban (Egy verses kötet elé)*, Nyugat, 1937, II., 153–154., 154.

hoz hasonlóan egy leírás itt is transzcendens pozíciót biztosít a többször exponált lírai ének (sőt azzal, hogy a várost Isten országának démonikus paródiájaként mutatja be, egy olyan prófétai helyzet is adódik, melynek soha nem kell feloldódnia egy közösségi megszólalásban):

Ahogy Velence a tengerre épült,
ez a város bűnre, förtelemre épült.
Megálltam utközben. Nagy villamos halak,
vonatok usztak a Ferdinánd-híd alatt.

Feltűnő, hogy ebben a négy sorban is domináns a víz trópusa. A költeményben valóban végig meghatározó, a megszólítás után következő metaforák majdnem az egész szöveg tropológiját modellezik: „Házak lebegnek, mint hajók lent a füstben. / Az egész külváros, akár egy kikötő”. Nem feltétlenül csak dinamizmust kölcsönöz a statikus városnak, hanem jól jelöli azt a totális jelenléte is, mely egyértelmű attribútuma egy negatív transzcendenciának. A dinamizált látvány előkészíti azt az *átváltást*, amely ugyan csak egy másik átalakulás, az önreflexív rész után következik, de ez legalább annyira hozzájárul a pokol versbéli *valóságához*, mint a víz metaforájának széles asszociációs bázisa: „Látom itt a Dunát, a csillogó vizet, / melyben nyáron karcsú pogány nők fürdenek. / Oh úgy fürdenek majd, oh, oh sivalkodva / így csapkodják majd a pokol égő habját”. Mint látjuk, a prófétai beszédmód korántsem uralodik el reflektálatlanul a szövegben, ennyiben rokona a *Jónás könyvének*, mint ahogyan a vers első fele köthető a *Hajnali részegség* verskezdetéhez. A vers emellett számtalan más kortárs szöveget is felidéz, így például a harmadik szakasz nemcsak a *Reggeli meditáció*nak lesz a variációja, hanem Dsida Jenő *Nagycsütörtökének* is:

Ez hát, ez az élet. Sőhajtozva fogom,
ölelem itt most az ablak keresztfáját,
nézem imbolyogni a szomszéd tűzfalon
kitárt karjaimnak ijesztő nagy árnyát
s a kapkodó fejét... Oh, hol van a spongya,
az ecet, hogy tikkadt szomjúságom oltsa?

Hiába sikeres a krisztusi sors és az emberi sors egybevillantása, a *Nagycsütörtökkel* szemben itt nem marad tartós a metaforikus azonosság, nem lesz általános érvényűvé, mert ez a vers itt nem érhet véget a felvezető, ironikus kontextus miatt. Az *árny*, akárcsak a *Reggeli meditáció* házalójának esetében, megmutatja egy másik identitás lehetőségét, de ez a lehetőség kihasználatlan marad, mert a különbség *árny* és *hordozó* között soha nem tűnik el. A tét viszont nagyobb, mint a *Reggeli meditáció* esetében, hiszen itt a személyes perspektíva miatt, saját immanenciájára ébred rá a beszélő:

Kétellyel, gyanúval töltözött a testem,
keserűen éget, mit oly vigan nyeltem!
A gúny, mit e versbe is fonni akartam,
szivemet hurkolja, fojtja egyre jobban.

Ez a fordulat a ciklus tengelye, hiszen az önreflexivitas egyszerre irányul az énrre és a hangnemre, arra a nyelvre, mely transzcendens pozíciót nyert a hagyományos, biblikus beszéd és a profán regiszter keverésével¹⁹, és ezzel valóban gúnyos, ironikus modalitást ért el. (A kötethez írt előszavában Illyés maga is megvallja, hogy az idő előrehaladtával egyre jelentősebb eltérések jelentkeztek az első olvasat és az újraolvasások tapasztalatai között: „Amellett, amit én akartam kifejezni velük, gúnyt, alpári kötekedést, sőt miszticizmust találtam bennük, megannyi tulajdonságot, amelytől civilben a lehető legerősebben idegenkedtem.”)²⁰ A lírai én önnön (nyelvi!) korlátozottságára és végességére, immanenciájára ébred rá. Ám mégis visszatér a prófétai beszédmódhoz, mert itt még mindig nem ismeri fel a nyelvtől való függését, még mindig lát módot egy megkérdőjelezhetetlen beszédmód megtalálására, még ha a „szövegkörnyezetének” elégtelenségére rá is döbben: a *Reggeli meditáció* megoldását ismételve újra bulvárlapok szalagcímeiből készít montázst, az „ördög buja nyelveként” aposztrofálva a zűrzavart. Ezáltal visszanyerhetné a transzcendens, megfigyelő pozíciót és a nyelvkritikán belül is megmaradna, de a vers zárata nem tud szabadulni a reveláció hatása alól, visszatér az önreflexióhoz:

De miért könnyezed te csak a világot?
Micsoda tetszelgés, kérdés még most is!
Sajnáld tenmagadat, ten nyomorúságod!
Tudod, hova kerülsz? lelked merre oszlik
és a végső napon mit döntenek róla?
Nem áldoztál te sem érettségi óta.

A közösségi beszédmód azért nem tartható fenn a vers eddigi tapasztalatai alapján, mert lényegében nem történt önmegértés, s addig nemcsak az a kérdés, hogy ki helyett szólunk, hanem egyáltalán, hogy ki szól. Az utolsó mondat azért nem illeszkedik ide, mert túlságosan is konkrét, s ezzel érvényteleníti az Istenről való beszéd egyik alapvető jellemzőjét, egy meglehetősen parabolikus, egzisztenciális határhelyzet jelenlétét. Éppen ezért sikertelen *A vegyes házasság átka* még azon kísérlete is, hogy annak okát, hogy nem talál választ, az eltérő családi örökséggel magyarázza – egyetlen eredménye lesz csak, a hívő és ateista szólamhoz egy arc tartozik csak, de választ ekkor sem kap. Magának a vallásnak a lényegét megérteni, azt kifejezni is csak kérdezéssel lehet, mondja Luhmann, mert minden válasz azonnal megfigyelés

¹⁹ Magát a kötetet is aposztrofálták különböző stílusok integratív helyként. Vö. Nyáry, *i. m.*, 524.

²⁰ Illyés, *Rend a romokban (Egy verseskötet elé)*, *i. m.* 153.

alá kerül²¹ (korlátozott érvényüket hamar fel lehet ismerni). A vers végén feltett, a transzcendens logikát követő kérdések tehát nem válaszolhatók meg az ember által, az Istenről és Istennel való kommunikáció viszont elkerülhetetlen. A ciklust záró, harmadik *Alkalmi meditációk*-csoportból a *Hallgass* című vers ilyen értelemben összefoglalja az előző versek tapasztalatát, hiszen nincs nyelv, modalitás, amellyel ezt a kommunikációt az ember irányítani tudná, s még inkább nincs lehetőség egy transzcendens beszédpozíció felvételére: „Se sértés, se gúny, sem a szolgálai / ravasz könyörgeés *Őt* nem csalja ki”. Sőt, bármilyen reflexió, így a transzcendencia és immanencia túlzott hangsúlyozása az Istentől való távolodást eredményezi²², illetve bármilyen Istent jelölő trópus azonnal szubverzálódik, a megfordítottja ugyanúgy érvényes lehet: „A csiga, ürge példáját idézted? / Te bujssz a földbe, hogy ha *Ő* idéz meg!” Így a szorosabb kapcsolatra csak egy alávetettségi relációban, vagy az ellentétes, immanens pozíció, az én eltűnésével lehet lépni – legalábbis ennyit lehet látni egy *immanens* perspektívából:

Hallgass hát s készülj szavára: ha *Ő*
a szelet vetné, lehess levegő,
víz, ha a fodrot. Várj csak, várj.
S ha nem szól:
tudj megfélekedezni te is magadról.

S hogy nem ezzel fejeződik be a ciklus, annak az az oka, hogy erről az elérendő „létfeljejtett” állapotról nem lehet ugyan beszélni, de valamit megközelítőleg lehet róla mondani. A *Munka közben* annak ellenére, hogy zsánerképpel indít, fönn tud tartani egy intimitást, az én visszhangszerű létével: „a havas méhes zümmögésbe fog. / Így zeng a szívem is néha már. Zenét / vélek fülelni”. Ez a visszhang egyszerre jelenti az isteni megszólítást és a (természeti) létezés reflektálatlan jeladását is, s a kettő harmóniába olvadhat, hiszen a zene forrása már ismeretlen. Ez az artikulálatlan hang lehet a totális jelenlét helye, mert *önfelede*t ének már nem hangozhat el egy modern vers reflexív közegében (talán ezt a feszültséget jelzi a „Nyugtalan vagyok” közbevetett mondata is), csak a lehetőségéről beszélhet: „...s érzem / a vágyat már, hogy frissen letegyek / seprőt, fogót, s elkezdjek hirtelen / egy messzezenegő boldog éneket”. Ez az el nem hangzott (és nem olvasható!) ének a ciklus befejezése, az Istenről való kommunikáció esetében ténylegesen a *Hallgass* programja érvényesült.

Az Istenről való beszéd megújítását a magyar költészetben Pilinszky olyan metaforikával éri el, mely nem épít a hagyományos Teremtő-teremtmény viszonyra, hanem az (Isten jelen-nem-létének paradox voltából adódó) fiktív és reális közötti határ értelmetlenné válásából táplálkozik, s az aposztrofikusság helyét személytelen beszéd veszi át, az esetleg feltűnő én-forma már csak „foglatat”.²³ Mint láttuk, az

²¹ Luhmann, *i. m.*, 195.

²² Luhmann, *i. m.*, 208.

²³ Lőrincz Csongor, *Kérügma és literalitás*, *Literatura*, 1999/4., 416–455., 428.

igaz/hamis kód vagy az én-beszéd elégtelensége ezekben az elemzett versekben is alaptapasztalat. Illyés ilyen típusú költeményeit mégsem tartották soha a Pilinszky-líra előfutárának, csak József Attila verseit. (Pilinszkyt – amint egy sokszor idézett, 1971-es Vigilia-interjúban olvashatunk róla²⁴ – maga Illyés is csodálta.) A kapcsolatot nemcsak azért nem ismerték fel, mert ezen a cikluson kívül csak elszórtan vannak Isten-versei, melyekben egyébként is kevés a közös jegy²⁵, hanem azért is, mert a *Meditáció*-ciklus tapasztalatai alapján költészetének alapjegyeiről kellett volna lemondania. És akkor ő nem választhatta a hallgatást.

²⁴ Az interjúra Reisinger János *Hallgass*-elemzésének zárata hívta fel a figyelmet: Reisinger János, *Kisvers – nagymesterek*, Bp., Bibliaiskolák közössége–Oltalom Alapítvány, é. n., 51.

²⁵ Tamás Attila ezért nem talál következetességet az *Éjféle meditáció a legfelső emeleten* és a néhány évvel későbbi *Úrfelmutatás egy falusi kertben* című vers között. Tamás, *i. m.*, 103.

BABUS ANTAL

ILLYÉS GYULA ÉS FÜLEP LAJOS AZ EGYKE ELLEN

A Pusztulás

„...már évekkel ezelőtt megérezttem, hogy találkozni fogunk [...] mert nekünk egy s más mondani valónk [sic!] van egymásnak. Keresni az alkalmat nem kerestem, nem jó erőltetni az ilyesmit [...] Szóval, ez a dolog azért volt jó, mert az Isten is így akarta”¹ – írta Fülep Illyésnek szóló első levelében, miután 1932. június 10-én, a pécsi Janus Pannonius Társaság ülésén megismerkedtek. Valóban, szinte szükségképpen kellett egymásra találniuk és szót érteniük, mert nemcsak a világtól elvonulva élő Fülep volt magányra kárhóztatva legfőbb problémáival, a magyarság sorskérdéseivel, hanem a fővárosban sürgő-forgó költő is: „Kassák körében beszélhettem minden nép sajátos, tehát nemzeti bajairól is, csak a magyarokéről szólni volt még ott is gyanús maradiság”² – emlékezik Illyés.

Fülep a szépíró Illyésre figyelt fel³, de már első találkozásukkor is többnyire Fülep vesszőparipájáról, a baranyai magyarság pusztulásáról, az egykéről volt szó. Illyés hitetlenkedve, mosolyogva hallgatta Fülepet, de a nyers számok, kimutatások megdöbbentették: a sötétben látó próféta bogarat ültetett a fülébe.

1933 júliusában Illyés két hétig Zengővárkonyban nyaralt. Itt írta *Magyarok* című verse első fogalmazványát⁴, amely annyira megragadta a kényes ízlésű házigazdát, hogy bejelentette rá az igényét: „ebben nem vagyok hajlandó osztozni senkivel, ez egészen az enyém.”⁵

De nemcsak a *Magyarok*, hanem XX. századi irodalmunk egyik legnagyobb vihart kavart esszéje, a *Pusztulás* is a várkonyi gesztenyefák alatt fogant. A *Pusztulás. Úti jegyzetek a Nyugat* szeptemberi, hóeleji számában jelent meg; üzenete félreérthetetlen: az egykézés következtében a Dunántúlon kiháló magyarság helyét elfoglalják a gyorsan szaporodó, életerős németek, s a területet előbb-utóbb bekebelezi a német birodalom. Fülep úgy érezte, Illyés elhalászta előle a témát, kifaggatta őt, a téma szakértőjét, megígérte, hogy helyet keres cikkének, s e helyett megírta a dolgot, né-

¹ Fülep Lajos levelezése. III. Bp. 1995. 112.

² Illyés Gyula: *Az eligazító*. Fülep Lajos. In: Fülep Lajos-émlékkönyv. Bp. 1985. 181.

³ Első vendégeskedésekor Illyés saját, *Nehéz föld* című verseskötetére is rábukkant Fülep könyvtárában. Vö. Illyés Gyula: *Az eligazító*. Fülep Lajos. In: Fülep Lajos-émlékkönyv. Bp. 1985. 181. 1987-ben, Fülep aukcióra került dedikált könyvei közül már hiányzott ez a kötet.

⁴ Vö. *Babits Mihály és Illyés Gyula levelezése*. Dokumentumok, 1929–1941. Szekszárd, 1992. 36.

⁵ Fülep Lajos levelezése III. Bp. 1995. 247.

hány toldást leszámítva az ő argumentumaival s nagyrészt az ő szavaival.⁶ Tanítványainak még évtizedekkel később is emlegette, hogy szerinte a zárómondatot – *Après nous le déluge* – nem Párizsból, hanem Zengővárkonyból vitte magával Illyés.⁷ Nem tudjuk, s nem is lényeges, hogy Illyés hol hallotta először a közkeletű francia szállóigét, de Fülepnak inkább talán az útirajz címe kellett volna, hogy szemet szúrjon. Fülep egyik 1929-es cikke *A magyarság pusztulása* címen jelent meg. Az is igaz viszont, hogy a *Pusztulás* cím annyira szokványos, hogy ehhez nem kellett máshonnan ihletet meríteni. Tény viszont, hogy Fülep szóhasználata rendkívül tudatos volt. A *Nyugat* ankétja Babits cikkének címét is – *Elfogy a magyarság?* – azért tartotta félrevezetőnek, mert a magyarság nem elfogy, azaz kihal, hanem anyagilag, erkölcsileg, minden szempontból *pusztul*.

Illyésre „mennykőként zuhantak” Fülep szavai, s azzal védekezett, hogy az egykéről már sokan írtak, s útirajzának annyi haszna mindenképpen lesz, hogy vita indul róla a *Nyugatban* és a *Magyar Hírlapban*. Bizonyos, hogy Illyést nem mohó érvényesülési vágy hajtotta, amikor megírta Fülep témáját.⁸ Elek Artúr, aki pedig sem Illyésnek, sem Illyés nemzedékének nem volt lelkes barátja, a lényegre tapintva csitította, békítette Fülepet: Illyés „Annyira magáévá tette a maga fejtegetéseit és adatait, hogy úgy mondta el, mint a sajátját. Minthogy ügyről, mégpedig nem kicsi ügyről és ennek szolgálatáról van szó, úgy érzem, hogy az idézőjelek elhagyását meg kell bocsátani neki. Nem hinném, hogy bármi olyan motívum is motoszkált volna benne, amit rosszra lehetne érteni. Fiatal ember, lelke van és fel tud buzdulni.”⁹ Fülep hamar belátta Elek szavainak igazát, haragja gyorsan elillant. Lelki emelkedettségét, csak az ügyet néző hozzáállását mutatja, hogy szeptember végén már együtt szervezték az egykeel- lenes mozgalmat, mert „...nem lehet, hogy ebben a veszett magyar világban éppen mi kettőnk közt legyen valami ék”.¹⁰

Illyés sohasem titkolta, sőt a *Pusztulásban* is név nélkül, de könnyen felismerhetően, többször hangsúlyozta, hogy Fülep a forrása. A költő a Baranyában látottaktól kétségbeesve érkezett meg a fővárosba¹¹, s kétségbeesése cselekvésre sarkallta. He- lyesen mérte fel, hogy az egyébként is nehézkes, akkoriban pedig már évek óta állan- dó hőemelkedéstől, láztól gyötört Fülep sohasem írja meg könyvét az egykéről. Ezért fogott tollat ő. Ráadásul Illyés arról is tudott, hogy Fülep 1929-ben a *Pesti Naplóban* négy folytatásban és egy interjúban ecsetelte főként az egyke pusztításait, és érintet- te nagyon óvatosan, futólag a németek dunántúli térnyerését. A legcsekélyebb vissz- hang nélkül. Pontosabban: a pécsi *Kisgazdák Lapjában* Nagy Ferenc, a későbbi mi- niszterelnök dohogott ellene egy sort. Olyannyira észrevétlenek maradtak ezek a

⁶ Fülep Lajos levelezése. III. Bp. 1995. 199.

⁷ Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*. Bp. 1986. I. 165–166.

⁸ A tollát gyakran vitriolba mártó Féja kerek-perec „lopásról” beszélt. Vö. Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*. Bp. 1986. I. 222.

⁹ Fülep Lajos levelezése. III. Bp. 1995. 197.

¹⁰ Fülep Lajos levelezése. III. Bp. 1995. 206.

¹¹ Fülep Lajos levelezése. III. Bp. 1995. 196.

cikkek, hogy Kerék Mihály, a kérdés szakértője sem említette meg ezeket bibliográfiájában.¹² De észrevétlen maradt Illyés *A Kapos-völgye* című verse is a *Nyugat* 1933. január eleji számában, tehát háromnegyed évvel a *Pusztulás* megjelenése előtt. A vers második, Fülep Lajosnak ajánlott részében egyebek között ilyen sorok olvashatók:

Szárazd, Kurd, Hőgyész... Kaposvárig föl
német az egész vidék már... Szakad,
olvad közöttük a magyarság, oszlik,
mint az utolsó nádas mocsarak.

(...)

Tűnnek a magyar falvak lenn, eszi
mind a nyomor, halálos száradás,
ingnak a kis tanyák, ház ház után
változtat gazdát, nyelvet és szokást.

(...)

A sír felé, míg fent, a föld öle
könnyű özvegyként friss erőnek tárul.
Ing már, egy intés: és nyugat felé
új nép karjába fordul a Dunántúl.

Nem harag –: bánat füstöl csak szívemben.
Körül új tervvel hangosak a népek.
Ez eltűnt, mondják, nem tudott magának
új hont rakni: új gátat az időnek.

Új gátat rakni, rombolni a régít.
Fejét szegte csak s mint ketrecbe zárt
büszke vad ölte, gyilkolta magát,
taposta dühvel önnön magzatát.

Semmi kétség, ez a *Pusztulás* tematikája versbe szedve, de a vészkiáltást senki sem hallotta meg. Ellenben szeptemberben Illyés olyan erővel dobta be Fülep gondolatait a köztudatba, hogy mozgalom született belőle. A *Pusztulás* mérföldkő: több kutató innen számítja a népi mozgalom kezdetét.¹³

Mi volt az oka, hogy Fülep szavai pusztába kiáltott szavak maradtak, Illyés ellenben mozgalmat teremtett, jóllehet nem mondott semmi újat sem Fülep 1929-es adataihoz, sem a többi egyke-kutatóhoz képest? Már említett cikkében Kerék Mihály

¹² Kerék Mihály: *Az egyke. Múltja, jelene, orvosszerei*. Magyar Szemle, 1935. 23. köt. 229.

¹³ Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Püski. New York, 1983. 131.

meg is jegyezte, hogy most úgy nyúlnak ehhez a problémához, „mintha egy újonnan felfedezett nagy nemzeti veszedelemmel állnánk szemben. Pedig hányadszor melegítjük már fel [...] ötven év óta...”¹⁴ Valóban, még a *Nyugat*ban, a korszak „legirodalmibb” folyóiratában is többször terítékre került a téma. Barta Lajos 1911-es *Parasztok* című elveszett drámájában már foglalkozott az egykével.¹⁵ A *Nyugat* 1914/14. számában Móricz Zsigmond *Jó szerencsét* című regényében érinti a kérdést. Két év múlva Ambrus Zoltán a franciaországi egykéről írt.¹⁶ Kodolányi egyke-novellája, a *Sötétség* is itt jelent meg 1922-ben. Két évvel Illyés cikke előtt pedig Móricz Virág egyik novellájának a kezdőképe az egyke miatt harmadrészére fogyott falu bemutatása.¹⁷

Akkor tehát minek volt köszönhető a *Pusztulás* rendkívüli hatása? Illyés ellenállhatatlan, sodró szépirói erejének? Ennek is, de nem elsősorban ennek, mert Fülep is lenyűgöző logikával, rendkívül hatásosan fogalmazott. Vagy esetleg az volt a hatás titka, hogy Babits és a többiek felkarolták az ügyet? Nyilván ez is sokat nyomott a latban, de másodlagos volt a megváltozott történelmi helyzethez képest. Hitler 1933. januári hatalomra jutása teremtett merőben új helyzetet. 1933 szeptemberére, a *Pusztulás* megjelenésének idejére már leégett a Reichstag, felfüggesztették az alkotmányt, a nácik 44%-ot értek el a választásokon, betiltották a baloldali pártokat.

A *Pusztulás* keletkezési körülményeit érintő szakirodalom eddig csak a külső, a hitleri Németország felől érkező veszélyre hívta fel a figyelmet. Meggyőződésem szerint azonban a belső veszély, a belpolitikai események adták meg Illyésnek a vég-ső lökést. Hitler hatalomátvétele azonnal érezttette hatását a magyarországi németek politikai harcmódorában is. Bleyer Jakab, irodalomtörténész, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő, a pángermánizmus elveit, a németek kulturális fölényét hirdető Magyarországi Német Népművelődési Egylet egyik vezetője, 1933. május 9-én óriási vihart kavart parlamenti beszédével. Egyebek között kifejtette, hogy a faji gondolat másutt – értsd: Németországban – jó lehet, de nálunk veszedelmes, s ha a „magyar államgondolat [ti. a Szent István-i eszme – B. A.] helyébe a magyar faji gondolatot iktatják – nyíltan kimondjuk –, nem lehetünk centripetálisak.”¹⁸ A parlamentben Bajcsy-Zsilinszky Endre éles hangon utasította vissza a vádakát, s számon kérte Bleyeren, hogy miért nem inkább az elszakadt területek magyar és német kisebbségének sokkal sanyarúbb helyzetét tette szóvá. Bajcsy-Zsilinszky és Bleyer párbajt vívtak, az egyetemi ifjúság tüntetéseket szervezett, bojkottálta Bleyer egyetemi óráit, a zavargások miatt a bölcsészkaron néhány napig szünetelt a tanítás.¹⁹ Illyés a Bleyer beszédét követő események hatása alatt tartózkodott júliusban Zengővárokonyban. Úgy érezte, kibújt a szög a zsákból, a német hódító törekvések immár lep-

¹⁴ Kerék Mihály: *Az egyke. Múltja, jelene, orvosszerei*. Magyar Szemle, 1935. 23. köt. 227.

¹⁵ Kádár Endre: *Parasztok*. Barta Lajos drámája. *Nyugat* 1911/8. 796.

¹⁶ Ambrus Zoltán: *Háborús jegyzetek*. A negyedik gyermek. *Nyugat*, 1916/13. 65–66.

¹⁷ Móricz Virág: *Papék a templomban*. *Nyugat*, 1931/17. 267.

¹⁸ *Az Országgyűlés képviselőházának naplója*. XV. köt. Bp. 1933. 214.

¹⁹ L. A korabeli napilapok május 17–19-e közötti cikkei.

lezetlenül napvilágra kerültek, Fülepet többé nem lehet alaptalanul riogató vészmadárnak tekinteni. Illyés a *Pusztulás*ban Bleyernek csak erre a parlamenti felszólalására célozhatott, mert 1933-ban ez volt az egyetlen, amikor így írt: „Ha mindnyájan, akik úgy éreznek, mint ő [ti. Bleyer – B. A.], oly egyenesen kiállnának, mint ő: tisztán látnánk végre, mit tartogat a jövő.”²⁰ Felvetődik a kérdés, hogy eddig miért sikardt el Bleyer Jakab beszédének hatása. Azért, mert a *Pusztulás* fentebb idézett sorai csak *Nyugat*-béli változatában olvashatók. A könyv alakban megjelent szövegváltozatokból, mind az 1945 előtti, mind az azutániakból kimaradtak. 1945 előtt nyilván a németektől való félelem miatt, 45 után pedig nyilván az internacionalista béke jegyében.

A *Pusztulás* a *Nyugat*ban jelent meg, jóllehet Illyésnek a szerkesztők közül sem Gellért Oszkárt, sem Babitsot nem sikerült meggyőznie, hogy „itt veszély van”.²¹ Babits hitetlenkedése kortünet, de már csak azért is érthetetlen, mert unokatestvére, Buday Dezső az elsők között cikkezett a baranyai egykeről.²² Ráadásul 1931-ben Pécsen, a Janus Pannonius Társaság alakuló ülésén maga Fülepet tárta föl előtte a kétségbeejtő helyzetet. 1931-ben, ez „valami ijedt fantázia lázrémének látszott”²³ Babits szemében, de egy hónappal a *Pusztulás* megjelenése után, a *Nyugat* egykevitájában, *Elfogy a magyarság?* című cikkében már ilyen sorokat vetett papírra: „csak azok nem osztoznak az Illyés pesszimizmusában, akik az egész dolgot Pestről és könyveken át nézik.”²⁴

Nemcsak a nyugatosokat és Babitsot, a könyvembert lepte meg az Illyés által félrevert harang zúgása. A népi írók születőfélben levő, társadalmi kérdések iránt fogékonyabb taborának egyik-másik tagját is váratlanul érte. Németh Lászlót is, de a *Pusztulást* elolvassván ő rögtön mindent elhitt.²⁵ Kodolányi viszont még egy évvel később is arra panaszkodott, hogy „Szabó Lőrinc nem hisz az egész bajban, el akarja kenni, nyomni s emellett németbarát is.”²⁶ De még a néprajzi gyűjtőmunkára a falvakba járó Ortutay Gyula is csak Illyés cikkéből szerzett tudomást a baranyai helyzetről.²⁷ A „szakértők” a tamáskodó szépírókhoz hasonlóan kezelték az egyke-problémát. Braun Róbert, szociológus, statisztikai adatokra támaszkodva okvetetlenkedett, sőt a cikket különösen károsnak tartotta. Az egyke azonban mégis a figyelem középpontjába került, egymást érték a viták a sajtóban. A küzdelembe bekapcsolódott a református egyház is. Az egyke ugyanis leginkább a református vidékeken

²⁰ Illyés Gyula: *Pusztulás*. Úti jegyzetek. Nyugat, 1933. szeptember 1–16. 200.

²¹ *Fülepe Lajos levelezése*. III. Bp. 1995. 204.

²² Buday Dezső: *Az egyke Baranya vármegyében*. Bp. 1909.

²³ Babits Mihály: *Elfogy a magyarság?* In: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok II*. Bp. 1978. 425. L. még: Fülepe Lajos: *Pusztul-e a magyarság? Mit mond a szemtanú?* In: F. L.: *Művészet és világnézet*. Bp. 1976. 126.

²⁴ Babits Mihály: *Elfogy a magyarság?* In: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok II*. Bp. 1978. 426.

²⁵ Németh László: *Pusztulás*. In: *Két nemzedék*. Bp. 1970. 536–537.

²⁶ *Fülepe Lajos levelezése*. III. Bp. 1995. 355.

²⁷ Ortutay Gyula: *Magyarok*. Illyés Gyula kétkötetes könyve. Nyugat, 1939/1.

pusztított, a legrégebb adatok is a református egyházból valók. Először az 1880-as években Szász Károly református püspök adott vészjeleket. Ravasz László ezt a hagyományt folytatta már a húszas években, majd az Illyés és Fülep által elindított mozgalom idején is.

A támadásokra, az egyke-veszélyre figyelmeztetőket sötéten látással vádoló, a veszélyt félvállról vevő hangokra nem sokáig kellett várni. A hivatalos Magyarország részéről Kovács Alajos, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke szállt szembe a „különben jóhiszemű, de [...] a statisztikához egyáltalán nem értő *költő* képzelődéseivel”.²⁸ Kovács Alajos kipécézte Illyés néhány hevenyészettebb adatát, s megnyugtatta a közvéleményt: nincs ok nyugtalanságra.

A népi-urbánus vita

Kovács Alajos szakmai érveinél sokkal végzetesebb, a magyar kulturális életre a mai napig kiható következményekkel járt egy, a fentebbi tanulmányát beharangozó, összefoglaló cikk.

Pár nappal a *Pusztulás* megjelenése után Illyés már a küszöbönálló támadásról értesítette Fülepet: „Sajnos, cikkemben elkövettem azt a hibát, hogy Pestről azt merészeltem írni: az országnak tán fővárosa volt, de a népnek soha. [...] Hevesi András úr meg fog támadni. Megkérdeztem tőle s társaitól, hogy mit tudnak ők a magyar népről; erre persze csak dadogni tudtak, de dühük és támadásuk azért nem fog elmaradni.”²⁹ Évekkel később Illyés a következő sorokat jegyezte fel naplójába: „Kormányon akkor Bethlen volt – a kormányajtóban először egyik eddig meghitt barátom, Hevesi András fogott tollat az »amateur statisztikus«, a »felelőtlen lírai költő« ellen, »Nincs veszélyben a Dunántúl!« című vezércikkében.”³⁰ 1958-ban megismételte ezt az állítását.³¹ Illyést némely apróságban megcsalta az emlékezete. A mi szempontunkból most lényegtelen, hogy a *Pusztulás* megjelenésekor már egy éve Gömbös Gyula volt a miniszterelnök. Viszont Hevesi András aláírással a fent említett című cikket nem találtam meg egyetlen korabeli napilapban sem. A *Budapesti Hírlap* 1934. február 17-i számában *Nincs veszélyben a Dunántúl magyarsága. Kovács Alajos dr. válaszol a könnyelmű magyar amatőrstatisztikusoknak* címen jelent meg egy aláírás nélküli cikk, s nem vezércikk. Hevesi nem írta alá, de ezek szerint Illyésnek hírlapírói körökből a fülébe jutott, hogy a Hétfői Társaság-béli barátja a szerző, aki-vel a Centrál Kávéházban együtt szokták volt mulatni az időt. Illyés állítását és föltevésünket erősítik azok a tények is, hogy a *Budapesti Hírlap* kormánypárti lap volt,

²⁸ Kovács Alajos: *Az anyanyelvi statisztika megbízhatósága*. Statisztikai Szemle, 1934. 1. sz. 1.

²⁹ Fülep Lajos levelezése. III. Bp. 1995. 195.

³⁰ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Bp. 1986. 87.

³¹ *Visszapillantás*. In: Illyés Gyula: *Itt élned kell*. 2. köt. Bp. 1976. 378.

Hevesi pedig Párizsból való hazatérte után a lapnál dolgozott. Az aláírás hiánya okozhatta, hogy egyetlen bibliográfia és szakkönyv sem tud a népi-urbánus vita első dokumentumáról. Illyés szerint ugyanis Hevesinek ezzel a cikkével kezdődtek a népi-urbánus csatározások. Hozzá kell ehhez fűzni, hogy a cikk hangneme ugyan leki-csinyló, de nem annyira otromba, mint amilyennek Illyés érezte.³² Ha a későbbi pengeváltások is ebben a hangnemben folytak volna, talán ma nem is beszélhetnénk népi-urbánus vitáról. A *Pusztulást* és a rá adott választ nemcsak Illyés, hanem például a mindig higgadtan fogalmazó Komlós Aladár³³ és Vas István³⁴ is cezúrának, a két írócsoport közötti viták kezdetének tekintette. (Mások más időpontot és eseményt neveznek meg, de erre most nincs hely kitérni.)

Illyés, Fülep és a népiek két tűz közé kerültek. A hivatalos-hazaffyas Magyarország képviselői éppúgy tüzeltek rájuk, mint a liberálisok: valóban a harmadik oldal voltak.

Nemcsak a fiatal, indulatos urbánusok támadták meg Illyést, hanem a hajdanában Bajcsy-Zsilinszky Endre fajvédő *Szózat*ában is publikálgató Schöpflin Aladárt is meglepte, hogy miként „bújik elő a radikálisan felvilágosult íróból a tudat alá szorított nacionalista érzés”.³⁵ Schöpflin azonban Illyésnek nem azokat a fejtegetéseit tartja nacionalistának, amelyekben a tolnai-baranyai magyarság pusztulásáról ad hírt, „az természetes, ezt megtehetné a legszélsőbb antinacionalista is, ha magyarnak született. De amit Budapestről és a magyar nyelvről mond...”³⁶ 1933-ban darázs-fészekbe nyúlt, aki a magyarosság, nyelvhelyesség kérdését bolygatni merté. Schöpflin Aladár pár hónappal Illyés útirajzának megjelenése előtt éppen a *Nyugat*ban nyelvi sovinizmussal vádolta Kosztolányit.³⁷ A Kosztolányi nevével fémjelzett nyelvművelő mozgalom 1931-ben indult útjára, s kezdettől fogva megosztotta az értelmiséget. Supka Géza, Hevesi András és mások fölösleges aggályoskodásnak, rémlátásnak tartották a magyar nyelvtisztaság érdekében tett erőfeszítéseket. Fülep, Illyés, Németh László és sokan mások örömmel üdvözölték Kosztolányi kezdeményezését. A véletlenszerűen, a teljesség igénye nélkül kiválasztott nevekből is kitétszik, hogy itt hozzávetőleg ugyanazokkal a személyekkel találjuk magunkat szembe, mint akikkel a *Pusztulás* körüli villongásokban. Komlós Aladár pontosan fogalmazott, a *Pusztulás* csak felszínre hozta, de nem okozta a szakadást a népiek és az urbánusok között. Véleményem szerint a nyelvművelő mozgalom kavarta vitákban már a népi-urbánus ellentét lappangott. Ha a mérsékelt Schöpflin nyelvi sovinizmussal vádolta Kosztolányit, nem nehéz elképzelni, miként robbantak Illyésnek a főváros magyarságát és magyarosságát egyaránt kritizáló sorai. A nyelvművelő mozgalomhoz való viszony

³² Fülep Lajos levelezése. III. Bp. 1995. 305.

³³ Komlós Aladár: *A „második nemzedék” útja*. In: K. A.: Problémák a *Nyugat* körül. Bp. 1978. 162.

³⁴ Vö. Vas István: *A skizma*. In: Nem menekülhetsz. In memoriam Illyés Gyula. Bp. 2002.

³⁵ Schöpflin Aladár: *A nép, a nyelv és a főváros*. *Nyugat*, 1933/19. 19.

³⁶ I. m. 19.

³⁷ Schöpflin Aladár: *Nyelvművelés*. *Nyugat* 1933/5. 276.

pontos fokmérője a baloldalon uralkodó túlzott érzékenységnek, a gyanakvó, mindenben nacionalizmust látó kulturális légkörnek. A nacionalizmus valóban erősödött ezekben az években, de nem Illyésék, a baloldali népi értelmiség soraiban, hanem a szélsőjobban. Nemcsak a baloldali, hanem liberális és nemzeti liberális értelmiségi körökben is rettegetek a nacionalizmus vádjától. Még a legfüggetlenebbek is mentegetőztek, úgy érezték, vétenek az egyetemesség, a humanizmus ellen, ha az egyikéről írnak. A nacionalizmussal bajosan vádolható Babits ekképpen védekezett: „Nem épp nacionális érzésről van itt szó [...] bármely nemzet kivészése ilyen tragikus görccsel markolná a szívemet.”³⁸ A *Pusztulás*ban Illyés kétszer is szabadkozott: „Közben védekezni is kellene, hogy nem vagyok sovinizta, nem vagyok fajvédő, ahogy a politika értelmezi ezt a szót. Ha a magyarság pártján beszélek, azt szinte kozmopolitizmusból teszem. Akármelyik belső-afrikai néger törzs ügyében is megtenném, ahogy Gide tette.” Másodszor pedig emigyén: „Nem vagyok sovinizta [...] Nem tagadom le, hogy a magyar fajta tetszik nekem [...] De azért még nem merném állítani és ép a vállalt tárgyilagosság nevében, hogy különb akármelyik népnél.” Fülep nem magyarázkodott: látta a bajt, s a következményekkel mit sem törődve tette a kötelességét. Ugyanilyen természetességgel és szigorral irtotta a magyartalanságokat is. A nyelvhasználatot nyelvészeti, szakmai és *erkölcsi* kérdésnek tartotta, nem pedig politikainak. Illyéssel szövődött barátságát egyebek között a magyar nyelvért való aggodásuk is erősítette. Illyés oly nagy becsben tartotta Fülep magyar tudását, hogy felhatalmazta művei nyelvi ficamainak javítására. A *Magyarok* című versét is Fülep javaslatait követve módosította.

Illyésnek is, Fülepnek is oly fontos volt a magyar nyelv, hogy a magyarság lényegét is a nyelvben látták. Tehát nem a vérben, nem a fajban, mint a náci faji örület tombolása idején Európa-szerte oly sokan. Nekik volt erejük szembefordulni a korszenvedélyekkel. Ezért is kár, hogy az urbánusok nem a fajmítosszal szembeszálló szövetségést látták Illyésben. (Mellesleg igen érdekes, hogy a nemzetiségi hovatarozás meghatározásánál Kovács Alajos is az anyanyelvet tekintette elsődlegesnek, ellenben az urbánusokhoz szító Braun Róbert nyelvi, politikai és faji értelemben vett magyarokról beszélt.³⁹) Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a népi-urbánus, végtelenül bonyolult és fájdalmas vitát pár mondatban elintézni nem lehet. Mindössze egy, eddig mellőzött szempontot említek még: a nemzedéki szempontot. Az idősebb Ignóus igen megértően üdvözölte a *Pusztulást* a polgári radikális *Magyar Hírlap* hasábjain⁴⁰, ahol Illyés további cikkeket közölhetett az egyikéről. Fia, Ignóus Pál és kortársai, köztük a már említett Hevesi András, Zsolt Béla, más vérmérsékletű, kevésbé higgadt nemzedék volt. Amint persze Illyésék és Németh Lászlóék is lobbanékonyabbak voltak, mint Babitsék. (A kivétel – például Szabó Dezső – a szabályt erősíti.)

³⁸ Babits Mihály: *Elfogy a magyarság?* In: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok II.* Bp. 1978. 427.

³⁹ Braun Róbert: *Magyar nemzetiségi statisztika.* Századok, 1934. 2. sz. 79.

⁴⁰ Ignóus: *A politika mögött. A Dunántul jaja.* Magyar Hírlap, 1933. X. 29. 5.

Fülep helye és szerepe nemzedéki szempontból is kivételes. A *Nyugat* első nemzedékéből ő az egyetlen, aki a második nemzedékből kivált népi írókkal tartott, sőt közvetve a népi mozgalom egyik elindítója volt. Egy évvel később – igaz, rövid ideig – a nemzedék folyóirata, a *Válasz* szerkesztői között találjuk, 1945 után a Népi Művelődési Intézet szervezése körül újra Illyéssel válllvetve küzd. (Móricz természetesen rokonszenvezett a nála fiatalabb népiekkel, de ő a maga útját járta, a mozgalommal nem volt olyan szoros kapcsolata, mint Fülepnék.)

Fülep kivételes helyét jelzi az is, hogy bár egyértelműen letette a garast a népiek mellett, az urbánusok ezt nem vették rossz néven tőle. 1937 őszén, egy Mannheim Károlyval folytatott beszélgetés után Ignotus Pál, minden bizonnyal a legharciasabb urbánus, több ízben levélben fordult hozzá, s cikkeket kért tőle a *Szép Szóba*. A *Válasz* másik két alapító szerkesztője, Németh László és Gulyás Pál esetében ez elképzelhetetlen lett volna. Ugyanazon ősszel, Hatvany Lajos, nem kevésbé heves urbánus, felkereste levelével, Pestre hívta, mert mint „Mannheim, én is szomorúan nézem, hogy az írók útjai, bár céljaik közösek, mégis szétváltnak.”⁴¹ Fülep azon kevesek egyike volt, akiben minden számba vehető csoport megbízott⁴², akit mindkét tábor tisztelt, aki össze tudta volna fogni az ellenségeskedőket. Fülep tehát nem csupán Mannheim kedvéért állt szóba Ignotus Pállal⁴³, őt valóban mindkét oldalon tisztelték, s ő maga is alkalmasnak tartotta magát az integráló szerepre.

Érdekes módon, az idő Illyést is, és Fülepet is igazolta. Illyést azért, mert a figyelmet valóban sikerült az egykére irányítania, s elsőként mozgatta meg a középosztály mozgásra előkészített részét.⁴⁴ Fülepet meg azért, mert sajnos úgy történt, ahogy Illyésnek keserűen megjósolta: „mindenki összevissza fecseg s marad minden a régi-ben. Minél több a beszéd, annál kevesebb a tett.”⁴⁵

Az egykéről ma alig esik szó. Pedig miközben az írók az alany és az állítmány egyeztetésével bíbelődnek, Szilágyi Domokos után szabadon elmondhatjuk, hogy nemcsak a nagyanyák, hanem az anyák és a leányaik is a méhükkel bajlódnak. Az angyalgártás ma már nem kis-, hanem nagyipari módszerekkel folyik.

⁴¹ *Fülep Lajos levelezése*. III. Bp. 1995. 573.

⁴² *Fülep Lajos levelezése*. III. Bp. 1995. 588.

⁴³ Vö. Lengyel András: *A Szép Szó történetéhez. Ignotus Pál levelei Fülep Lajoshoz*. Forrás, 1987/12. 74.

⁴⁴ Németh László: *Magyarság és Európa*. In: *Sorskérdések*. Bp. 1989. 318.

⁴⁵ *Fülep Lajos levelezése*. III. Bp. 1995. 205.

DOBOS ISTVÁN

AZ IDEGENSÉG RETORIKÁJA

A *Puszták népe* újraolvasása

„Saját nyelvünkben otthon véljük magunkat, úgy érezzük, hogy a nyelv, amelyet a magunkénak nevezünk, amelytől – így hisszük – nem vagyunk elidegenedve, meghittséget, biztonságot, védelmet ad. A fordítás azt mutatja, hogy az elidegenedettség épp eredeti nyelvünkben a legerősebb, eredeti nyelvünk csonkasága ugyanis különleges idegenséget és különleges szenvedést ró ránk.”

*de Man*¹

„ha a nyelvek közötti fordítás kudarca radikálisan redukálhatatlan, akkor az egyik nyelvtől a másikig való mozgásban a tét kevésbé a fordítás önmaga, mint *önmagunk* fordítása – a nyelvek másságára.”

*Shoshana Felman*²

I. Elméleti megfontolások

A kiindulópontként választott idézetek a retorika és a pszichoanalízis határterületén keletkezett munkákra hivatottak utalni, mert ezek együttesen olyan nyelv- és szubjektumelméleti alapot szolgáltatnak az önéletrajz kortárs megközelítései számára, amelyről az idegenség retorikájának értelmezése kiindulhat. Azért is szükséges utalnom erre a nézőpontra, amely az amerikai és a francia kontextusok kölcsönös egymásra hatásával hívható létre, hogy előkészítsem ettől eltérő távlatú, döntő részben elbeszélés- és hermeneutikai megfontolásokat érvényesítő műértelmezésem.

Emlékezhetünk rá, hogy Freud az idegent tudattalannak hívta, idegen nyelvhez hasonlította, amelyet képtelenség megérteni. A pszichoanalízis idegenség-tapasztalata felől kerül szembe Lacan a nyelv, a retorika kérdésével. Az idegenség retorikájának kortárs elméleti megközelítése szerint az idegenség retorikus jelenség, amely a pszichoanalízis Lacan által képviselt iskolája s a de Man nevéhez kapcsolható retorikai olvasás kölcsönös áthelyezésével (displacement) értelmezhető. Hogy példát is

¹ Paul de Man: *Walter Benjamin A műfordító feladata című írásáról*. Átváltozások, 1994/2. 71. Király Edit fordítása.

² Shoshana Felman: *Writing and Madness – Literature – / Philosophy / Psychoanalysis*. New York, Cornell UP, 1985. 19. Somogyi Gyula fordítása.

mondjak: az eredeti nyelv idegensége az anyanyelvet használó számára éppoly fenyegető, mint a saját idegenségének, a tudattalannak a tapasztalata a stabilitását veszített szubjektum számára. Shoshana Felman hívja fel a figyelmet arra, hogy Freud az *elfojtás* működését a fordításhoz hasonlította, s a fordítás kudarcaként értelmezte.³ Lacan a nyelv és az idegenség, a tudattalan kölcsönös megvilágításának a lehetőségét hangsúlyozta. Paul de Man vonakodott méltányolni a pszichoanalízis retorikus áthelyezéseit, mégsem állt tőle teljesen távol az efféle gondolkodásmód, amennyiben a retorika elvezette *a tudattalan és a nyelv* viszonyára vonatkozó kérdés felvetéséig: „A nyelv korántsem tekinthető a pszichikus energiák szolgálatában álló eszköznek, hanem éppen ellenkezőleg: e ponton felvetődik annak lehetősége, hogy a készletek, helyettesítések, elfojtások és reprezentációk egész építménye nem más, mint a nyelv – mindenfajta figurációt vagy jelentést megelőző – abszolút véletlenszerűségének aberráns, metaforikus korrelátuma.”⁴ E felfogásból következően nyilvánvaló, hogy a nyelv nem áll sem a tudat, sem a tudattalan diszkurzusának szolgálatában, hiszen a nyelv határozza meg mindkettőt, s így az olvasás távlatába helyezve ez azt jelenti, hogy a befogadó maga is részese a szöveg retorikai struktúrájának.

Műértelmezésre vállalkozó tanulmányom bevezetésének a kérdésfeltevése, azt remélem, igazolja a megkülönböztetés jogosultságát az idegenség retorikájának retorikus és nem elsődlegesen retorikus olvasása között. Ez utóbbi legátfogóbb értelemben az idegenséget esztétikai tapasztalatként közvetítő retorikai alakzatok értelmezésére vállalkozik. Az elbeszélés-poétikai megközelítés nem tekint el a nyelvi működés vizsgálatától, s az idegenség retorikáját esztétikai tapasztalatként értelmezi. Elsőként az önéletrajzi működés szabályrendszerét építi fel hasonló értelemben, ahogy Derrida beszélt a műfaj törvényéről a *La loi du genre*-ban⁵, majd az így nyert értelmező segítségével felkutatja azokat a jelölő folyamatokat, amelyek újjászervezik a műfaj törvényszerűségeit. A hatását tekintve „disszeminatív” nyelvi-poétikai eljárásokat a kontextustól függően lehet úgy is értelmezni, mint az idegenség retorikájának megvalósulásait. Ebben az esetben az interpretáció a műfaji értelmező segítségével közvetít idegenség-tapasztalatot, magától értetődően annak függvényében, hogy az önéletrajznak mely műfaji elgondolásából indul ki az értelmezés.

³ Shoshana Felman szerk. *Yale French Studies 55/56 – Literature and Psychoanalysis – The Question of Reading: Otherwise*. New Haven: Yale University Press 2.; Shoshana Felman: *Writing and Madness – Literature – / Philosophy / Psychoanalysis*. New York, Cornell University Press, 1985. 18.

⁴ Paul de Man: *Az olvasás allegóriái – Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*. Fordította Fogarasi György. Szeged, Ictus, 1999. 401.

⁵ „Minden szöveg részesül egy vagy több műfajból, nincs szöveg műfaj nélkül, mindig műfaj és műfajok vannak, de ez a részesülés soha sem odatartozás.” Derrida a részesül, a *participe* alakot dőlt betűvel emeli ki az eredeti szövegben. Vö. Jacques Derrida: *La loi du genre, Parages*, Paris, Galilée, 1986. 264.

II. Műértelmezés

Aligha kézenfekvő, miért a *Puszták népét* választottam mint különösen alkalmas szöveget a tanulmány címében megjelölt tárgy kifejtéséhez. Talán nem árt hangsúlyozni, hogy az irodalomtörténet-írás elsősorban kultúrahordozó alkotásként őrizte meg Illyés művét.⁶ Természetesen döntésem mellett érvelhetek azzal, hogy az önéletrajzi forma a családtörténeti elbeszélést kiteljesítve a kulturális antropológia számára is hasznosítható képet ad a dunántúli nagybirtokokon élő cselédség civilizációtól elzárt világáról a napi étrend, a munkafolyamatok, az étkezési szokások részletes leírásával; a jövedelemviszonyok, az egészségi állapotok, a nemi szokások, a hiedelemvilág bemutatásával. Ennél nyomósabb érvnek vélem, hogy az újraolvasást irányító távlatból a *Puszták népe* mindenekelőtt az idegenség tapasztalatát közvetítő retorikai megalkotottságával mutatkozik megkerülhetetlennek. Számomra a könyv alapkérdése az idegenség közvetíthetőségében összegezzhető; közelebből abban, képes-e feloldani az önéletrajzi elbeszélő az elsajátítás és az idegenség megőrzése közti feszültséget.⁷ Az önéletírás céljának megfogalmazása az újraolvasásnak azt a döntő fontosságú dilemmáját vetíti előre, hogy vajon meghaladja-e a színre vitt emlékezés a származás, az elsajátított szokásrendszer elsődlegességét valló szemléletet, s ennek következtében az átélő én belső nézőpontjának kizárólagos érvényét az önértelmezésben: „Nem saját életemről akarok itt rajzot adni; ... egy népréteg lelkiületét szeretném ábrázolni, ez minden törekvésem. Ha itt-ott mégis saját élményeimmel hozakodom elő, ezek az élmények csak magyarázó ábrák. Ami emléket feltárok, azért tárom fel, hogy rajtuk át próbáljak leereszkedni abba a mélyen fekvő, forró rétegbe, amely rettegve rejti gomolygó világát minden idegen tekintettől, még a tárgyilagos napvilágtól is, és amelyet tapasztalatból tudom, ha megismerni esetleg megismerhet is más, érteni csak az tud, aki belőle származott.” (33.)⁸

Illyés műve hamisítatlanul egyéni személyiségkonstrukciót képvisel a magyar irodalomban. Mozgó identitású önéletrajzi szubjektumot teremt az epikai távlatok felsokszorozásával; magyarán az értekező, az életképfestő, a néprajzi leírásra vállalko-

⁶ Természetesen Illyés művéről születtek elsődlegesen elbeszélés-poétikai szempontokat érvényesítő műértelmezések is, különösen a nyolcvanas években. A kínáló példák közül az alábbi tanulmányokra lehet itt utalni: Szegedy-Maszák Mihály: *Többértelműség a Puszták népében*. Alföld, 1982/11. 53–61. – Kulcsár Szabó Ernő: *Az epikai tárgyiasság új alakzata*. In *Műalkotás – Szöveg – Hatás*. Bp., Magvető, 1987. 94–119. (A tanulmány első megjelenése: *Kortárs*, 1983/2. 288–299.) – Németh G. Béla: *Erkölcsei autonómia – Művészi autonómia. A Puszták népe műfaji kérdéseiről*. In *Hosszmetszetek és keresztmetszetek*. Bp., Szépirodalmi, 1987. 339–350. – Tamás Attila: *Illyés Gyula*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1989. 68–82.

⁷ Lásd ezzel kapcsolatban: Alois Wierlacher szerk.: *Kulturthema Fremdheit. Leitbegriffe und Problemfelder kulturwissenschaftlicher Fremdeitsforschung*. München, 1993. – Ismertetés: S. Varga Pál: *Idegenségtudomány*. Buksz, 1996. Tavasz, 16–26.

⁸ Az idézetet követő zárójelben közölt lapszámok a szövegben az alábbi kiadásra vonatkoznak: Illyés Gyula: *Puszták népe*. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1964.

zó, a vallomást tevő, a szemlélő s a résztvevő elbeszélői szerepkörök változtatásával. A szöveg folyton elmozdul valamilyen műfaj irányába: a szociográfia, az értekezés, az életkép, a leírás vagy éppenséggel a vallomás felé, s a beszédhelyzet megváltozásával az olvasó is távlatváltásra kényszerül.⁹ Itt az esztétikai tapasztalat részeként létrejövő idegenség valójában ennek a kiterjedt értelmű mozgó identitásnak a megértésére szólít fel.¹⁰

A *Puszták népe* önéletírásnak tekinthető, amennyiben narrációját a múltba visszatekintő helyzet jellemzi, elbeszélője saját személyes életét építi újra, visszaemlékező formában előadva. Illyés könyve viszont nem érvényesíti a korszak önéletrajzainak hagyományos történet-központúságát. Felfüggeszti az elbeszélés célelvű folyamatát, fellazítja a történet egyes elemeit egymáshoz kapcsoló diszkurzív logikát, s megbontja a valóság tapasztalatának megfelelő idő- s térviszonyokat. Kiaknázza az elbeszélői távlatok felsokszorozásával létrehozott nyitott szerkezetnek azokat a lehetőségeit, amelyek szabadon engedik érvényesülni az alkotó olvasás lehetőségeit. A kihagyás, a sorrendcsere, a szövegrészek véletlenszerű kapcsolódása, a történetek mellérendelő viszonya, életkép és értekezés váltakozása az önéletírás műfaji hagyományától eltérő szabályrendszerrel alkot a könyvben. Illyés önéletírása viszont a visszaemlékezés színrevitelében kiaknázza azt a hatáslehetőséget, hogy az *önéletrajzi szerződés*¹¹ által megpecsételt olvasást a kitaláltság gyanúja kíséri, a fikció esetében viszont az olvasó hasonlóságokat kísérel meg találni az elbeszélő és a szereplő között. „Nemcsak azt mondom, ami velem történt; azt is, ami velem történhetett volna, mert társaimmal megesett; emlékezetemben fölcserélődnek és összefolynak azok az események, amelyeknek szereplője, s amelyeknek csak szemlélője voltam.” (189.) Illyés műve fönn tudja tartani a feszültséget e kétféle önéletrajzi szerződés között. Hogy példát is mondjak: közvetlenül a személyes névmások, az egyes és többes szám első személy felcserélésében mutatkozik meg a kétféle valóságossággal történő játék. „...első személyben folyó szavaim úgy tágulnak, ha tágulnak, rég elfeledett, idegen életek vallomásává.” (190.) Másutt fokozza ezt a feszültséget az értekező és a vissza-

⁹ Szegedy-Maszák Mihály idézett tanulmányában műfaji hagyományok kölcsönhatására mutat rá.

¹⁰ Korántsem kézenfekvő azonban, ha személyiségkonstrukcióról beszélek, milyen értelemben használom az önéletírás fogalmát, hisz köztudott, hogy az 1970-es évektől kezdve az önéletrajzot övező elméleti viták fokozatosan felszámolták a műfaj legfontosabb építőelemeit. Elsőként említendő ebben a sorban az önéletrajzi szubjektum fogalma, amelynek mibenléte éppoly kétségesé vált, mint az én nyelvi megfogalmazásának lehetősége. Nem teljesen indokolatlan erre a későbbi fejleményre emlékeztetni az olvasót, mert talán éppen e távlat mutathatja meg, hogyan képes színre vinni e mozgó műfaji identitású mű az önéletrajzi szubjektum átváltozását. A *Puszták népe* éppen e tulajdonsága révén foglalhat el megkülönböztetett helyet a XX. századi magyar önéletrajzi irodalom három paradigmaticusnak tekinthető személyiségfelfogása mellett. Némi egyszerűsítéssel ebben a rendszerben az én integritásába vetett hitet képviselheti Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*, az én-határok feloldódását Szabó Lőrinc: *Tücsökzene*, a posztmodern én-megszokszorozódást pedig Esterházy Péter: *Harmonia caelestis* című műve.

¹¹ Az önéletrajzi szerződés fogalmának értelmezéséhez lásd: Philippe Lejeune: *Le Pacte autobiographique*. Editions du Seuil, Paris, 1975. – uő: *Moi aussi*. Editions du Seuil, 1986.

emlékező kétféle elbeszélői szerepének ellentétével: „Mi gyerekek ... a gyerekek úgy élnek a pusztán, olyan szabadon, akár a határban s a házak között felügyelet nélkül összevissza bolyongó állatok.” (189.)

Az elbeszélő és az elbeszélői én közötti változó távolság értelmezése, mely szükségképpen idegenség-tapasztalatot hív létre, a szöveg fontos jelentésalkotó eleme. Az önéletrajzi elbeszélő magatartását az elszakadás-azonosulás dinamikája határozza meg az elbeszélő önéletrajzi én vonatkozásában is.

Mit értek mozgó identitáson az önéletrajzi elbeszélő viszonylatában? Elsősorban átváltozási készségét, amely része stabilitásra irányuló gyötrelmes erőfeszítésének. Gyökereit kutatva a visszaemlékező ezért szabadulhat meg az idegenség elhárításának *eredendő* kényszerétől.

Az elbeszélő olyan világot mutat meg, amely az idegenség és az ismerősség közötti hely tapasztalatában részesíti az olvasót. Ez a hely itt nemcsak *térbeliséget* jelöl, tehát az önéletrajzi én gyermekkorának különleges színterét, hanem meghatározza a visszatekintő elbeszélő értelmezői helyzetét. Azt az összetett szellemi pozíciót, amelyre a folytonos érzelmi-gondolati mozgás jellemző: odatartozás és elhatárolódás, elszakadás és visszatérés egymást váltó játéka. Másfelől megfigyelő és átélő én horizontja között jön létre szüntelen mozgás azáltal, hogy az értekező személytelen távlatát kiegészíti, mintegy hitelesíti az emlékező személyes nézőpontja. „A puszták népe, tapasztalatból, saját magamon észlelt tapasztalatból tudom, szolganép.” (10.) „...öszönösen ismer minden házi szokást, mindenre kapható s dolga végeztével egy figyelmeztető szempillantás nélkül kiódalog a szobából csak úgy, mint az életből vagy a történelemből.” (11.) Az önéletrajzi én megalkotása elválaszthatatlan a történelem, a kulturális tradíció elsajátításától a *Puszták népében*: „– így él emlékezetemben az az idő. Egy grófi uradalom és öt-hat falu, ha felidézem őket, most látom, hogy a sors már bölcsöm köré odarakta, amit a történelemből és Magyarországból meg kellett tanulnom egy életre.” (25.) E szélesebb hatókörű hagyomány emlékezete elhalványult, akárcsak az önéletrajzi én elsüllyedt személyes múlt ideje, s így e kétféle hagyomány megértése során hasonló nehézségekkel találja szemben magát a visszaemlékező, mint az értekezésre vállalkozó elbeszélő.

A személyiség nyelvi megalkotása még ennél is összetettebb vonatkozásrendszerben történik, ha tekintetbe vesszük, hogy az emlékező és a felidézett szereplő megnyilatkozásai a szokványostól eltérő időviszonyok között értelmezhetők. Az időrend összezavarása jelzi az elbeszélő én összetett helyzetét, gondolati viszonyulásának távlatoktól függő változását az alábbi szövegrészletben: „Azonosítottam magam, ha csak a lélek egy kis reflexmozdulatának erejéig is, a pusztaiakkal? Még messze voltam attól. Aki a cselédházak közül indul embernek, az kezdetben oly törvényszerűen lelőki magáról és elfeledi pusztai mivoltát, akár ebihalalakját a béka. Ez a fejlődés útja és nincs más út. Szívet és tüdőt kell cserélnie annak, aki a puszták levegőjét elhagyja, különben elpusztul az új környezetben. S szinte a világot kell megkerülnie, ha újra vissza akar jutni.” (17.) Az önéletrajzi én sugalmazása szerint az azonosulás előfeltétele az eltávolodás, a visszatérése pedig az elszakadás. Az önéletírás visszatérést jelent a gyermekkor világába: az írói tevékenység könyvbéli metaforája magá-

ban rejti az elbeszélői távlatok felsokszorozásának indítékát: „A tavasszal megtérő golyák, amelyek világrészeket nyílegyenesen repülnek át, órákig keringenek régi fészükük fölött, míg végre leszállnak. Mitől tartanak? Minden ágat megvizsgálunk benne. Így közeledtem én is, így vizsgáltam gyerekkorom ágyát – magától kell kiderülnie, hogy mivégre.” (18.) Az önéletrajz írója e metafora kiterjesztésével ad magyarázatot az elbeszélő folytonos átváltozását és visszahasonulását dinamikus közvetítő távlatváltásokra: „A vidéki, aki a hazáról kezd beszélni, az előbb-utóbb a szülőföldre, a »szűkebb pátriára« lyukad ki: egy falura és legeslegvégül egy udvarra, onnan a konyhán át egy kétaablakos szobára, amelyben anyja nyelvét megtanulta. Vagyis öntudatlanul újraéli visszafelé egy szó történetét, ízleli az ősi pillanatot, amidőn a ház és a haza egy dolgot jelentett.” (20.) A térbe kivetülő lelkiállapotok poétikájával az önéletrajz azt sugalmazza, hogy „a táj szelleme azonos a benne élő lelkével, vagyis mindenki szülőhelyéhez tartozik földrajzi értelemben és gondolkodásmód tekintetében”.¹² Ezzel magyarázható, hogy a helyváltoztatás idegenséget vált ki az elbeszélőből: „Most idegenek voltunk, földönfutók, számon kívül maradtak. Ha valaki ránk nézett, mint ha a világból akart volna kinézni. Nem mertünk az emberek szeme elé kerülni.” (308.) A visszaemlékező a térbeliségtől elválaszthatatlannak véli a lelki hangoltságot, ezért a hétköznapi helyváltoztatás, a faluba költözés következtében mintha jóvátehetetlenül elszakadna saját létezésének terétől. Az életformaváltást feloldhatatlan idegenség-tapasztalat kíséri, s így eldöntetlenül marad az a végtelen vita, amelyet az értekező önmagával folytat hagyományörzés és fejlődés, saját és idegen, elszakadás és visszatalálás összeegyeztethetőségéről. Az értekezésből emlékezésre váltó elbeszélő érzékelésmódjával, térbeliesülő gondolkodásával magyarázható az önéletrajz szabadabb időrendje, a felidézett emlékek mozaikszerűsége. Véleményem szerint a lazább szerkesztés a példázatszerű történetmondás célulvéne az elbizonytalanodásával is összefüggésbe hozható: „Már nem tudnám megmondani, mikor álltam meg a felfelé vivő, veszélyes lépcsőn s fordultam azok felé, akik a család kis szigete körül s néha bele is kapaszkodva kétségbeesetten küzdöttek az árral. A szegénységgel, nyomorral, elnyomatással, amely gyerekkorom idejében már ismét a rendes, történelmi mértékben öntötte el a pusztát.” (97.)

A visszaemlékező az epikai távlatok felsokszorozásával szemléletes példák sokaságával győzheti meg az olvasót arról, hogy a cselédek létformája hamisítatlanul egyéni jellegű. Másfelől ez a vándorló nézőpont képes ellenállni a Rousseau nevével fémjellezhető eszményítésnek. Az olvasóra tett hatás szempontjából a távlatváltásoknak nem utolsósorban az a szerepe, hogy részesüljön a befogadó az átélő én tapasztalataiból. Az a világ, amit az önéletrajz bemutat, szinte hozzáférhetetlenül elszigetelt, zárt, elkülönült kisvilágok sorozatából áll: „Tíz-hús kilométerre a régi pusztától olyan idegenség, mintha egy másik csillagra kerültek volna, egy havas és hideg bolygóra, ahol más szívű lények élnek.” (301.)

Magam úgy látom, hogy a belső nézőpontot érvényesítő szövegrészletekben sem vállal teljes azonosságot a saját gyerekkorát felidéző elbeszélő a cselédséggel. Tá-

¹² Szegedy-Maszák Mihály i. m. 55.

vol áll tőle a nagy megtérők otthonrajongása, a pusztai lét nem emlékeztet nála afféle elveszett édenkertre, amely a dolgok természetes rendjét őrzi, bár az értekező tagadhatatlanul hangot ad modernizációval szembeni gyanakvásának, sőt idegenkedésének szerteágazó kultúrkritikai fejtegetéseiben: „A termelés mindjobban leveti feudális és a feudalizmus ráncai közt ilyen alakban itt-ott fennmaradó patriarkális formáját és a kapitalizmusba öltözködik. A hűbéri földeken megjelennek a szántógépek és a racionális gazdálkodás újkori, művelt alkalmazottai, akik a cselédeket magázzák, de úgy kezelik őket, olyan ridegen, könyörtelenül, akár a gépeket, akár a gyári munkásokat. A pusztá üzemmé változik. A mocsarakat lecsapolják, az erdőket kitépik. A léleknek azonban mélyebbek a gyökerei, az még ellenáll.” (50.)

A történetmondó különböző távolságot tart emlékképeitől, alapvetően annak függvényében, hogyan értékelhető az elbeszélő mai szemszögéből egykor tanúsított magatartása. Az emlékezés és a múltbeli események ideje között lehetőség nyílik az átjárásra, mivel áthatja egymást a felidéző és az emlékező, az értekező és a történetmondó gondolkodása. Ezt a gondolkodást döntően az egymásnak ellentmondó igazságok elfogadása határozza meg, ugyanis erre ösztönzi az elbeszélőt katolikus-protestáns neveltetése: „Kétlaki lettem, – akkor ébredtem rá, amikor már nem változtathattam rajta: mindkét félnél el voltam szegődve. ... Arra tanítottak, hogy a szembenálló felek közül mindkettőnek igaza lehet”. (67.) Feltevésem szerint a mű egészének világképe e szemlélet meghaladásaként is értékelhető, amennyiben az értelmezve elsajátított idegen megértése biztosítja hatását, s nem a szembenálló igazságok egyforma érvényességének elismerése. E megértő viszonyulás ösztönzi az elbeszélőt a szüntelen önvizsgálatra. „Harc előtt mindig magammal kell megütközni.” (67.) Az efféle megnyilatkozások – melyekben az elbeszélő késznek mutatkozik arra, hogy a sajátban fedezze fel az idegent – arra figyelmeztetnek, hogy a *Puszták népe* bár kétségtelenül felfogható eszméltető szociográfiaként, s olvasható a társadalom lelkiismeretét fölébresztő röpiratként is, lényegesen összetettebb jelentésű, mint vélnénk.

Való igaz, központi kérdése a könyvnek a parasztságból jött, saját közösségétől elszakadt s oda visszatérni képtelen értelmiségi otthontalansága, önazonosságának megtalálásáért folytatott küzdelme. Véleményem szerint az idegenség-tapasztalatot közvetítő retorikai eljárások összetettsége fékezi a szövegben kétségtelenül jelen lévő példázatszerűség kiteljesedését. Másfelől az identitás mibenlétének kérdését némileg módosítja, ha a saját idegenségének megértése jegyében értelmezi az olvasó elidegenedés és visszatérés hatását a *Puszták népében*.

Tanulmányom hátralevő részében elsőként az idegenség-tapasztalatot közvetítő retorikai alapformákra mutatok rá felsorolásszerűen, majd végezetül azt mérlegetem, hogyan kísérli meg az elbeszélő a saját idegenségének megértését.

Talán a legszembetűnőbb retorikai alapformában az *etnográfus beszédmódja meghatározott idegenség-tapasztalatra hívja fel az olvasó figyelmét*. Az értekező elbeszélő a pusztai nép életének bemutatását nehezebbnek véli, mint egy közép-afrikai nép tanulmányozását: „a kutyák egyszer egy lerágott lábfejet hoztak a pusztára. ... A világ rejtelmes és borzalmas volt.” (251.) Az ünnepek, például a lakodalom „valami bar-

bár, öncsonkító, vad emberáldozathoz hasonlított.” (192.) „Mint a csurungák népe, úgy élünk, mint a vadnépek fiai.” (197.) „Mintha a falvakban három egymástól vadidegen néptörzs élt volna, amelyek egymás nyelvét sem ismerték.” (302.) Itt szokás az íróra oly jellemző tárgyias előadásmódról, értekező nyelvhasználatról beszélni, jobbra az elbeszélő önértelmezésének útmutatásaira hagyatkozva: „hány ember maradhat meg a pusztán, ha a puszták megmaradnak? Ez kiszámíthatatlan s tán már nem is irodalmi vagy politikai, hanem gazdasági, tehát illetlen kérdés. Maradjunk továbbá is a tárgyilagos megállapításoknál.” (300.) Ennek a beállításnak némileg ellentmond a hiperbola feltűnően gyakori előfordulása a szövegben. A szenttelenség színlelése, mint részlegesen uralható nyelvi cselekvés arra figyelmeztet, hogy a kifejezésforma és a kijelentés tartalma között támadó feszültség retorikai forrása valójában a higgadt értekező beszédhelyzetét felforgató indulat, amely váratlan nyelvi eseményként tör felszínre, s a maga el nem rejtettségében eszméletű erejű. Az önkéntelen kitárulkozás a nyelv idegenségének kifejeződése, amennyiben az elleplezés beszédmódjaként működtetett személytelenségen felülkerekedik az elégtételt követelő szenvedély. Magyarán a szöveg retorikai összetettsége azt teszi érzékelhetővé az olvasó számára, hogy az önéletrajzi elbeszélő kiszolgáltatott a nyelv létesítő erejének: „Megtörténik, hogy egy-egy tönkrement falusi gazda is elszegődik cselédnek. Alig van, aki helyben marad, nem bírja ki az új talajt. ... Próbálnak a pusztai munkamenethez igazodni, de tíz közül, ha egynek sikerül. S előbb-utóbb vagy a betegség, vagy maguk a cselédek vetik ki a pusztáról. A takarékoságot túlzásba viszik, az igaz, s találékonyságuk kimeríthetetlen. Bizonyos, hogy más munkabeosztással, más bánásmóddal jobban nem csupán a földbirtokos osztály, amelynek érdekeit a szerző nem tartja közvetlenül szem előtt, mert azok taglalása meghaladja ismereteit s jelen műve keretét – de a nemzeti termelés, az kétségtelenül eredményesebb volna.” (148.) Az értekező iróniája másfelől szintén felforgató hatású. „Megesett, hogy párhuzamosan lakodalom és temetés előkészületei folytak, s közben a kanász fejszével kergette leányát föl-alá a gyülekező sokadalomban. Az ürgepusztaiak élték az életet.” (175.)

Máskor a felidézett gyermeki én döbbenetszerű álmétkodása közvetíti az idegenség tapasztalatát. Példaként említhető, ahogy a kilencéves korában először faluba került kislány: „Szünni nem akaró csodálatba és rémületbe ejti”, hogy létezik olyan településforma, ahol „szabályosan egymás mellé épített házak és közöttük utcák” vannak. A térbeli mássággal szemben megnyilvánuló bizalmatlanság itt antropológiai tulajdonságként mutatja meg, hogy a civilizációtól elzárt világban felnövő gyermek hogyan kötődik a szülőföldhöz. Számára az ismert terület nyújt biztonságot, s félelmet vált ki belőle a fenyegető idegen térbeli reprezentációja. „...még napok múlva is csak ... kézenfogva tudtak kikényszeríteni”. (7.)

Az idegenség retorikájának újabb alakzatában *az elbeszélte gyermekkori én gondolkodásának horizontján jelenik meg később tudatosított idegenség-tapasztalat.* Ebben az esetben horizontmozgást eredményez az emlékező és a felidézett én távlatainak egymásba játsása. „A puszták népét, valami homályos ösztönből vagy szegyenkezésből, sokáig nem is tekintetem a magyar nemzethez tartozónak. Gyermekkoromban se-

hogy sem tudtam azonosítani azzal a hősiessé, harcias, dicső néppel, amilyenek a magyart ott a pusztai iskolában tanultam.” (9.) Az idegenség tapasztalatát közvetíti az elbeszélés, amikor megjeleníti milyen kép él egy-egy Magyarországra látogató nyugati utazóban egy másik kultúráról. *Magyarországon járt külföldiek véleményét mérlegelve* meghökkentő, váratlan szembesülésekre kényszerül. „Micsoda magyarokkal érintkeztek ezek?” (9.) A lehető leggazdaságosabb kifejtéssel most már valóban csak felsorolásszerűen érintem az idegenség-tapasztalatot közvetítő retorikai alapformákat. *Idegen jön ebbe a zárt világba*. A pusztaiak távlatából jelenik meg az idegen, s ez az elsajátított tapasztalat vezeti el az elbeszélőt a pusztaiak másként értéséhez.

A gyermek tanú nézőpontját érvényesítve megszegyenülést kiváltó tapasztalatot idéz fel a felnőtt elbeszélő. Az idegenségre a felidézett én eszmél rá. Példaként említhetem a kamaszkorú elbeszélő távoli rokonáról szóló történetet, aki bíró lett, s amikor szüleit meglátogatja, a családi asztalnál úgy tekintgetnek rá, „mint egy túlvilági lényre, mint egy isteni küldöttre. Számomra a legcsodálatosabb az volt, ahogy a fiú viselkedett. Elfogadta és természetesnek tartotta a hódolatot. Az ősi ösztön alapján ő magamagát is tisztelte és úgy is viselkedett. ... Csak később jutott eszembe s öntött el miatta a pír, hogy a hangot én is átvettem; szívem körül a tündöklés melegével játszottam a hitvány komédiát, amelyet a hallgatóság értelmetlenül, de tán épp azért vallásos boldogsággal figyelt.” (15.) Itt az azonosulás éppenséggel lealacsonyít, szégyenérzetet vált ki az elbeszélőből. A közösséghez tartozás vágya félelemmel társul, amennyiben a személyiség elvesztésével fenyeget, s antropológiai tulajdonságként mutatja föl az én-határok feloldódásának lehetőségét: „Homéroszi kacagások kavarták a sűrű cigarettafüstöt. »Na, erre iszunk egyet!« Velük nevettem én is ... dőbbenve állapítottam meg, mily kevés kellene, hogy elkeveredjem ebben a társaságban, mily kevés ahhoz, hogy osztozkodásom a derűben egészen őszinte legyen. Talán ez az igazi élet. A szadizmusnak ez az öntudatlan vállalása s az én lelkifurdalásom a betegség? Szerencsére mindig akadt valaki, aki túllőtt a célon. Karonfogtak, s azzal a nyálas bizalmaskodással, amellyel a félműveltek az írókat kitüntetik (mert az mindenkit megérett s mint »bohém«, ínycse a szennynek), olyan eseteket meséltek el, röhögéssel leplezve a szemérmertlenséget, s kérdéseimre olyan részleteket tártak fel, hogy ha más nem, ízlésem figyelmeztetett feladatomban. – »Ebből igazán jó kis történetet kerekíthetsz! ...« Alig győztem hallgatni. – Megengeded, hogy jegyzeteket készítssek? – vettem közbe. A kérdezett rám hunyorított: – »Természetesen név nélkül pajtikám ...« – Természetesen – feleltem.” (212.)

Máskor hallomásból ismert anekdotikus történetek, helyzetek, magyarázatok közvetítik az idegenség tapasztalatát. Jellemző, ahogy az elbeszélő felkavaró személyes élménnyel egészíti ki a fölényesen derűs anekdotát, s a távlatok felszokozásával meghaladja az idegenséget lekicsinylő szemléletet.¹³

¹³ Találhatni példát arra is, hogy az elbeszélő saját családtörténetének derűs mozzanatait fölidéve anekdotikus szemléletet érvényesít. Példaként említhetem az elbeszélő apjának kedvenc történetét a látogatóba érkező Teca néni különös tartózkodásáról. A félreeső szálláshely kiválasztásának magyarázatát kísérő tréfálkozását az elbeszélő felszabadító nyelvi játékként éli újra,

A családtörténet mesélője rendszerint meghatározott idegenség-tapasztalatról ad számot. Az elbeszélő szüleinek családjai kölcsönösen idegenkednek egymástól „noha kíváncsian tapogattak egymás felé, idegesen kapták vissza csigaszarvaikat, mihelyt érintkeztek”. (52.) A kiemelkedni törekvő apát származása miatt lenézi az anya rokonsága: „Mindkét család egy-egy ország volt, külön szokással, egymástól elütő népfajjal; földrajzi határukat is pontosan meg tudtam húzni.” (60.)

A sajátban fedezi fel az idegent az emlékező, amikor a felidézett én gondolkodását, cselekedeteit, nyelvhasználatát idegennek érzékeli. „Nagyapa különben velünk magát öregapának hívatta, a nagyanyánkat pedig szülénknek; mindez azonban olyan vastagon népies, hogy ha akkor nyelvem rájárt is, tollam az első parancsra ma még nehezebben veszi a hegyére.” (33.) Illyés önéletírásában található példát a nyelv performatív, eseményt, tapasztalatot létrehozó lehetőségének a felismerésére. Példaként említhetem, ahogy a visszaemlékező ismeretlen értelmű szavakkal idegenszerű hatást vált ki, holott e kifejezések jelentése homályban marad az olvasó előtt. „Bregócs. ... A kifejezést a falusiak nem ismerik. Ezt csak valamelyik pusztai társam mondhatta.” (329.) A sajátban belüli idegenség megértése, az átváltozások időnkénti kudarca az elbeszélőt identitásának a folyamatos újradefiniálására készíti: „a társadalomban a mélységnek és a magasságnak éppúgy megvan a maga atmoszférája, akár a természetben. Egy-egy hirtelen helyváltoztatás után testileg is pontosan ugyanazokat a tüneteket észleltem magamon, mint amikor bányába szálltam le vagy hirtelen megállt velem a felvonó egy alpesi csúcson.” (242.)

Összegzésként elmondható, hogy Illyés önéletírása idegenszerű világot tár fel az értelmezés távlatainak felsokszorozásával. Érvényteleníti az ismeretlen tárggyal szembenálló megismerő alany rögzített helyzetét az elbeszélői tevékenység s az olvasás vonatkozásában is. Azt sugalmazza az olvasónak, hogy az idegenség ebben az önéletírásban értelmezés eredménye. Az elbeszélő tevékenysége arra irányul, hogy hozzáférhetővé tegye a másik meg nem értésből fakadó idegenszerűségét.

Az elsajátítás és az idegenség megőrzése közti feszültséget azonban nem képes feloldani az önéletrajzi elbeszélő.

A felemelkedés gyötrelmes szépségéről alkotott példázat keltette várakozást nem teljesíti a mű, amennyiben eldöntetlenül hagyja, mennyiben testesíti meg a visszaemlékező életútja a történelem előtti pusztai létből kiváló fiú mitikus sorsát: „Mentem, ahová vittek.” (332.) Így szól a zárómondat, de a befogadói fölfogás szabadságát a könyv keserű epilógusa sem képes megszüntetni.

az olvasó viszont a megszólaló nyelvet idegennek érzékeli: „Aludni egy világért se jöttek volna be köznök. »Hogy én ezt a szép szobát – amelyben egy magunk gyártotta rongyszőnyeg is díszlett –, hogy én ezt a gyönyörű hajlékot bebüdösítem?» mondta egyszer valamelyik, amire azért emlékszem, mert apám, jókat nevetve, később gyakran elmesélte. A vacsora utáni társas köradomázásban neki volt az egyik kedvenc története. Észrevette benne a lelki finomságot. »Hát ami azt illeti, Teca néninek igaza volt, mert elég büdös volt.« Ez volt a csattanó.”(171.)

TVERDOTA GYÖRGY

ILLYÉS GYULA IRODALOMSZEMLÉLETE A HARMINCAS ÉVEKBEN

Egy korábbi tanulmányomban annak áttekintésére vállalkoztam, hogyan fogadta a harmincas évek kritikája Illyés Gyula költői teljesítményét.¹ Az évtized kiválasztását, amelynek természetes időhatárai inkább 1928 és 1938 közé esnek, az indokolta, hogy a kritikai közvélemény ebben az időszakban látta a költőt a *Nyugat* nagy nemzedékét követő generáció legjelentősebb lírikus képviselőjének. József Attila tragikus halála, és rákövetkező villámgyors megdicsőülése, kezdődő kultusza egyértelműen és határozottan megváltoztatta a rangsort. Az évtized végére Szabó Lőrinc is felzárkózott Illyés mellé. A presztízse sem volt teljesen egyöntetű. Kosztolányi kemény korholásokat tartalmazó „Vojtina-levelében” a „fiatal költő” magára ismert, Halász Gábor szívesebben nyújtotta a pálmát Szabó Lőrincnek. Kassák pedig szinte egy életre szembekerült volt munkatársával. Megbecsültsége mégis figyelemre méltó mértékben széleskörűnek tekinthető. A konzervatív Reményik Sándor, a „harmadikutas” Németh László, a nyugatos Babits, sőt a moszkvai emigráció is benne látta a fiatal költészet reménységét. Márpedig, ha költői gyakorlatában megtestesítette egy egész kritikusi kar költészeteszményét, ha az ő verseiről olvasták le az irodalomértők, milyenek kell lennie a remekműnek, merre felé kell haladnia a költészetnek, akkor minden okunk megvan rá, hogy az ő saját költészeteszményét is faggatóra fogjuk, hogy feltárjuk irodalmi normarendszerét, mérlegre tegyük irodalomértését.

Két korlátozást mindazonáltal be kell vezetnünk. Ismeretes, hogy Illyés a harmincas években írta irodalomtörténeti szempontból legjelentékenyebb munkáját, a Petőfi-könyvet. Ennek az élet- és pályarajznak a részletes elemzése azonban óhatatlanul eltorzítaná gondolatmenetünket, egyetlen pontra korlátozná figyelmünket. A mű önálló figyelmet érdemel, itt nem rangjának megfelelően, hanem csak érintőlegesen foglalkozhatunk vele.² A másik korlátozás Illyés irodalomszemléletének egyik alapelvét, a népiséget illeti.³ Ennek az elvnek az érvényesülését sokkal szorosabban

¹ Tverdota György: *Illyés kritikai fogadtatása a 30-as években*, in: *A költőszerep lehetőségei Közép-Európában* [Szerk.: N. Horváth Béla], Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola, Szekszárd, 1997. 67–74.

² Ratzky Rita: *Illyés Gyula Petőfi-képe*, in: „*Költő, felelj!*” [Szerk. Tasi József], Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1993. 57–63.

³ Pomogáts Béla: *Népiség és nyugatosság*. Uo. 5–9.

kellene nyomon követni, mint ahogy erre módunk nyílik. Markáns megkülönböztető jegyről van szó, amelyet jelentőségének megfelelő szinten ugyancsak akkor tudnánk leírni, ha kissé egyoldalúan állítanánk vizsgálódásunk homlokterébe.

A fiatal Illyés kitűnő közíró volt, de véleményformálásának súlypontjában nem irodalmi kérdések álltak. Az irodalmi életben évtizedeken át vezető szerepet játszott, de sokkal kevésbé Németh László módján, a szorosan vett mesterség kérdéseiben, rendszeresen és írott formában, sokkal kevésbé markáns, értékrendet meghatározó, és ha kell, a közmegegyezést is felülbíró elszántsággal, mint inkább – integratív személyiség lévén – szerkesztőként és közszereplőként irányította és szervezte az írói világot. Irodalmi tárgyú írásai rangját gyakrabban köszönheti írói, mint kritikai erényeinek. Jó például szolgál erre Osvátról rajzolt portréja, Paul Morand budapesti látogatásának krónikája, Babits haldoklásának felidézése, Nagy Lajossal közös oroszországi útjának vagy a Móriczsal való találkozásának megörökítése.⁴ Az idősebb generációt többnyire tisztelettel övezte, esetleg bújtatott iróniával kezelte. Akikkel pedig törekvéseik tartósan keresztetkértek egymást, azokról – mint Kassák Lajosról – inkább nem írt. Kritikai szigorral nemzedéktársaival (Fenyő László, Berda József, József Attila, Erdélyi József) vagy a nálánál fiatalabbakkal (Weöres Sándor, Sértő Kálmán, Zelk Zoltán) szemben lépett föl.⁵ Irodalomszemlélete megismerésének fontosságát az elmondottak mégsem csökkentik, mert Illyés értekező prózájának ebben a tartományában állt helyt mindazokért az eljárásokért, megoldásokért és költői döntésekért, amelyeket alkotó munkájában a gyakorlatban érvényesített.

Az első reláció, amely kritikai magatartását minősíti, a modernséghez való viszonya.⁶ Ebben a viszonyban éppen az általunk vizsgált évtized kezdetén követke-

⁴ Illyés Gyula: *Osvát* (1933), *Morand Budapesten* (1933), *1941. augusztus 4.* (1941), *Nagy Lajos, Róla magáról* (1954), *Egy nap* (1942), in: Illyés Gyula: *Iránytűvel*, Szépirodalmi, Bp. 1975. 355–361., 348–354., 165–174., 262–277., 284–299. – A példaanyagot a továbbiakban mindig az idézett kötetből veszem, ezért csak az egyes írások címét, publikálásának évét és az oldalszámot adom meg. Illyés irodalomszemléletének teljes körű számbavétele során természetesen számos más forrás kiaknázása is nélkülözhetetlen. Még más műfajú írásaiban, így pl. az *Oroszországban* vagy a *Hunok Párizsban* című önéletrajzi regényben, de még a *Puszták népe* című szociográfiában is találunk ehhez a munkához nélkülözhetetlen támpontokat. Dolgozatunk azonban csak a vázlat igényével dolgozza föl a témát, s ezért megelégedhettünk egy kötetnyi korpusz áttekintésével. A publikáció évét azért tartottam fontosnak megjelölni, mert az idézett és hivatkozott írások egy kisebb hányada túllépi a címben megjelölt időhatárokat. Csakhogy Illyés irodalomszemlélete, alapelveit tekintve a következő évtizedekben sem változott jelentősen, s olykor a későbbi írások pregnánsabb megfogalmazásban tükrözik a költő korábbi álláspontját is.

⁵ Fenyő László: *Fojtott virágzás* (1928), 41–44., *Egyedül* (1929), 226–230., József Attila: *Külvárosi éj* (1932), 300–304., *A tárgyilagosság lírája* (1933), 310–315., *Hideg van* (1934), 430–434., *Sértő Kálmán* (1941), 585–586., *Ülj asztalomhoz* (1933), 316–319.

⁶ Az egyetlen olyan tanulmány, amely ismereteim szerint tematikusan tárgyalja Illyés irodalomról való gondolkodását, Kenyeres Zoltán: *Illyés Gyula irodalomszemlélete* című írása. In: *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 9*. Népművelési Propaganda Iroda, Bp. 1971–72. 93–111. Megállapításaink számos ponton egybevágóak vagy közel állnak, a hangsúlyokat ugyanakkor nem egyszer más helyre tettük. Ezen túlmenően Kenyeres az egész addigi pályáról készített áttekintést, jelen dolgozat figyelme pedig a harmincas évekre irányul.

zett be döntő fordulat. Párizsból történt hazatérése után Illyést egy rövid időre Kassák táborában, a *Dokumentum* munkatársai között látjuk, még hozzá, nem utolsósorban a szürrealistákkal kialakított jó kapcsolataira való tekintettel, a megbecsült munkatársak közé tartozott. Kritikus magatartására kezdetben a szürrealista beállítottság nyomta rá bélyegét. Aragon *Le Paysan de Paris*-járól írott méltatása színéről, a budapesti telefonkönyvről írt recenzióparódiája fonákjáról tanúsítja a fiatal Illyés avantgárd elkötelezettségét.⁷

Nem telik azonban bele sok idő, s a magyar avantgárd mozgalom többi tagjához hasonlóan ő is dezertál, eldobja a zászlót. Azok a megnyilatkozásai, amelyekkel párizsi barátai felé fordul, nagyobb mértékben az irodalmi diplomácia gesztusaiként, az újonnan magáévá tett elvek udvarias homályban hagyásaként értékelhetők, semmint az avantgárd iránti nyitottságának továbbélése gyanánt. A Kassákkal való összetűzése, amelyet Vas István élénken idézett föl emlékiratában, a közvetlen politikai indítékokon túl e szakítás személyi konzekvenciái közé sorolható.⁸ Az avantgárdtól való elszakadásnak kritikai lenyomatai is vannak, mint a Tamkó Sirató Károlyról vagy a Csuka Zoltánról írott bírálatai.⁹ Talán ennél is fontosabb jelei az izmusokkal való szolidaritás felmondásának a kritikai írásaiban szétszórt, ilyenfajta ironikus megjegyzések, elejtett fenntartások ítéletek: „A szürrealisták valóságos meghökkenetés-műhelyeket rendeztek be, minimális költséggel és fáradsággal. Nincs könnyebb, mint falhoz állítani valakit”.¹⁰

Mint ismeretes, a magyar avantgárd a leggyökeresebben hagyománytagadó törekvéseket tette magáévá. Az avantgárdal való szakítás Illyés számára ugyanúgy, mint minden hasonló fordulatot végrehajtó alkotó számára, parancsoló szükségyszerűséggel írta elő a hagyományváltás műveletét, s ezt megelőzően azt a meggyőződést, hogy minden valamire való művész afirmatív, alkalmanként kifejezetten áhítatos módon viszonyul a múlt örökségéhez. Ezt az alapállást, amelyet tradicionalizmusnak nevezhetünk, egy későbbi szövegében fogalmazta meg iskolapéldaszerű pontossággal és szemléletességgel: „az irodalom – s vele minden művészet – a népek emlékezete. Amelyik népnek nincs irodalma, vagyis nincs emlékezete a múltjáról, az jelenét is úgy éli, mint a gyermek vagy az őrült... A magyar népnek van öntudata, mert van irodalma; mert megbecsüli múltját”.¹¹ A tradicionalista alapállás az, amely szemléleti közös nevezőt, sőt életre szóló szövetséget teremtett a fiatal baloldali költő és a „nemzeti koncentrációt” meghirdető *Nyugat* szerkesztője,

⁷ Louis Aragon: *Le Paysan de Paris* (1927), 24–28., *Budapest és a Budapest környékén lévő előfiz. és nyilv. állomásainak betűrendes névsora* (1927), 39–41.

⁸ Vas István: *Nehéz szerelem*, Szépirodalmi, Bp. 1972. 904–912.; l. még: Csaplár Ferenc: *Naplótűkrök. Kassák és Illyés, egymásról*, in: „*Költő, felelj!*” [szerk. Tasi József], Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1993. 156–160.

⁹ *Papírember* (1928), 52–54., *Mindent legyűrő fiatalság* (1932), 90–93.

¹⁰ *Babitsról a fiataloknak* (1954), 188.

¹¹ *Múzeumavató* (1954), 591.

Babits Mihály között.¹² A fiatal Illyés nem sokkal a hagyománytagadó avantgárdokkal való szakítása után *Az Istenek halnak, az Ember él* kötetéről írt recenziójában egyetértően határolta körül Babits tradicionalizmusát: „Az ő tradíciója egy szellem, az antik világszemlélet, a mindenképpen homogén görögség, a római férfiasság, a Bölcsélet, az Igazság, a minden élőnek kijáró Jog volt. Vagyis a legtisztább Humanitás.”¹³

A maga örökségét mégis másfelé kereste. Az a történelmi korszak, amely legközelebb állt hozzá, a reformkor, az 1848-as forradalom és szabadságharc kora volt, s azzal a folyamattal azonosult, amelynek során a haza és haladás ügye egyre szorosabban összeforrt. Igaz, a *Nyugat* őt pártfogásába vevő szerkesztőjét gondosan becsempészte ebbe az összefüggésrendszerbe is, kijelentvén, hogy „Babits Mihály e kor egyetlen magyar hazafias költője, abban az értelemben, hogy Vörösmarty és Petőfi vették ezt a szót”.¹⁴ Főleg ez utóbbi értelmében, mert a hős, akinek szellemében és cselekedeteiben a nemzet és progresszió Illyés által megújítani vágyott szintézise először megteremtődött, Petőfi volt. A harmincas évek elejétől fokozódó mértékben jelentett a forradalom és szabadságharc költője valóságos, követhető magatartásmintát Illyés számára, s ez az azonosulási folyamat érlelte meg a *Petőfi* könyvet.

Petőfi a népiség kérdésében is a legfőbb eligazító példa volt számára: „Milyen közösségben marad a költő azzal a népréteggel, amelyből származik, ez a kérdés, még Petőfi esetében is, napjainknak egyik legizgatóbb kérdése” – olvassuk egy nem különösebben jelentős Petőfi-könyvről írott recenziójában. Szerzőjének, Terbe Lajosnak azt veti szemére, hogy „Petőfi népiességéről beszélvén, szót sem ejt a legfontosabb momentumról, amely pedig szerintünk a legnagyobb szerepet játszott abban, hogy a költő a nép felé »fordult«: a demokráciáról, a forradalomról, arról az izzó király- és arisztokratagyűlöletről, amelytől Petőfi lángolt.”¹⁵ Azaz a harmincas évek Illyésének népisége és Petőfi-képe határozottan baloldali arculatot öltött. Olyannyira, hogy a nemzetért való aggodást is ab ovo baloldali ügynek tekintette. „A baloldaliság tehát nemzeti vonás nálunk? – kérdezi a Rédey Tivadarral vitatkozó írásában, s a retorikus kérdésre igennel válaszol. – Kezdetben mindenütt nemzeti volt, s csak a nemzetek, a nép és a szellem felszabadulásával vesztett ebből a jellegéből.” Később pedig így nyomatékosította tételét: „Nincs jobb- és baloldali irodalom, de maga az irodalom szelleme még a jobboldali pártállású írók műveiben is rokon azzal a szellemmel, amit mi baloldalinak nevezünk.”¹⁶ Népiség, nemzeti szellem, baloldaliság, progresszió – ezek a szavak, Petőfi nevével kiegészítve jól körülrajzolják az irodalmi hagyománynak azt a körét, amelyet Illyés a magáénak vállalt.¹⁷ Ez a

¹² Tüskés Tibor: *Illyés és Babits – levelezésük tükrében*, in: „Költő, felel” [szerk. Tasi József], Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1993. 64–72.

¹³ *Az Istenek halnak, az Ember él* (1928), 120–34.

¹⁴ Uo. 121.

¹⁵ *Petőfi és a nép* (1932), 93–94.

¹⁶ *Van-e jobboldali és baloldali irodalom?* (1933), 326., 328.

¹⁷ Béládi Miklós: *A költő felel*, in: *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 9. Népművelési Propaganda Iroda*, Bp. 1971–72. 9–52., különös tekintettel a 11–18. oldalakat.

hagyományválasztás magyarázza, hogy lelkesítő vagy figyelmeztető tanulságokért a Petőfiről írott könyvön kívül is szívesen kereste föl a reformkort és a szabadságharc időszakát (*Egy elfeledett nagy előd, Egy igazi arszlán, Magyar tragédia száz év előtt, Bölcsőkutatók*).¹⁸

Nehéz lenne Illyésnél jobb példát találni arra, hogy a tradicionalista alapállás, a hagyományválasztás nem jelent konzervativizmust. Kijelentette ugyan, hogy „nem tulajdonítok semmi különösebb értéket a »korszerű« epitatumnak”, de épp Babits mély hagyományba gyökerezettségét tárgyalva tartotta fontosnak hangsúlyozni, hogy költőtársa tradicionalizmusára támaszkodva „éppúgy szemben állt korával, mint összes forradalmár kortársai. A jelen társadalmat éppúgy megvetette, mint azok”, azaz hogy megfelelt a modernség kritériumainak. Babits a hagyományok nevében és a korszerűség igényével „a polgárság posványos etikai hagyományaitól”¹⁹ fordul el, de Illyésben nemcsak a társadalmi progresszió vonatkozásában volt jelen hangsúlyosan a modernség öntudata. A korszerűség normája a hagyományörzéssel poétikai tekintetben is majdnem egyenrangú kritikai elve volt. Déry Tibor kéziratban maradt, megjelenésre váró *Befejezetlen mondat* című regényét például úgy dicsérte, mint „egy modern, tudatos művész életének talán fő művét”, s modernségét a következő kijelentésekkel igazolta: „tükre egyúttal egy sereg stílusproblémájának is, a regényírás új útjainak. E rövid cikk keretében nem foglalhatom össze mindazt az újdonságot, amit a regény ebből a szempontból jelent. Hangra nézve a regény Proust és Joyce megelevenítési módja közt áll; olyan ember írta, aki az előbbieknél munkásságán úgy okult, hogy azt utánzás nélkül hasznosította.”²⁰

A *hagyományörző modernség* kifejezés jól illik tehát Illyés kritikusi magatartására is, a jelző és a jelzett szó közötti relációban azonban az erőviszonyok enyhén a hagyományörzés felé billennek el. A jelző fékező hatást gyakorol jelzett szavára, a tradicionalizmus lenyesi a szabadon csapongni kívánó kísérletező kedv szárnyait. Mi sem mutatja jobban az erőviszonyok ilyen alakulását, mint *A szimbolizmus tütka* című tanulmány, amelyben a szerző egy, a maga korában a gyökeres újítás jelszavával fellépő törekvést a hasonlatrendszer reformjára vezetett vissza. Illyés itt minden erejét annak kimutatására fordította, hogy mindaz, amit a szimbolisták állítólag felfedeztek, már Petőfinél, Vörösmartynál, sőt a magyar népdalban is megtalálható. A költői homályt, amelyre a szimbolisták oly büszkék voltak, az eltelt idő szerinte eloszlatta. A versek művészi értéke és irányzati hovatartozása között minden összefüggést megtagadott.²¹ Az újszerűségnek ugyanezt a relativizálását hajtotta végre

¹⁸ *Egy elfeledett nagy előd* (1930), 231–240., *Egy igazi arszlán* (1939), 483–510., *Magyar tragédia száz év előtt* (1938), 571–573., *Bölcsőkutatók* (1938), 639–663.

¹⁹ *Az Istenek halnak, az Ember él* (1928), 121., 123.

²⁰ *Életmű fiókban* (1939), 519., 520–521. Illyés és Déry kapcsolatáról l. Botka Ferenc: *Illyés Gyula és Déry Tibor. Az aktív ezópusi közvélemény-alakítás párhuzamai*, in: „Költő, felelj!” [szerk. Tasi József], Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1993. 73–85. és Botka Ferenc: „Kedves Tiborkám!” „Drága Gyuszim!” *Déry Tibor és Illyés Gyula levelezése*, uo. 86–155.

²¹ *A szimbolizmus tütka* (1936), 469–474.

abban a kritikában is, amelyet Márai Sándor *A négy évszak* című kötetében olvasott prózaversekről írt. „Párhuzamba tudnám állítani a *Kutyakaparóval* – írja Márai *Dobogókő* című szövegéről –. Aztán kifejteném, mi benne az újdonság. Lényegileg kevés benne az újdonság; a lírai közlendők öröktől valók... A költői elemek csak merészebben kapcsolódnak, anyagukban változatlanok.”²²

Mégis tévednénk, ha a fékek tagadhatatlan működése miatt megtagadnánk Illyés törekvését a korszerűsége. Ha ezt a modernségigényt közelebből szemügyre vesszük, akkor a tárgyiasság normájára bukkanunk. Elsők között Csuka Zoltán avantgárd hangvételű verseskönyve szolgált alkalmul arra a kritikusként, hogy objektivista krédójának hangot adjon: „Fejlődésének első, romantikus kora ez – és ő, a fejlődés, a tárgyyszerűség híve bizonyos gyorsan keresztülhalad rajta az igazi korszerű költészet, a tárgyyszerű, igazi költészet felé.”²³ A tárgyiasság, azaz a szubjektivizmus szélsőségeinek visszaszorítása, a romantikus értelemben vett líraiság halála normaként szinte egész további kritikusi munkásságán végigvonult. Erdélyi Józsefről írott tanulmányának ezt a címet adta: *A tárgyilagosság lírája*. Az írásban ilyen tételre bukkanunk: „a megfigyelés a fontos és nem az érzelem. Legyetek tárgyilagosa. ...a valóságból bontsuk ki a benne rejlő költészetet.”²⁴ Az objektivizmus elve azonban felfogása szerint nemcsak a lírában jelent normát, hanem az epikában is. A Veres Péter prózájában kimutatott objektivizmussal kapcsolatban egyenesen a nouveau romannal példálódzott...²⁵ De nemcsak Veres Péter, hanem Nagy Lajos műveiben is a neue Sachlichkeittel, az új tárgyiassággal rokon törekvés sikeres megvalósítását csodálta.

Az avantgárdon való túllépése nyilvánvalóan a tárgyiasság nevében történt, de fő ellenségként, a leküzdendő tendenciák gyűjtő fogalma gyanánt a szimbolizmust jelölte meg: „Ne a valóságot hazudjuk tele állítólagos költészetrel, mint a szimbolizták tették”... „A szimbolizmus mindent legyűrő, beolvasztó imperializmusa után a szerénység kora jött el.”²⁶ Nem utolsósorban ez a szuverénül világot alakító, egyéni mítoszokat teremtő, látomásos világalkotás az, ami Illyést Adytól elidegenítette, s ami leírta vele, például ezt a mondatot: „A mai költészet, nyelvben, formában, képzeletvilágban más utakon jár, de eszmevilágban az ő folytatója.” Rossz verseivel kapcsolatban osztotta Kosztolányi ítéletét. Azaz az előtte járt generáció többi nagy alakjaihoz hasonlóan az atyai barátja, Babits által megvédett, barátja és harcostársa, Németh László által a hierarchia csúcsára helyezett Adyt is eltökélten tisztelni kívánta. Ezért a tiszteletért azonban keményen meg kellett küzdenie. Illyés tehát Adyt szimbolizmus ellenére, szubjektivizmusa iránti ellenérzéseit leküzdve helyezhette csak el a maga személyes Panteonjában.²⁷

²² *A négy évszak* (1938), 574.

²³ *Mindent legyűrő fiatalság* (1932), 93.

²⁴ *A tárgyilagosság lírája* (1933), 310–315.

²⁵ *Szellem-múzeum* (1974), 559.

²⁶ *A tárgyilagosság lírája* (1933), 312.

²⁷ *Ady öröksége* (1934), 414., *Ady és Tisza és Kosztolányi* (1941), 415., 416.

A tárgyiasság normáját megfogalmazó tézisek, amelyek Illyés szándékai szerint „a háború utáni nemzedéknek, ha nem is költői kánonját, de hallgatólagos álláspontját” tartalmazták, csakugyan vadonatújnak látszanak.²⁸ Akár Eliotra, Valéryre vagy Gottfried Bennre is gondolhatnánk. Tüzetesebb vizsgálódás azonban a tárgyiasságnak egy jelentősen másfajta értelmét deríti föl, mint ami a felsoroltak műveiben tetten érhető. A szimbolizmusra következő objektivista hullámról ugyanis a következő kijelentéseket tette: „S mert az [tehát a szimbolizmus] után jött, ez [tehát az objektivizmus] a modernebb, noha tekintélyes ősökre hivatkozhatik. Így nálunk, többek között Petőfire is. Erdélyi költészetét a formák egyszerűségén túl ez az érzelmebeli óvatosság, ez a szerénység tette egyik napról a másikra korszerűvé.”²⁹ Nem nehéz belátni, hogy az Erdélyi költészetéről leolvasott tárgyiasság nem rokonítható – mondjuk – az Eliotéval. Petőfi neve pedig, a szubjektív attitűdökkel szembehelyezve, a romantikus beállítódástól elkülönítve sokkal inkább valamiféle lírai realizmus eszményére, semmint a Nemes Nagy Ágnes tárgyias törekvéseinek szemléleti megelőlegezésére enged következtetni.

Amit lírai realizmusnak nevezünk, abban voltaképpen Illyés választott útján kibontakozó, legsajátosabb eredményeit 1933-tól felmutató költészetének (*Három öreg, Elégia*) legfontosabb jellemvonásait foglaltuk össze egyetlen terminusban. Olyan lírai minőségek közös neve ez a terminus, amelyeket kritikusként más költőkön is számon kért, amelyekkel az általa megvizsgált és mérlegre tett műveket szembesítette. *Őszinteséget* várt el a költőtől: „Első gondja nem a szépség, hanem az őszinteség” – állapította meg helyeslőleg Forbáth Imre verseiről.³⁰ *A hitelességet* értékelt a legtöbbször. Ennek a normának nevében ítélezett Weöres Sándor első kötetéről.³¹ Akkor dicsért, ha *természetességgel* találta magát szembe, s a megszólalás *közvetlensége* értéként esett nála a latba. „Régóta nem hallottunk ilyen természetes, egészséges hangot” – jutalmazta például Berda József *Egyedül* című kötetét.³² A kifejezőmód *keresetlenségét* a vers erényének tekintette. A szabad asszociációkban tobzódó költők irritálták, az akart homályt elutasította, még a Mallarmé nagyságú költőktől is fenntartásokkal fogadta.³³ A hangsúlyozott komponáltság gyanús volt a szemében. Ami *nyers, érdes, esetleges*, közelebb állt hozzá, mint a túlságosan jól megoldott, lekerekített kompozíciók. Babits költészetében is egyre inkább a felsorolt erényeknek a jelenlétét igyekezett kimutatni. Különösen szembetűnő ez a buzgalom a *Verseny az esztendőkkel!* kötetéről írott méltatásában.³⁴

²⁸ *A tárgyiasság lírája* (1933), 312.

²⁹ Uo. 312–313.

³⁰ *Favágók* (1930), 75.

³¹ *Hideg van* (1934), 430–434.

³² *Egyedül* (1929), 229.

³³ *A szimbolizmus titka* (1936), 473.

³⁴ *Verseny az esztendőkkel!* (1933), 142–151.

Nem véletlen, hogy épp Babitsról szólva fogalmazta meg a költészetkritikai normái alapjául szolgáló referencialitás elvét. A verset alakító erők közül kitagadta a fékevesztett szubjektivizmust, de elvárta, hogy a mű *mögött* fedezetként ott álljon egy jól körülhatárolható, felelősséget vállaló, a szövegben leírtak igazát szavatoló személyiség: „Olyan országokban azonban, ahol a levegőben járó szó fele hazug, a költő nem mozdulhat el a verse mögül: nincs érvényes mű emberi földözet nélkül.”³⁵ Ennek jelenlétét ismerte el Juhász Gyula esetében, mintegy annak a Baumgarten-díjnak előzetes igazolásául, amelyet Babits akart adni ifjúkori barátjának: „költő az, aki... meg tudja mutatni magát úgy, ahogy él, lélegzik, jár közöttünk bajaival és reményeivel; aki, anélkül hogy az életben ismernénk, el tudja hitetni, hogy itt volt, és mi elhisszük, hogy ilyen vagy olyan volt – ez az én első kritériumom.”³⁶

A „realizmus” terminus alkalmazása a lírai költészetre a kritikában talán ellenérzéseket kelthet, a szépprózára alkalmazva azonban elfogadja a közvélemény. Illyés Komor András *Fischmann S. utódai* című regényéről írott recenziójától kezdve mindvégig Stendhal realista regénydefiníciójához tartotta magát: „Un roman est un miroir promené sur une grand’route”.³⁷ A mondat, amelyet a francia irodalmi tájékozottságára joggal büszke, francia nyelvtudására láthatóan hiú ifjú kritikus eredetiben, a magyar jelentés mellékelése nélkül idézett, a regényt a változó élet elé tartott mozgó tükröként határozza meg. Ez a tükrözési viszony, a valóság és ábrázolása kettőssége és szoros összefüggése talán sehol olyan megejtő szemléletességgel nem fogalmazódott meg, mint Babits *Halálfiái* című regényéről írott méltatásában: „Olvasom a jól ismert lapokat, s ha két fejezet közt egy kicsit széttekintek, úgy tűnik föl, mintha a mélyúton fölfelé igyekvő vincellér, vagy odaát a túlsó hegyen tőkék közt szöszmötölő nyugalmazott jegyző az ölemben nyugvó könyvből szökött volna ki, hogy a cselekmény egy pillanatnyi szünetében gyorsan lecsípjén egy-két fölösleges kacsot, kitépjen még egypár dudvát...”³⁸ Ugyanezt a „lélegzetállító hitelességet” csodálta meg Móricz *Boldog emberében*³⁹ vagy Németh László *Gyász* című regényében,⁴⁰ s a realizmus erényeit ünnepelte Nagy Lajos vagy Veres Péter prózájában is.

Összerakós játékunkról, amely Illyés kritikai elveiről és azok működéséről nyújt panorámát a harmincas években, még két olyan elem hiányzik, amely nélkül nem áll össze a kép: az egyik a hagyományos magyar írói szereptudat, amelynek Illyés egész pályája során meggyőződéses érvényben tartója volt.⁴¹ A másik pedig az itt csak rö-

³⁵ *Babitsról a fiataloknak* (1954), 187.

³⁶ *Hárfa* (1929), 202.

³⁷ *Fischmann S. utódai* (1929), 57.

³⁸ *Halálfiái* (1935), 152.

³⁹ *Egy szerzői esten* (1932), 282.

⁴⁰ *Gyász* (1936), 435–438. Illyés és Németh László kapcsolatáról l. Monostori Imre: *Illyés Gyula és Németh László. Párhuzamok – kitérők – találkozások*, in: „*Költő, felelj!*” [szerk. Tasi József], Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1993. 168–182.

⁴¹ Illyés szerepéről az irodalom küldetéses költészet-modell megújításában l. Görömbei András: *Líra, gondolat, küldetés* c. tanulmányát, in: *A költő szerep lehetőségei Közép-Európában* [szerk.: N. Horváth Béla], Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola, Szekszárd, 1997. 35–46.

viden tárgyalható népiség. A magyar írókra jellemző küldetéstudatot, elhivatottság-érzést leghatásosabban, legszemléletesebben, parabolává kerekítve talán viszonylag későn, a francia olvasók számára fogalmazta meg az *Iszony* fordításának utószavában, a *résistance*-irodalomra és az *engagé* irodalomra hivatkozva,⁴² de a gondolat a húszas évek végétől kezdve folyamatosan jelen volt kritikusi fegyvertárában.

Visszatekintve pályája igazi kezdetére, így idézte föl egykori elszánását: „áruló lennék, ha csak író akarok lenni.”⁴³ És csakugyan, a *Petőfi és a nép* című kötetből írott, már idézett bírálatában rábukkanunk a mandátumos irodalom tiszta képletére: „Az írók, a kicsik és nagyok egyaránt, mint valamikor a politikusok, szükségét érzik, hogy »gyökereik legyenek«, hogy valakinek nevében szóljanak; ezt különben már az esztéta is elvárja tőlük.”⁴⁴ Később, Kosztolányival vitázva Petőfi híres, Aranyhoz intézett mondatait parafrazálta és tette ezáltal a magáévá: „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, uralkodni fog a politikában is”.⁴⁵ De Ady életművéből is a feladatvállaló költői magatartás időszerűségét következtette ki: „A kor minden kérdésére határozott, félre nem érthető felelete és útbaigazítása volt, a nemzetiségi kérdésre csakúgy, mint a földosztásra vagy a tőke és munka viszonyára.”⁴⁶ Igaz, Illyés a küldetéses szerep kisiklásának veszélyeire is érzékeny volt. Ettől féltette az egyébként általa nagyra becsült Veres Pétert, s ennek áldozataként mutatta be a másik paraszti őstehetséget, Sértő Kálmánt.⁴⁷

A népiség kérdését itt két ponton: a Kosztolányi és Illyés között lezajlott csörte és az irány nemzetközi vonatkozásai kapcsán érintjük. Illyés a *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz* című Kosztolányi-írásban foglalt kemény kritika⁴⁸ miatt személyében is érintettnek érezte magát, ezért válaszában legsajátabb költői törekvéseit is védelmébe vette. Egyúttal pedig „éles támadásnak” fogta föl „az irányzat ellen, melyet jobb híján népiesnek neveznek.” Önvédelme így egyúttal a népi irány melletti kiállássá általánosult.⁴⁹ A két költő vitája távolról arra a polémiára emlékeztet, amely 1916-ban Babits és Kassák között folyt le, akkor a még nagyon is fiatal nyugatosság és az épp induló avantgárd egy-egy reprezentatív képviselője között. Az egyik póluson akkor is, most is a műveltség és a kifinomult ízlés, a másikon pedig a természetesség és a korszerűség pozitív értékeit mutatták föl a vitakozó felek, illetve egyfelől a kulturálatlanság és nyersség, másfelől a kényeskedés és manierizmus vétkei olvasták egymás fejére. Illyés a népi irodalom poétikáját: a rímelés tompaságát, a pro-

⁴² *Az Iszony francia kiadásának előszava* (1963), 446–461.

⁴³ *Újabb szellemi front?* (1945), 624.

⁴⁴ *Petőfi és a nép* (1932), 93.

⁴⁵ *Nép és költészet, meg egy kis verstan* (1933), 365.

⁴⁶ *Ady öröksége* (1934), 413.

⁴⁷ *Veres Péter útja* (1941), 523–530., *Sértő Kálmán* (1941), 585–586.

⁴⁸ Kosztolányi Dezső: *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz*, in: K. D.: *Nyelv és lélek*, Szépirodalmi, Bp. 1990., 542–545.

⁴⁹ *Nép és költészet, meg egy kis verstan* (1933), 362–368.

zódia zökkenéseit, a zárt forma lazítását, a népi tematikát korszerűbbnek ítélte, mint a *Nyugat* nagy generációjának a Parnasse-on nevelkedett, impresszionista, szimbolista elveket valló, a művészet öncélúságát hirdető „melegházi” költészetét. Francia irodalmi jártasságát megcsillogtatva elhárította a műveletlenség és az ösztönösség vádját maga és társai feje felől. Természetesen nem a Babits–Kassák vitára hivatkozott, amelyben ő a vele ekkor éppen ellenséges viszonyban álló Kassákkal, Babits pedig a jelenlegi vitapartnerrel, Kosztolányival került volna egy platformra, hanem Petőfinek az őt kárhóztató kritikával folytatott polémiáját elevenítette föl, amelyben Kosztolányi a zseniális népfivel értetlenkedő, hitelét veszített pedánsok oldalára került.

Csakhogly Illyés megengedhetetlenül összemosta a maga ügyét a népi líra más képviselőivel, s saját műveltségének köpenyét jótékonyan ráborította Erdélyire, Sinkára és sok más, nálánál összehasonlíthatatlanul kisebb erudícióval rendelkező népi tehetségre. Azaz kitért az érdemi válasz elől. Másrészt Kosztolányi írása címével a műveletlenséget, bárdolatlanságot kárhóztató, a petőfieskedőket az irodalomból kitessekelő Arany szerepét öltötte magára, s noha Illyés udvariasan elismerte idősebb társának irodalomértését, a mesterség kérdéseiben való kompetenciáját, a vita hevében megengedte magának a csúsztatást, azaz lefokozta vitapartnerét a Petőfi ellen ágáló nevetséges kényeskedők szintjére. A népi törekvések védelmében Petőfi presztízsét használta fel pajzsként, mintha neki magának és társainak már nem is kellene helytállnia a kritika fürkésző tekintete előtt.

A polémiában sarkítottan megfogalmazott két törekvést: a népiség korszerű mivoltának és a magyar glóbuszon túli jelenlétének igazolását Illyés fontos stratégiai feladatának tekintette. Ennek a programnak a részét képezte Giono magyarországi népszerűsítése, de legtömörebben talán az Eugène Dabit-t búcsúztató cikkében foglalta össze a népiség nemzetközi begyökerezettségének reményét: „Ezek az esztendők – a spanyol polgárháború és a francia népfront esztendei – egy érdekes, egy régóta készülődő irodalmi iránynak kezdtek engedni teret és fényt Párizsban. *Populisme*-nak hívták, és megfelelt annak az általános népies áramlatnak, amely – a leningrádi Jeszenyin és a sevillai Lorca antennái között – Európa csaknem minden országában kiszikráztatott egypár életművet. Egyszerű emberek szenvedéséről, népről és tömegről írni olyan művészi igénnyel és tudattal, amilyenell Mallarmé egy suhanó vitorlásról, ennek Franciaországban régóta szép előjelei voltak”⁵⁰. A Kosztolányival folytatott vita, illetve egy nemzetközi populista áramlat utópiája éppúgy, mint a népi törekvéseknek a neue Sachlichkeittel, sőt a nouveau romannal való összekapcsolása vagy Mallarméval való versenyztetése egyaránt arra mutat, hogy Illyés a népi irodalmat a legkevésbé sem szánta a modernség ellenlábásának, hanem a modernség egyik megnyilvánulási lehetőségének tartotta.

Ha tárgyilagosan akarjuk mérlegre tenni a harmincas évek Illyése irodalomszemléletének erőnyeit és hiányosságait, előbb azt a két fő korlátot kell kijelölnünk, amelyen belül ez a kritikai gyakorlat termékenyen és jótékonyan alakította a kor irodal-

⁵⁰ Eugène Dabit (1941), 587–588.

mi tudatát. Az egyik korlátot a felvázolt irodalomképből következő értékelésbeli aránytévesztések emelték. Azt talán a tévedés kockázata nélkül jelenthetjük ki, hogy Illyés a rokonszenves Juhász Gyulát, a költészettörténeti érdemekkel rendelkező Erdélyi Józsefet, valamint Veres Pétert túlértékelt. József Attila jelentőségének alábecsüléséhez sem fér kétség, még a későbbi korrekciók beszámításával együtt sem. Erre a melléfogásra azonban találhatunk enyhítő körülményt. A kettejük közötti heves rivalizálást ugyanis, ami a legjobb józsefizmussal rendelkező kritikus tisztán látását is elhomályosítja, ilyenként tartom számon. Az általunk vizsgált korpuszon kívül esik, de visszatekintő jellege okán ide kapcsolható az általa nagyon sokra becsült Szabó Lőrinc első pályacsúcsának mai szemmel téves kijelölése. Illyés ugyanis nem a *Te meg a világ*, hanem *A sátán műremekei* kötetben látta Szabó Lőrinc első pályaszakaszának legjelentősebb teljesítményét. Az is komoly súllyal esik a latba, hogy a *Nyugat* ún. „harmadik nemzedékének” teljesítményét tekintve nemigen kaphatunk kritikáiból eligazítást.

Az értékelésbeli zavarok összefüggnek a másik korláttal: Illyés irodalomértésének hiányosságaival. Ezek leglátványosabban talán a Babitsról írott esszéiben és méltatásaiban érhetők tetten. Babitsot Illyés mestereként tisztelte. A két költő között a korban ritka és mély kölcsönös megértés alakult ki. A fiatalabb költőtárs munkái azonban a bennük foglalt termékeny felismerések dacára sem sorolhatók a Babits-irodalom élvonalába. A Babits-jelenség értelmezésében nem hatoltak igazán mélyre. Móricz életművét pedig mintha a *Boldog ember* regényepoétikailag egyszerűbb, homogénabb, de kevésbé összetett világalakítása felől mérte volna föl, s a nagy író művészetének fontos összefüggései rejtve maradtak volna előtte. Elemző igénnyel Németh Lászlónak, egyik legfőbb szövetségeseinek első remekművét, a *Gyászt* taglalta csupán, s penetrációs képességét illetően itt is hiányérzetünk támad. József Attila *Külvárosi éj* kötetében foglalt versekkel szembeni szigorát is csak részben magyarázza elfogultság. Illyés láthatóan nem találta meg a kulcsot riválisa költői műhelyének döntő fontosságú helyiségeibe. Végül kétségeink vannak abban a tekintetben is, hogy csak a rendelkezésére álló tér hiánya akadályozta őt abban, hogy a *Befejezetlen mondat* regényepoétikai újdonságait, a prousti és joyce-i vonatkozásokat kimutassa. A regénytechnika illetén elemzésére ugyanis sehol sem találunk nála példát.

E két korlát között azonban kritikusi tevékenységét igen színvonalasnak és eredményesnek tekinthetjük. Világirodalmi (elsősorban francia irodalmi) olvasottsága széles horizontot biztosított számára, ami igen jótékonyan állította tágabb összefüggésrendszerbe a magyar népi, nemzeti, sőt olykor kifejezetten regionális témákra koncentrááló írásait.⁵¹ Ennek az európai horizontnak is része volt abban, hogy kritikái szellemükben – egy-két jelentéktelen kivételtől eltekintve – mindvégig tartózkodtak mind a bal-, mind a jobboldali szélsőségektől. Ebben az irányban hatott az a körülmény is, hogy a népi tradicionalizmus zsilipeit nyitva tartotta az időben és szellemi térben sokkal tágasabb babitsi hagyománykövetés tanulságai előtt. De legin-

⁵¹ *A franciák sajtója* (1942), 600–614., *Hírünk a világban* (1943), 615–622.

kább az a magatartás írható javára, amelyet Kosztolányi Dezsővel kapcsolatban tanúsított. Fentebb elemzett vitájukban, még ha tettünk is kritikai észrevételeket, Illyés elvszerű és kemény vitapartnernek bizonyult, amint hogy a katolikus irodalomról folyó vitában is kiváló polemista képességeket mutatott föl.⁵² Az irodalom jobb-, illetve baloldalisága kapcsán is szembeötlő konzekvens, elvhű magatartása.

Ugyanakkor azonban nem volt elvakult, az értéket mindenképp fölött tisztelte. Ha József Attila-kritikáját fél szemmel Babitsra tekintve írta is, ha Juhász Gyula apológiájának megírása során, saját bevallása szerint, Babits dicséretes szándéka, a Baumgarten-díj odaítélésének megindoklása befolyásolta, az Osvátról írott szöveg, a Móricz-esthez készített bevezető, a *Gyász* méltatása mesteréhez való viszonyában is teljesen szuverén kritikusként mutatja. Az értéktisztelő tolerancia leglátványosabb megnyilvánulása azonban mégis a Kosztolányi-hagyaték gondozásában játszott szerepe, a Kosztolányi-próza posztumusz kiadásának irodalomtörténetileg is fontos tette volt. A gesztusértéken és a kiadástörténeti érdemeken túl kritikátörténeti szempontból a kötetekhez írt előszók érdemelnek figyelmet.⁵³ Illyés itt őszinte érdeklődéssel, a nála tapasztalható legfinomabb érzéssel, igazi inyencként közeledett az egykori vitapartner értekező prózájához. Alighanem a nyelv, a stílus, a költészet anyagának kérdései iránti átlagon felül intenzív közös érdeklődésük magyarázza, hogy utat tudott találni a Kosztolányi-próza belsőbb övezeteibe, s azokhoz a mesterségbeli kérdésekhez is igen nagy hozzáértéssel tudott hozzászólni, amelyek idősebb költőtársát foglalkoztatták. S ha elfogulatlanul tekintünk vissza ezek felől az írások felől a kritikus életmű első szakaszára, akkor a Kosztolányi-előszavakban felismert erényeket Illyés többi írásaiban is sorra felfedezhetjük.

Mindent összevéve tehát Illyés Gyulát a harmincas évek fiatal nemzedéke reprezentatív kritikusaként tarthatjuk számon. Annak a képletnek egyik változatát képviselte kritikai írásaiban, amely a húszas évek végétől a negyvenes évek végéig meghatározta az irodalomról való gondolkodást, s amelyet modern klasszicizmusnak nevezhetünk. A „változat” szót két okból is hangsúlyozzuk. Egyrészt azért, mert a kritikus Illyés az irodalom területén is a népi gondolatnak dolgozatunkban kellőképpen nem bemutatott érvényesítője volt. Másrészt pedig azért, mert leírásunkból következőleg teljesítményére inkább a „modern realista”, mint a „modern klasszicista” minősítés illeszthető.

⁵² *Katolikus költészet* (1933), 329–347.

⁵³ *Tíz síron túli Kosztolányi-könyv* (1940–1945), 369–410.

POMOGÁTS BÉLA

ILLYÉS ERDÉLYBEN

Erdély, mióta Kazinczy Ferenc 1816 nyarán beutazta, mindig is a magyar szellemisség mitikus országrésze volt. Legendák övezte föld, történelmi ereklyék tárháza, tartomány, amelynek nem pusztán földrajzi és néprajzi, történelmi és művelődéstörténeti sajátosságai, hanem lelki karaktere is van. Ugyanakkor a magyar anyaország népe számára nem igazán jól ismert, szinte külön világ, minthogy az Erdély köré fűződő mítoszok és legendák, annak ellenére, hogy romantikus gazdagságban mutatják be az erdélyi spektrumot, nemegyszer elfedik a valóságot. Erről beszélt különben az *Erdélyi levelek* írója is: „Magyarország nem ismeri Erdélyt. Megszokván venni utunkat, valamikor honunkból kimozdulunk, feledjük, hogy kelet felé egy rokon nép lakik, melyet nem illünk nem ismernünk.”

Kazinczy, hogy a legendából és a mítoszból tapasztalati valóság legyen, személyesen kereste fel Erdélyt, és természetesen Illyés Gyula, aki költői és közéleti tevékenysége során igen sokat tett annak érdekében, hogy a magyarországi közvélemény hiteles ismereteket szerezzen az erdélyi magyarság élete és kultúrája felől, ugyancsak több: összesen négy alkalommal járt Erdély földjén. Ezeknek a látogatásoknak mindig valamilyen irodalmi esemény volt a magyarázata, és mindegyiknek az erdélyi valóság ismeretét tovább gazdagító költői művek, tanulmányok, publicisztikai írások és naplójegyzetek voltak a következményei.

Első alkalommal 1941 karácsonyán járt Erdélyben, egy esztendővel azután, hogy az úgynevezett „második bécsi döntés” rendelkezései folytán a terület északi és keleti része visszatért a magyar állam kötelékébe. Erről az útjáról 1942-es januári *Naplójegyzeteiben* a következőket írta: „Tavaly karácsonykor jártam életemben először Kolozsváron. Semmi dolgom sem volt itt. Igazából talán csak azért jöttem, mert diákkorom óta be nem vallott vonzódást érzek a városok iránt, amelyek végén a -t ma is még helyragot is jelent – nem soká, hisz már én sem merem kimondani. Megszálltam egy kis tisztazöld szállodában, senki ismerőst nem kerestem föl. Ha volna valami rangom, úgy mondhatnám, három napig rangrejtve jártam a várost, félcipőben, térdig érő hóban. Egy életre ott tudtam volna maradni. Elbűvölt, hogy nincs benne villamos.” „Városban éreztem magam – folytatta nem sokkal ezután –, s próbáltam megtalálni ennek a titkát. Pesten csak rettentő háztömeget érzek magam körül, kővel és malterrel mérföldhosszat meg-megsértett természetet. Itt könnyűséget, nyugalmat és rendet éreztem. Mert tere van a városnak? Azt hiszem, mert tere van és rajta egy pontosan odaillő székesegyház. A történelem ilyesmivel rajzszögez

le Európa térképére egy-egy tervet, szándékot, föladatot; egy várost. Nem biztonság, nem otthon, nem város az, aminek legalább fele nem szemmel látható múlt.” Igen, Erdély fővárosában a magyar múlt egy darabját kereste és találta meg, igaz, akkor Kolozsvár még jóval szervezettebben helyezkedett el ebben a történelmi múltban: a visszatért városnak több mint a négyötöde volt magyar.

Kolozsvár után Dés, Marosvásárhely, majd a székely vidék következett, a költő oda Tamási Áron társaságában utazott. Mindenütt jóleső érzéssel és otthonossággal merült meg az erdélyi írók és értelmiségiek társaságában, igyekezett minél több tapasztalathoz, információhoz jutni. Erdély egy részének erőszak nélküli visszatérését akkor történelmi igazságtételként élte meg a magyar értelmiség, a magyar közvélemény, maga Illyés Gyula is. „Az ország tágult s újra tágult, mint a lélegző mellkas. Járom a vidéket. Valami öntudat csak most kezd igazán tágulni és emelkedni benne. Oly erős volt a szorítás, a nyomás? Nem tagadom, megilletődtem én azon, hogy még Kolozsváron is magyarul szabadon beszélnek. És Marosvásárhelyen is, s Gyergyószentmiklóson is, száz és száz kilométerre Pesttől és még azon túl is, száz kilométerre Ozorától. Én úgy készültem magyarnak, hogy kitarok mellette s viselem, ha mindössze csak Tolnában beszélnek ezt a nyelvet. A többi mind ráadás nekem: már Székesfehérvárt hódításnak éreztem. Hallgatva ülök az erdélyiek társaságában, úgy hallgatom a pusztai beszédet is, úgy élvezem, mint valami ünnepi előadást, valami nagy győzelem után. Megeresztett tagokkal karszékben ülök, nem minden önelégedettség nélkül.”

Illyés akkor is, később is többször szembesült azzal a kérdéssel, hogy az Erdély többségükben magyar területeinek visszatérése felett érzett öröm és a megnagyobbodott országterületen berendezkedő nemzeti önérzet vajon valamiféle „nacionalista” eltévelyedés tanúsítványa volna-e. Kolozsvári naplójegyzeteiben is felteszi a kérdést: „Soviniszta vagyok?” Aztán maga válaszol rá: „Mindezt azért merem leírni, mert épp ellentéte vagyok a sovinsztának.” És bizonyítékként leír egy kis történetet arról, hogy – különben Tamási Áron jóváhagyásával – miként leckéztetett meg a gyergyószentmiklósi autóbuszban egy meglehetősen arroganciával fellépő újságárust, aki meg akarta fenyeíteni a románul beszélő parasztokat. „Nem nagyon udvariasan mondhattam meg a rikkancsoknak – olvasom Illyésnél –, hogy csak a maga nevében beszéljen ilyen hangon és ne egy nemzetében.” Aztán megnyugtatta a riadt román parasztokat is: „csak folytassák: mindnyájan egyformák vagyunk.” Ez a kis jelenet arról a – mások nemzeti identitását tiszteletben tartó – demokratikus nemzeti érzületről mond példabeszédet, amely érzület különben általános volt a felszabadult erdélyi magyarok világában is.

A második látogatásra az 1942-es júniusi könyvnap adott alkalmat: Illyés ekkor Márai Sándorral, Cs. Szabó Lászlóval, Szabó Lőrincsel, Keresztury Dezsővel, Tersánszky Józsi Jenővel, Sinka Istvánnal, Nagy Istvánnal és az erdélyi származású népszerű íróval, Gulácsy Irénnel utazott Erdélybe. A könyvnap ünnepséget június 5-én a város főterén, a Szent Mihály-templom előtt nyitották meg. Szombathelyi Ferenc tábornokkal, a vezérkar főnökével az élen részt vettek rajta a honvédség képviselői is („jártas az irodalomban” – jegyezte fel róla Illyés Gyula), Illyés ekkor talált

alkalmat arra, hogy szót emeljen Szombathelyinél a letartóztatott Kovács Imre érdekében, aki aztán az intervenció következményeként rövidesen szabadlára került.

A harmadik látogatásra már a háború után, 1945 szeptemberében került sor: időközben a fegyverszüneti rendelkezések következtében Észak-Erdély és a Székelyföld ismét a román állam része lett. Illyés régi barátjával, a Parasztpárt egyik vezetőjével, az erdélyi származású Farkas Ferencsel utazott, és vett részt egy kolozsvári „baráti találkozón”. Ezen az összejövetelen találkozott először a maga teljes brutalitásában azzal a véleménnyel, méghozzá az erdélyi magyar közéletben akkor nagy szerepet játszó Bányai László részéről, miszerint az egész magyarság bűnös a faszimus rémtetteiben. Megdöbbenette akkor ez a kíméletlen vélemény. „Megdöbbenve nézek rá – jegyezte fel naplójában. – A magyarság ilyen legyalázását még sohasem hallottam.”

A látogatás alkalmával Segesváron is megfordult, és ellátogatott az egykori fehéregyházi csatamezőre, ahol Petőfi Sándor elveszett, ekkor írta Petőfi emlékét idéző, *Segesváron* című költeményét. Majd arra is sor került, hogy a bukaresti rádióban szólhatott az erdélyi magyarokhoz. Ebből a beszédből szeretném idézni a magyar és a román nép közép-európai megbékélését és összefogását szorgalmazó gondolatokat. „Jó demokraták módjára felismertük, hogy a magyar–román összefogás nem megy munka és küzdelem nélkül. A két nép közt nem csak félreértés van: a múlt rossz örökségeként van ellentét is. Abban nektek is részt kell vállalnotok, romániai magyarok, hogy ezt a félreértést eloszlassuk, ezt az ellentétet békésen megoldjuk. Erdély ne az örök viszály tere legyen, hanem az a baráti asztal, amelynél két egymásra utalt nép meghittten helyet foglal, hogy higgadtan és jóakaratóan megbeszélje közös ügyeit. A Duna-völgyi népek csak akkor fognak békében élni, ha a maguk külön hazája fölé megteremtik a demokrácia és szabadság közös hazáját is.”

A történelem akkor a legkevésbé sem tett kísérletet arra, hogy a költő jószándékú kívánságai megvalósuljanak, ellenkezőleg, a közép-európai régióra csakhamar a szovjet birodalmi elnyomás és az erdélyi magyarságra még külön a bukaresti nagyromán sovinizmus terhe nehezedett. Illyés persze nem volt naiv idealista, jól látta a magyar–román viszony és az erdélyi magyarság sorsának buktatóit is. *Erdélyi út* című beszámolójában (amely tudtommal csak *Naplójegyzetek* című sorozatának első kötetében került a nyilvánosság elé) szólt arról, hogy a bukaresti kormányzat, a maga stratégiai szándéka szerint, sohasem ismerte el az országban élő más nyelvű közösségek jogait, és minden külpolitikai kanyargásával is valójában a nagyromán nemzeti törekvések érvényesülését szolgálta. „A magyar politika örök vádjá – olvasom Illyéstől –, hogy a román politika »ingatag«, »megbízhatatlan«, sőt »kétszínű«. Az igazság az, hogy a román politika nagyon is egyenes vonalban tudta követni azt, amit a nemzeti tudat épp a maga érdekének vélt. Azaz nagyon is állhatatosan szolgálta és képviselte azt az egységet, amelyről másodsor is meg kell mondanunk, hogy önmagában még nem érték: az teszi azzá, amit beleöntenek.” A kérdés, amelyre Illyés gondolt, tehát az volt, hogy a román nemzeti egység kereteibe a demokrácia vagy a nemzeti kizárólagosság stratégiája kerül. Az Erdélybe látogató költő nem minden aggály nél-

kül nézte ezt a folyamatot, ha akkor talán még nem tudta is, hogy a román nemzeti egység stratégiája milyen radikálisan el fogja utasítani a demokráciát.

Végül a negyedik látogatásra 1956 januárjában került sor, Illyés *Fáklyaláng* című történelmi drámájának századik marosvásárhelyi előadása alkalmából. A költő ekkor nem csak a vásárhelyi közönséggel és régi barátaival találkozott, meglátogatta a Székelyföldet, például Tamási Áron szülőfaluját, Farkaslakát is. *Székelyföldi tudósítás* című (a *Színház-Mozi* című lap 1956. márciusi számában megjelent) írásában lelkesedve számolt be a vásárhelyi színházban szerzett élményeiről. Vásárhelyen vers is született: az *Erdélyben* című, ez az ottani magyar és román írókkal folytatott baráti beszélgetések emlékét őrzi, annak örömét, hogy a kölcsönös türelem és jóindulat végül is megteremheti a maga gyümölcsét. Érdemes felidézni a szép költemény zárósortait: „Erdély, oh Erdély, nem attól csupán, / hogy itt vagyok, annyi idő után: / attól, amit e más-más nyelvű szók / vallottak, mint köz vallani valót, / hogy: »egyetértés«, meg hogy: »türelem« / meg: »az ellenfél versenyfél legyen«. / Úgy legyen, Erdély! Példáddal, mit adsz, / légy a szívekben hótiszta-magas!”

Ezt követve azonban bezárultak Illyés Gyula előtt Erdély kapui: a magyar forradalom veresége után a költő hosszú időn keresztül belső száműzetésben élt, később pedig, éppen az erdélyi magyarok elnyomtatása miatt több alkalommal is a nyilvános tiltakozás eljárását választotta, és emiatt vált lehetetlenné, hogy elfogadja a máskülönben rendre érkező erdélyi meghívásokat. Illyés ugyanis mindig és következetesen védelmébe vette az erdélyi magyarság emberi, közösségi jogait és érdekeit. Különösen a hetvenes és nyolcvanas években, midőn több tanulmányában, újságcikkében és nyilatkozatában is szóvá tette a Romániában (illetve Csehszlovákiában) tapasztalható kisebbségellenes politika erőszakosságát és ennek ártalmas következményeit. *Nemzetében él a nyelv, Három levél* és mindenekelőtt a nagy visszhangot keltett *Válasz Herdernek és Adynak* című írásaira gondolok: ezek a magyarság mostoha közép-európai sorsával, a magyar kisebbségi közösségek ellen irányuló erőszakos elnemzetlenítő törekvésekkel vetettek számot.

Közülük a *Magyar Nemzet* 1977-es karácsonyi, majd 1978-as újévi számában közreadott, Herder közismert jóslatára és Ady Endrének a nemzeti fennmaradást illető szorongásaira adott válasza foglalta össze a legteljesebben azokat a felismeréseket, amelyekre Illyés az erdélyi (és a felvidéki) magyarság súlyos megpróbáltatásaira figyelve eljutott. „A világon – fejtegette – mintegy tizenöt-tizenhat millió magyar él. Ebből azonban csak tízmillió az ország területén, határain belül: a többi kívül, jelentékeny részben úgy tapadva a térképbeli országra, mint kenyérre a héja: jól oda kell néznünk, hogy a valóság és vele egy eltakarhatatlan kérdés határait lássuk.” Ezt követve jelentette be, hogy – a hivatalos nézetekkel ellentétben – a magyar kisebbségi népcsoportok kérdését nem lehet megoldottnak tekinteni: „A nemzeti kisebbségek jogait semmiféle nemzetközi megállapodás nem védi. A békeszerződések ezeket, mint maguktól értetődőket, az egyéni jogok közé iktatták. Az országok, melyeknek bármily tömegű diaszpóráik vannak, csak egyéni magatartásukkal fejezhetik ki azt, miként vélekednek a legelemibb – legemberibb – jogok helyes vagy helytelen alkalmazásáról.”

A *Válasz* igen széles körű nemzetközi visszhangot keltett, a bukaresti hatalom bértollnokai pedig valóságos rágalomhadjáratot indítottak Illyés ellen. Közöttük is egy román történész (a tudományos világban máskülönben teljesen súlytalan) Mihnea Gheorghiu akadémikus intézte Illyés írása és személye ellen a legélesebb támadást. Az akkori, Kádár János- és Aczél György-féle hazai politikai vezetés nem kívánta megvédeni Illyés Gyula igazát, és nem kívánta hozzá hasonlóan szóvá tenni az erdélyi magyarság jogsérelmeit. Ellenkezőleg, megtiltották, hogy a *Magyar Nemzet* közölje Illyés egyébként igen mértéktartó *Fegyelmезetten* című válaszát és megakadályozták, hogy az erdélyi magyarok súlyos helyzetével foglalkozó tanulmány szövegét is közlő kötet, Illyés *Szellem és erőszak* című, már kinyomtatott könyve az olvasók kezébe kerüljön.

A kis kötet végül is Molnár József müncheni nyomdájának hasonmás kiadása révén vált publikussá (e sorok írója is őrzi ezt a kiadványt), maga az eredeti könyv csak 1988 nyarán, már a rendszerváltozás előestéjén került ki a dabasi nyomda zárt raktárából, a *Fegyelmезetten* című vitairat pedig a *Magyar Nemzet* 1988. augusztus 6-i számában került az olvasók elé. Túl későn: Illyés ekkor már öt esztendeje a Farkasréti temetőben pihent.

SZIRÁK PÉTER

KÉSEI INTELEM, POSZTUMUSZ VÉGRENDELET¹

Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*

„mi pedig emlékezet és részvétel által vissza-visszakaptván megőriztetnénk azon veszedelemtől, hogy a szüntelen előre és messzebb távozás alatt eredeti színeinket lassanként elveszessük, s kebelünk többé felmelegedni ne tudhasson.”

(Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*)

Illyés Gyula *Szellem és erőszak* című kötetét a nyolcvanas években legendák övezték. Az értelmiségnek az a része, amely csillapíthatatlan elkeseredéssel és korrumpálhatatlan elszánással figyelte a függetlenségétől, emberi és polgári jogaitól, valamint a területi és kulturális együvé tartozás szabadságától megfosztott magyar nemzeti közösség sorsát, joggal gondolta, hogy ez a kései, kényszerűen olvasatlan, s többnyire csak hallomásból ismert Illyés-könyv a bátor közéleti szerepvállalás példája, a fájóan hiányzó nemzetstratégiai gondolkodás ismeretlenül is ígéretes biztosítéka. A könyv a hatvanas-hetvenes évekből származó esszéket, interjúkat és egyéb alkalmi szövegeket tartalmaz, eredetileg 1978-ban kellett volna megjelennie, de vélhetően a környező országokban élő magyar nemzeti kisebbségek mind tragikusabbá váló helyzetét tárgyaló és a kádári nyilvánosságban eladdig nem tapasztalt szókimondásával kiemelkedő, vagyis az egyidejű cenzurális feltételekkel szembeszálló írások miatt lényegében betiltották. Nem került rendes kereskedelmi könyvforgalomba, tíz éven keresztül a kiadó raktárában porosodott. Az egyes írásokat sokan ismerték, a külföldi hasonmás kiadás révén a kötet némelyekhez eljutott, még többen tudtak róla, de hazai betiltása folytán nem járulhatott hozzá egy szélesebb értelmiségi köztudomás kialakításához, csak korlátozottan válhatott szellem- és politikaformáló tényezővé. A kicenzúrázott magyar könyvek sorsa: néma és az idő által meghaladott tanúságtétel.

A könyv írásainak és interjúinak keletkezése az ún. érett Kádár-kor időszakára esik. A terrorral és engedményekkel pacifikált társadalmon uralkodó államszocialista rendszer a fénykorát éli: a felemás polgárosodás a társadalmi szabadságkörök felszámolásával, a nyilvánosság, a szellemi élet működésének erőteljes és maradandó korlátozásával jár együtt. Az érzékelhető társadalmi nyugalom, a többség belenyugvó megelégedettsége közepette leginkább a (humán)értelmiség érzékeli és szenved a szellemi szabadság hiányát, a közéleti kényszerek etikátlanságát. A Kádár-rendszer egyik meghatározó tabuja – 1945 és 1956 nyomán – a nemzeti függetlenség

¹ A „posztumusz végrendelet” Poszler György kifejezése, vö. Poszler György: *Illyés igaza*. (Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*) Kortárs, 1989/2, 147–154.

kérdése, valamint a politikai és kultúrnemzeti státus kettősségének, vagyis a határon túl élő magyar kisebbségek sorsának problémája. Mindkettő beleütközik a szovjet impériumnak és hazai kiszolgálóinak érdekeibe. Mivel a társadalmi nyilvánosság még viszonylag liberalizált formájában is erősen korlátozott, különféle tiltások által gúzsba kötött, ezért az ötvenes évektől kezdődően, mint nem először a magyar művelődés történetében, kényszerűen is az irodalom válik a nemzeti közösség identitástudatának közvetítő rendszerévé, azaz a magyar kultúrájú sorsközösség fennmaradásának médiumává.²

A *Szellem és erőszak* keletkezése egyszersmind arra az időszakra esik, amikor nyilvánvalóvá válik a magyar nemzeti kisebbségek helyzetének tragikus fordulata, szemmel láthatóvá, alig leplezetté nyelvi és kulturális identitásuk erőszakos felszámolásának végzetes folyamata. A legdrasztikusabb, de mégis általánosítható módon, a legnagyobb lélekszámú magyar minoritás ellenében, Romániában: a Bolyai Egyetem megszüntetésétől az anyanyelvi oktatás visszaszorításán, a kompakt kisebbségi területek széttzilálásán át a magyar értelmiség szétszórásáig. S utóbb tudjuk: a magyar többségű és karakterű erdélyi városok elveszejtésétől³ a falurombolásig. A *Szellem és erőszak* kiadói előkészítésének és betiltásának időszakában került sor Kádár János és Nicolae Ceaușescu hírhedt debreceni és nagyváradi találkozójára, mely során a magyar pártvezetés – alighanem moszkvai kívánalmaknak megfelelően – ismét kísérletet tett a „nemzetiségi probléma” kezelésére a többszörösen devalválódott „proletár nemzetköziség” hivatalos ideológiai égisze alatt. A találkozót sokakban kelthette az enyhülés képzetét, a többségi presszió mérséklésének és a jogszerűség viszonylagos helyreállításának illúzióját, de a későbbi fejlemények inkább arra mutatnak, hogy a tudottan „korlátozott szuverenitású”, ám még megmaradt cselekvési terében is fölöttébb visszafogott magyar külpolitika a legcsekélyebb mértékben sem tudta jó irányba befolyásolni a magyar kisebbségekkel szembeni többségi politikát. Politológusok és történészek dolga mindezen összefüggések mélyebb feltárása, az azonban köztudott, hogy a kádári politika összességében alkalmatlannak bizonyult a magyar etnikum és a magyar anyanyelvi kultúra térségi védelmére.

A *Szellem és erőszak* betiltatásának tíz esztendeje mindenestre végzetes időszaka a magyar nemzeti kisebbségek életének, különösképpen a romániaiak. A környező országok mindegyikében tovább folyik és végbe is megy a kompakt magyar lakta területek etnikai fellazítása, a kisebbségi intézményrendszer gyengítése, de mindez Romániában nyeri el legvéresebb formáját, amennyiben ott a magyarelle-

² L. az „elképzelt közösség” fogalmát, valamint a nemzeti közösség eszményét, mint kigondoltat, megteremtettet. (Széchenyi „többször is megfogalmazta azt a föltevését, hogy a nemzeti közösség voltaképpen az irodalom alkotása.”) Vö. Szegedy-Maszák Mihály: *A Nemzeti hagyományok időszerűsége*. In: Szegedy-Maszák Mihály: *Újraértelmezések*, Bp. 2000, 47–48. ill. 54.

³ Ahogy erre a honi közvéleményben kevésbé tudatosult etnográfiai jelenségsorra többen is felhívták a figyelmet – például Szilágyi István vagy Bodor Ádám (előbbi: Erdélyi Erzsébet–Nobel Iván: „*A művészetnek, ha valóságos élményt jelent, van megtartó ereje*”. *Beszélgetés Szilágyi Istvánnal*. Forrás, 1998/7, 69–75., utóbbi nemrégiben Balla Zsófiával készült interjúkötetében: *A börtön szaga*, Bp. 2001) –, a városlakó erdélyi magyarság tragikus etnikai és kulturális tévesztése a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a „városrombolás” során következett be.

nesség az államrezon meghatározó részévé válik és átjárja a társadalmi létformák összességét: a történetírástól a nyelvhasználatig, az oktatástól a turisztikán át a mindennapi viselkedésig. A *Szellem és erőszak* posztumusz megjelenésének idején Erdélyből tömeges menekülthullám indul meg az anyaország felé, ekkor Magyarországon a hivatalosság már kinyilvánítja rosszállását Ceaușescu Romániájának kisebbségi politikájával szemben és korlátozottan engedélyezi a magyarországi civil társadalom tiltakozó fellépését is. (1988 nyarán Budapesten tüntetés zajlik az erdélyi falurombolás ellen.) A *Szellem és erőszak* megjelenésének idején már átfogó és mély válság sújtja az államszocializmust és kibontakozóban vannak egy új társadalmi rendszer körvonalai. 1988 nyarán megjelenik egy könyv, amely betiltásának idején radikálisan időszerű volt, amely betiltása alatt kényszerű és tragikus némasággal kísérte a magyarság végzetesnek tűnő sorsfordulóit, s amely megkésett, s csöppet avultan immár a magyar szellem történetének kordokumentumává vált. Jóvátehetetlen megkésettésre ítélt végrendelet. Soha nem évülő intelem a kényszerek között kiutat kereső szellem bátorságáról.

A *Szellem és erőszak* esszégyűjteménye tematikáját és gondolatiságát tekintve is folytonosságot teremt azon az illyési életpályán, amelyen a harmincas évektől mindinkább teret nyert az egyén és közösség, szorosabban a nemzeti közösség mibenlétére és annak a Kárpát-medencei régióhoz fűződő viszonyára vonatkozó kérdés. A XX. század első felében szerte Európában dívó nemzetkarakterológiai érdeklődés Magyarországon a Trianon utáni szituációban összekapcsolódott a magyar nemzeti közösség létformájának újragondolási igényével. A XIX. századból örökölt nemzetjellelem eszméje ebben az időben egyszerre kísérti Ady és Horváth János, majd mások mellett Babits, Németh László és Illyés, sőt Szerb Antal gondolkodását is.⁴ Illyés pályáján az előzmények sorában talán elegendő itt a *Magyarok* címmel kiadott kötetekre, a *Ki a magyar* című füzetére vagy a *Hajszálgökök* esszéire utalnunk.⁵ A folytonosság csak fölerősödött azáltal, hogy a hatvanas évek elejétől (ezt dokumentálja a *Szellem és erőszakban* közzétett párizsi *L'Express*-interjú⁶) a diktatúra körülményei között Illyés – kivételes szellemi-politikai pozícióját, egyre erősödő diskurzív tekintélyét latba vetve – mindinkább magára vállalta a kisebbségi magyarság szószólójának szerepét és felelősségét. Ily módon a háború előtti nemzetkarakterológiai gondolkodást a nemzeti közösség mentális állapotának fürkészése, a legelemibb *etnikumvédelem* váltotta fel, mégpedig a magyarság kulturális integrálásának egyre sürgetőbb igényével⁷. A nemzetjellelem eredet-eszméje helyett egy nyitott, elasztikus,

⁴ Vö. Szegedy-Maszák Mihály i. m. 55–57.

⁵ Vö. Tamás Attila: *Illyés Gyula*. Bp. 1989. 290–295.; Domokos Mátyás: *Megkésett könyvecske*. Hítel 1988/2, 27.

⁶ *Ha a költőkön a sor. Beszélgetés a párizsi L'Express szerkesztőjével* (1963). In: Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. Bp. 1978, 1988. 12–20.

⁷ A nemzeti kultúra újraintegrálásának igénye vezérli Csoóri Sándort is, aki a hetvenes évek elejétől több esszéjében is foglalkozik az anatómia alá tartozó nemzetstratégia, nemzeti kultúraideológia kérdéseivel: pl. *Utazás félálomban, Kapaszkodás megmaradásért, Erkölcsi revíziót!, Eltemetetlen gondok a Duna-tájon, A magyar apokalipszis*.

jövőorientált nemzet-felfogás áll Illyés okfejtéseinek középpontjában. Amikor azt írja, hogy „A magyar anyanyelvű nemzet alapja és kerete a magyar anyanyelvűség. A nemzetre lenne pusztítóan végzetes, ha e szó ismétlése folytán bármily vonatkozásban számunkra nem az volna a megingathatatlan alapelv: a magyar nemzetbe idomult, idomul s fog idomulni, aki a magyar anyanyelvűekkel vállal közösséget, bármiféle eredet tekintetbevétel nélkül. [...] Az a jó nemzet, amelyben jól érzem magam. Ahol szívesen adok és fogadok el parolát. Ahol minden honfitársamat velem egyenrangúnak ismerem el. [...] Akikkel ily együttműködésben olyan hazát alakítok, amely a jólétével, műveltségével kelt fiaiban büszkeséget, az idegenben s netáni ellenségben tiszteletet, irigységet akár. Amely nem azzal erős, hogy lökni, hanem hogy vonzani tud” (*Mire jó egy nemzet, vagy: egy évszázad tanácsai*) –, akkor jól érzékelhetően a *Kisebbségben* írójának hiperbolikus, homogenizáló nemzetideológiai tudatával szemben (de annak minőség-etikáját és regionális érdeklődését⁸ áthasonlítva) a kulturális sokféleséget és párbeszédkésztséget igenlő babitsi közösségeszme és a bibói „cselekvésközösség”⁹ mellett foglal állást.

Ha az előbb a módosulásokban is megnyilvánuló folytonosságot emlegettük a *Szellem és erőszak* kapcsolatban, akkor azt is mondhatjuk, hogy a kötet a pálya logikáját követve egyfajta zárópont, végkifejlet is. A végső tanulságok levonása, az illyési pályán oly fontos utópiák búcsúztatása. Annak megerősítése, hogy a társadalmi utópia egyetemessége nem hozta magával a nemzeti keretek felszámolódását. Annak szigorú kimutatása és higgadtan keserű tudomásulvétele, hogy a testvériség eszményéből (ismét csak) csúfot űzött a történelem. Hogy a plebejus-baloldali nemzetköziség nemcsak a szovjet államszocializmus politikai doktrínájává alakulva bukkant meg („A századforduló nagy hiedelme, hogy a nemzeti ellentéteket a szocializmus nemzetközisége oldja föl, a gyakrabban hangoztatott jelszavak ellenére is kívánalom maradt” – *Elpuskázott tartomány*), de csődöt mondott humanista formájában, a szellem szférájában is. Nemcsak a nacionálbolsevizmussá váló államszocialista praxis hat kiábrándítóan a szerzőre, hanem annak a közép-európai értelmiségnek az „áru-lása” is, amely a környező országokban a többségi elnyomás káderévé vált¹⁰. Illyés a *Szellem és erőszak*ban egyértelműen konstatálja a közép-európai kisépek szabad

⁸ Vö. pl. Németh László: *A magyarságtudomány feladatai*. In: *Életmű szilánkokban I–II. Tanulmányok, kritikák, vallomások*. Bp. 1989, első kötet, 402–417.

⁹ Bibó élesen vitatja, hogy a nemzeti közösség társadalmi és kulturális fejlődése a parasztságra épülhetne. Ő a nemzeti kulturális identitást közismerten egy közösség problémamegoldó képességéhez, közös cselekvésre, vállalkozásra való alkalmasságához kötötte. Vö. Bibó István: *A magyarságtudomány problémája* (1948). In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945–1949.* szerk. Vida István, 564–566., ill. *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*, uo. 614–615.

¹⁰ „Mi [...] más választ érdemeltünk volna. Így kompromittálódunk áttételesen író voltunkban is. Emlékszem a pillanatra, midőn megtudtam, hogy a szlovákiai magyarok deportálásának kormánybiztosa az egyik neves szlovák költő; miniszteri felelőse pedig egy másik, nála is jelentősebb költő. Költőként is kisebbségnek éreztem magam.” *Három levél*, Illyés i. m. 73. Történelmi emlékezetünkben e csalódottságnak vészjósló előképe Octavian Goga nacionalista fordulata.

szövetkezésének, mint a XIX–XX. század egyik alkotó utópiájának bukását, s egy-szersmind a közép-európai szellemi elitek államszervezetektől függetlenedő „kézfogásának”, párbeszédének kilátástalanságát is¹¹. Kossuth Lajos és Teleki László, a *Husadik Század*, a *Nyugat*, Mocsáry Lajos, Ady Endre, Jászi Oszkár és Németh László elszánt küzdelme, közvetítő igyekeve, a kölcsönös kiengesztelődésre való törekvése nem talált viszonzásra a környező népek szellemi elitjében. Az államszocialista rendszerek nacionalista-sovén beállítottsága mellett a civil-szellemi együttműködésnek ez a hiánya sodorta végveszélybe a magyar kisebbségeket. Ez a fájdalmas konklúzió sem előzmény nélküli Illyés pályáján, elég, ha drámáira gondolunk, ahol már igyekezett mindezzel szembesíteni az olvasó- és nézőközönséget: *A különben* a tragikus sorsú Telekivel együtt bukik meg a Közép-Európa-koncepciója, a *Tisztákban* a katárok kiirtásának fenyegető példázata a nemzethalál vízióját idézi.

Illyés szerint a burjánzó utódállami nacionalizmusokkal szemben csak egy új nemzeti öntudatra ébredt, identitásában megerősödő, újraintegrált közösség veheti fel az önvédelmi harcot. E megújulás alapja csakis a múlttal való racionális-önelemző szembenézés lehet. A szellemtelen erőszakra csak a szellem szigorúsága válaszolhat. Illyés több írásában is bizonyítja, hogy a magyar nemzeti közösség nacionalizmusára vonatkozó vádak enyhén szólva eltúlzottak. A történeti Magyarország politikai elitjének nemzeti elfogultsága történeti képződmény, amely nem lehet korábbi a XVIII–XIX. század fordulójánál¹², de joggal és leginkább kifogásolható korszaka mindössze néhány évtized, a dualizmus ideje. Itt is a legfőbb hivatkozási pont a népkiskolai törvény, amely a kisebbség állami iskoláztatását háttérbe szorította, s ezzel hozzájárult a nemzetiségi elitek politikájának radikalizálódásához. Ez az egyébként a történetírásban közhelyszerű megállapítás nyilvánvalóan helytálló, ezzel együtt Illyés Monarchia-kritikája (akárcsak Németh Lászlóé vagy Bibóé¹³) némiképp túlzó. Legalábbis árnyalatlan a tekintetben, hogy nem veszi figyelembe az egykorú általános európai összképet, s így némelykor hajlik készpénznek venni az utódállamok képviselőinek elfogultságtól aligha mentes érvelését. (Hasonló árnyalatlanság jellemző a Horthy-korszak, s persze másfajta módon, de a Kádár-rendszer megítélésére is: alighanem önmaga szellemi-politikai szerepvállalásának apoteózisa miatt a történeti kontextus-teremtés és értékelés a legesendőbb rétege Illyés itt olvasható esszéinek.) Ez persze nem jelenti azt, hogy ne volna igaza a magyar politikai elit mulasztásait, tör-

¹¹ Nincs itt hely az ezzel ellentétes „közép-európaiság”-gondolattal foglalkozni, amely éppen ez idő tájt Milan Kundera és Konrád György írásaiban érhető tetten. A Monachia újrafelfedezésével is összekapcsolódó eszme képviselői a bipoláris világszerkezet, a kettéosztott Európa realitásának ellensúlyozására vállalkoztak, amikor önálló szellemi-politikai entitásként, a szolidaritás régi-új terrénumaként gondolták újra a köztes Európát.

¹² Szegedy-Maszák Mihály bizonyítja, hogy „a nemzetiesség eszméje nem a francia forradalom után, Napóleon háborúinak ellenhatásaként és Herder ösztönzésére került előtérbe. Korábban, a fölvilágosodásnak nevezett mozgalom belső ellentmondásainak függvényeként terelődött a figyelem a nemzetjelleme.” Szegedy-Maszák, i. m. 51.

¹³ L. Németh László: *Szekfű Gyula*, in: *Sorskérdések*, Bp. 1989, 515–597. Bibó István a negyvenes évek második felében csatlakozik ehhez az éles kritikai állásponthez: *Összeesküvés és köztársasági évforduló*, i. m. 451., ill. *Eltorzult magyar alkot, zsákutcs magyar történelem*, i. m. 582–596.

ténelmi gyöngénlátását, illuzórikus beállítottságát illetően. Az azonban sejthető, hogy Trianont nem lehet megmagyarázni pusztán a magyar szellemi és politikai tényezők nemzeti elfogultságával, eltúlzottan bemutatott türelmetlenségével, s állítólagos nemtörődöm tehetségtelenségével. A környező népek kibontakozó nacionalizmusa legalább annyira, ha nem sokkal mohóbban vágyott birodalomépítésre. Trianon traumája túl van az okságon és a racionalitáson, még ha magyarázatához nem is nélkülözhetjük ez utóbbiakat¹⁴.

Illyés észleli is, hogy a történeteknek aligha csak racionális történelmi-politikai okai vannak. Hanem történelmi okai (tudottan gazdaságtörténetiek, társadalomszerkezetiek, elit- és propagandatörténetiek, geopolitikaiak) mellett szociálpszichológiaiak is. Racionálisak és irracionálisak. Nem véletlen, hogy Illyés könyvének egyik legizgalmasabb részében idézi Emil Cioran híres-hírheft esszéjét, amelyben a csilámlóan szellemes francia íróvá vált, korábban harcosan-misztikusan nacionalista párizsi román szerző¹⁵ a magyarokhoz való viszonyát taglalja. Egyébként 56 katartikus, csodálatot és irigységet is keltő tapasztalata nyomán korábbi szenvedélyes érzelmeit kissé már szublimálva. Cioran magyarság-tapasztalatát nem érvelve bontja ki, hanem egy emlékkép, a honfitársai által lakott faluban felbukkanó, rémületet és gyűlöletet keltő magyar csendőr felidézésével. Illyés ugyan joggal száll vele vitába, mint ahogy ezt teszi a „történelmi elsőbbség” abszurd etnikai privilégiumát vallókkal szemben is, de utóbb maga is elismeri, hogy a „képtelenség ésszerű kimutatása” még nem jelenti a hamis idolum széttörését. Éppen ezen a helyen mutatkozik meg az a tapasztalat, amely szerint a térségi magyarellenesség legalább annyira történelmi súrlódások következménye, mint amennyire (kisebb- és fensőbbrendűségi) komplexusok kompenzálásának terméke, vagyis a racionálisan kevésbé befolyásolható képzeleté. A magyar nemcsak érzékelhető realitás a térségben, hanem *képmás* is, *elképzel*t kulturális, szociálpszichológiai fenomén is. Illyés vizsgálódásai akkor válhatnak ehelyütt kultúrantropológiai igényűvé, s ily módon hatékonyabbá, ha a „magyar”-jelenséget ebben a kultúrák közti közvetítettségben, a saját és az idegen kölcsönös összjátékának imaginatív terében szemlélné¹⁶. Ettől azonban elválasztja az az előfeltevés, amely a kötet egészében kifejti a hatását, nevezetesen az attól való tartózkodás, hogy az identitást, így a nemzeti közösség azonosságtudatát is, akár csak

¹⁴ Hogy a történelmi tendenciák a tendenciózus rosszindulattal, informátlansággal, bosszúszomjjal, szüklátókörűséggel és nemtörődömséggel, esetlegességekkel és megokolhatatlan fordulatokkal miképpen képeznek végzetes elegyet, azt jól mutatja Romsics Ignác szakszerűen érvelő, mérvadóan visszafogott Trianon-könyve (Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*, Osiris, Bp. 2001)

¹⁵ L. Alexandra Laignel-Lavastine: *A fiatal Cioran: a fasiszta múlt kellemetlen emléke*, Nagyvilág, 2000/10., 937–961. ford. Takács M. József.

¹⁶ Annak belátásával, hogy az anyanyelvi kultúra sem abszolút helye az önmagunkról való igaz és identikus tudásnak, mert az identitás az interkulturális találkozás tervezhetetlen eseményében képződik újra. Vö. Kulcsár Szabó Ernő: *A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája, avagy: emlékműve-e önmagának a „hungarológia”?* In: Görömbei András szerk. *In honorem Tamás Attila*, Debrecen, 2000, 476–477.

a könyv egyes helyein a nacionalizmus jelenségét, történeti képződménynek ismerje el, vagyis a maga örök változékonyságában szemlélje.

Mielőtt azonban a könyv észjárásának túlzott bírálatába fognánk, fontos leszögezni, hogy a kor térségi diskurzív feltételrendszere enyhén szólva sem kedvezett az illetén kulturális közvetítődésnek. Az államszocialista cenzúra és propaganda által uralt közép-európai nyilvánosság gátat szabott a kulturális csere szabad áramlásának, a környező országok (különösképp Románia, de Csehszlovákia és Jugoszlávia nemkülönben) erőteljesen nacionalizált diskurzusában nem volt esély a tárgyilagos történelemszemlélet és kultúráközi eszmecsere kialakítására. A nyers érdek vezérelte hatalmi praxis éppen a magyarkérdést használta föl a hatalmi szerkezetek konzerválására. A magyar anyanyelv használata és a magyar kulturális identitás elleni ádáz támadást pedig a második világháború vége óta érvényben lévő kelet-európai status quo és hozzá társuló politikai doktrína is támogatta: 1945-től a magyarsággal szemben a térségben a kollektív bűnösség elvét alkalmazták, 1947-ben visszaállították a trianoni határokat a kisebbség kollektív nemzetközi jogi védelme nélkül, a jogszfőtás legitimációjaként pedig érvényben tartották a magyar államiságot és a magyar „karaktert” megbélyegző ideologikus sztereotípiákat.

De Illyés dolgát az érvelésben és a tisztánlátásban végletekig megnehezítette a belpolitikai helyzet is. A *Szellem és erőszak* olvasható úgy is, mint ami szándékkal vagy önkéntelenül a Kádár-rendszer cenzurális és ideológiai viszonyait is bemutatja. Illyés ugyanis még csak tematikusan sem érinthette azt a kiváltó okot, ami miatt ezt nyilatkozta a *L'Express*-nek: „Ha a politikusok kudarcot vallanak, a költők gyakran kényszerülnek akaratauk ellenére is érdeklődni a közügyek iránt, harcolni eszméikért, egyszóval »bárdok«-nak lenni.”¹⁷ Illyés nem jelezhetette, hogy a nemzettudat válságának és a kulturális identitás veszélyeztetettségének fontos oka az anyaország állapotában keresendő, nevezetesen abban, hogy a kádári Magyarország a felfokozódó környező nacionalizmusokkal szemben a nemzettudat eliminálásának politikáját követte. Illyés nem vizsgálhatta, hogy mindennek háttérében 1956 állott, a Kádár-rendszer éppen a nemzettudat ébredésében rejlő egyéni és közösségi szabadságvágytól és szolidaritástól tartott leginkább.

A *Szellem és erőszak* írásaiban Illyés érezhetően arra törekedett, hogy a végveszélybe sodort magyar kisebbségek áldatlan sorsára hívja fel a figyelmet, a kényszerűen tabukat kerülgető (s azok közül nem is egyet, pl. a benesi dekrétumokat említő) gondolatsorokat épp ezért egy olyan interiorizált ideológia¹⁸ szabályozza, amely nem teszi lehetővé, hogy a szerző a nemzeti identitástudat kérdéseit bonyolultabb összefüggésrendszerben tárgyalja. Illyés egyébként is hajlamos volt rá, hogy az esszé-műfajú szövegeket esetenként a röpirat, illetve a jegyzet megalkotottsága felé vigye

¹⁷ *Ha a költőkön a sor*, i. m. 13.

¹⁸ „A gondolkodás leginkább akkor minősíthető ideologikusnak, ha cselekvést igazoló és orientáló funkciójában felcserélhetőnek bizonyul.” Niklas Luhmann: *Igazság és ideológia*. In: Niklas Luhmann: *Látom azt, amit te nem látsz*. Bp. 1999, 14. ford. Kiss Lajos András. Luhmann szerint az ideológiával mindig együtt jár a leszűkítés és elhallgatás, vö. uo. 19.

el. S nem is kétséges, hogy némelykor írásainak lehetséges mozgósító ereje is ebből fakad. S nem is a tételes filozófiákban, illetve tudományágakban való jártasságát venném górcső alá, mindössze azokra a helyekre utalnék, ahol a tőle megszokott elegáns okfejtés, világosság és „vaskos egyszerűség”¹⁹ némi felszínességgel párosul. Ady igazával, pusztulásvíziójával és Herder nevezetes jóslatával a sikeres, szélárnyékba húzódón töretlenül fejlődő egykori „magyar modellt” szembeállítani nemcsak megmosolyogtató (bár vélhetően korfüggő, taktikai) publicisztikus húzás, hanem menthetetlenül sekély gondolat is (*Válasz Herdernek és Adynak*). Az új szovjet alkotmánytól várni, sőt sokat várni az „értelem és jogtisztelet útján”, ha naivitás is, ha engedmény is: végeredményben parodisztikus (*A béke rendje*). Mint ahogy a Humboldtra vagy Raymond Aronra hivatkozás sem a legmeggyőzőbb részlete a kései Illyés értekező prózájának.

Mindazonáltal ezek az avultabb passzusok sem felejtethetik el az olvasóval, hogy ez az óvatossággal környékezett hitvallás a közvéleményt igyekezett felrázni a végveszély érzésétől telve. S hogy a kor hazai nyilvánosságának határait ostromolva, arra bizonyos, hogy tíz éven át nem jelenhetett meg. Mikor kiadták, a közélet felpörgött eseményei közepette már csak csendes fogadtatásban részesült. Alig egy-két évre rá kiépült az anyaország és a kisebbségek demokratikus intézményrendszere, megindult a politikai küzdelem a nemzetközi jogi garanciákért és a belpolitikai pozíciókért. Most is van úgy, hogy költőkből pártvezetők, politikusok lesznek. Fordítva nemigen. Szinte minden megváltozott, de nem oldódott meg semmi. A nemzeti közösség új megosztottságokban szembesül a szellem és erőszak küzdelmeinek új kihívásaival. Ennek a változásnak a megsejdtése ott olvasható már Illyésnél is: „Elképzelhető vajon, hogy a nemzeti nyelvüket szinte bőrükként féltő és féltékenyen ápoló népek minden nemzeti jellegükkel beletársulhatnak ismét valami közös szóhasználatba: az emberi fajnak valamilyen, de immár az egész világra kiterjeszhető hang- és írásbeli kommunikációs rendszerébe?” – s rögtön a válasz: „Más se képzelhető el.” (*Nemzetében él a nyelv*). A *Szellem és erőszak* méltánylataként nem is igen kell többet mondani: gondolatmenetének „meghosszabbításában” ott találjuk mai világunk egyik legidősebb kérdését, amely így hangzik: „mi is lehet a jövője az Európai Egységbe lépő országok nemzeti hagyományainak”? „az európai egység »sírja«” vagy »életbiztosítása« lesz-e a nemzeti kultúráknak”?²⁰ Süllyedés vagy egy jobb kor, mely után...?

¹⁹ Vö. Tamás Attila i. m. 293.

²⁰ Szegegy-Maszák Mihály idézi Helmut Wagnert, i. m. 61.

MÁRKUS BÉLA

„SZÉPKOROM UTÁN, HALÁLOM ELŐTT”

A *Kháron ladikján* személyességének kérdései

I.

Szembenézés egyetemesen közös léthelyzetekkel – az esszé műfajában: Tamás Attila ezzel a címmel látta el monográfiájának azt a fejezetét, ahol a *Kháron ladikján* poétikai többsíkúságát és többarcúságát taglalta, rögtön a legelső mondatban, még a tüzetes vizsgálat, aprólékos elemzés előtt nyomatékosítva: e nehezen meghatározható műfajú alkotást „kisebb prózaremeknek” tartja. Bizonyára odasorolható az életmű legjobb darabjaihoz – tért vissza, némileg módosított formában a summázat az értékelés végén is, miután megállapított, hogy a kötet „fejlődésmeneti határhelyzetéből” adódóan nagyjából innentől lehet a létlíra kezdettől meglévő tragikus elemeinek és a társadalomjobbító, cselekvésre ösztönző verseknek az egymásba fonódásáról beszélni, az egymásmellettségük helyett. Erre a meggyőződésre alapozva jelentette aztán ki, hogy a hatvanas évek végén, a hetvenesek elején megjelent verseskötetek, a *Dólt vitorla*, a *Fekete-fehér* és a *Minden lehet* egyes költeményei, valamint a Balaton-képeskönyv és a *Kháron ladikján* egésze között a „költőiség szempontjából” nehéz volna határt húzni.

Hasonló véleményen van Tüskés Tibor, a másik monográfus. Abból az óvatos feltételezésből, hogy Illyés prózai művei közül alighanem itt jut egy lapra a legtöbb bekezdés, azt a bátor következtetést vonja le, hogy ezt a könyvet nem lehet regényként olvasni, csak kis adagokban, versként. „Igen, versként, költészetként...” – hangsúlyozza, miután az 1969-ben kiadott kötetet az epikus emlékekben, élettöredékekben, megfigyelésekben, dialógusokban, példákban és szentenciózus gondolattöredékekben megmutatkozó műfaji összetettsége, a téma változatos megközelítése, valamint tömör, axiomatikus fogalmazása miatt a szerző egyik „legnehezebb” alkotásának nevezte. Két, máskülönben nehezen megkülönböztethető réteget, epikai elemet választott el egymástól, a más-más betűtípussal – dőlttel, illetve állóval – szedett elbeszélést és a meditációt egyfelől, másfelől viszont az önéletrajzi elemeket és a gondolati reflexiókat; az előbbieket között „valóságos szépírói remeklés”-nek minősítve az önálló novellaként is szerepeltethető *One of the great old men*, valamint az *Ézsaiás és Jeremiás* címűeket.

Izsák József, a harmadik monográfus, akinek az *Illyés Gyula költői világképét* két külön kötetben – előbb a pálya 1950-ig terjedő szakaszát, majd az 1983-ig tartót – elemző műve a leghamarább jelent meg, a *Tárgyias eszmecsere az öregségről és a halálról* című fejezetben kezdi tárgyalni a „nagyszabású világkép-összegzés”-ként értékelt művet. Mielőtt a személyiség és világkép irányultságának nyelvi-stiláris megfor-

málását taglalná, a szóhangzásrétegtől a grammatikailag és tartalmilag is ellentétező paralelizmusokon át az aforizmákra való tömörítésig, a *Kháron ladikján* műfaját annak veszi, aminek a szerző is jelöli: esszéregénynek. Kiemeli hangnembeli és szerkezeti oldottságát, könnyedségét, csevegő közvetlenségét, hogy aztán majd a harmincas évek végi *Magyarok* című naplójegyzetekkel rokonítva, úgy lássa, bár találó az esszére történő célzás, mégsem egészen fedi ennek a regényformának a fogalmát. Ehhez közelíti az eszmei kísérletezés, a „gondolat próbája”, távolítja viszont tőle az a három „novellisztikus történet”, „novellisztikus beszámoló”, amelyeket a kötet egészének bölcséleti elképzelése szempontjából kulcsfontosságúnak tart. Az egyik a franciaországi clunyi kolostor romjainak megszemlélését, a másik a Stratfordban, Shakespeare szülővárosában tett kirándulást idézi fel, a harmadik pedig, az *Ézsaiás és Jeremiás* című, egy Szilveszter napi pincszerei látogatást, valahol a Balaton vidékén. Az utóbbiról mint igazi művészi remeklésről ír, külön kiemelve, hogy ez a mű „kulcsfejezete”.

A monográfiák ritka hivatkozásai, rövid irodalomjegyzékei is sejtették, hogy Illyés eme remekének – egykönnyen aligha feltárható okokból – eléggé szegényes volt a maradt a fogadtatása. A szerző munkásságát évtizedeken át figyelemmel kísérő, rendszeresen értékelő Béládi Miklós vagy Domokos Mátyás könyvei (*Érintkezési pontok, Válaszutak, Értékváltozások; Adósságlevél*) között sem lelhetni kizárólag ilyen tárgyú írást. Jellemző talán, hogy a Nap kiadó összeállításában, a szintén Domokos Mátyás szerkesztette *Nem menekülhetsz* gazdag válogatásában sincs egyetlenegy írás se róla. De az 1984-es kiadású monumentális *Illyés Gyula emlékkönyv*, az Illyés Gyuláné válogatásában és szerkesztésében megjelent több mint hatszáz lapos kötet is megelégszik egy rövidke ismertetésnek, méghozzá a *Kháron ladikján* olasz kiadása Umberto Albini szerezte előszavának közreadásával. Pedig a *Fekete-fehér* (1968), illetve a *Beatrice apródjai* (1979) határolta pályaszakasz fejezetének mottójául az azonos című költemény sorait emelik ki: „s egyszer csak ringani kezd velünk / (csak velünk) kifelé a ladik”. Az olasz irodalomtörténész beszédes című írása, az *Illyés De senectuté-ja* azt méltatja, hogy az öregség ábrázolásának hagyományosan két jellemző módja mellett a magyar szerző váratlanul egy harmadikhoz folyamodott, amikor a szomorú és irgalomért könyörgő hang vagy a magasrendű derűvel átítatott, vigasztaló elmélkedés helyett a „félelmes ellenféllel” való szembeszállást választotta, a szokatlan támadást, hogy védje is magát az ütésektől. A műfajt viszont, a szerző által javasolt megnevezésekhez képest nem váratlanul ugyan, de másokhoz képest mégis szokatlanul, olyan naplóban jelöli meg, amely „az élet egy szakaszára érvényes életszabályokról” szól.

Különös módon a korabeli recenziók, bírálatok közül a Váci Mihályé (*Új Írás*, 1969/9.) ugyanezt emeli ki: esszéje, *Az öregedés művészete* a legfőbb életszabálynak – Illyéstől véve a szót – a „jól lázadó” programját mondja, s ezt pedig egyrészt abban a derűben, kuncogásban fedezi fel (a szerzőnek „a *Tűvétevek* mellett talán ez a leggunyorosabb könyve” – vélekedik), ahogy az öregedés úgymond több ezer éve rideg szertartássá merevített liturgiája, celebrálása közben az író viselkedik, másrészt viszont abban, ő is, hogy Illyés nem védekezik s nem borong; „a legnagyobbak ősziké-

ivel felérő” „írott passiói” nem a „belenyugvás imádságai”, hanem bátor, kihívó támadások „valami alattomos ellen”. Umberto Albinivel szinte szóról szóra megegyező véleményre jutott – időben őt megelőzve – Kun András is (*Alföld*, 1969/10.), igen határozottan állítva, hogy Illyés számára a halál jellegzetesen erkölcsi, nem pedig filozófiai, ismeretelméleti probléma, műve ezért is inkább a „morbus senectutis pszichológiai-erkölcsi ellenszereinek füveskönyve”, „magatartásszabály-könyv”, és nem tudatregény. De nem is az öregedés tüneteinek szakszerű lajstromozása – olyannyira nem, szerinte, hogy aki efféle leltárra számít, annak számára „a könyv jó része felesleges mellébeszélés”.

II.

A fentiek szerint a recepció röpke rekonstrukciója legalább három alappilléren nyugszik: az előregedés és az elmúlás létszemléleti témájának költői megragadása, mind a lírai, mind a prózai műfajokban való felbukkanása az egyik; az elbeszélés, novella társadalombölcseleti szerephez juttatása a másik, az alkalmi gondolatok, töprengések összegzése eredményeképp megfogalmazott élet- vagy magatartásszabályok ki nyilvánítása pedig a harmadik.

Közülük mindegyik más-más epikai elemet részeltet előnyben, más-más beszédformát kíván meg. A szerző persze tisztában van ezzel. Ezért osztja meg kétségeit, hív közös töprengésre a válasz nélkül hagyott kérdéssel – vagy amire maga a mű egésze a válasz: „mi legyen a léptéke ennek a térképnek, amelyet mégis az én utamat járva készítek? Végső utamon! és – akárhogy forgatom is – testamentumként!” Aki itt előbb kérdez, majd fel-felkiált, az persze lehet a szövegben tárgyiasult szerzői tudat megszólaltatója, a mű által megteremtett – Ricoeur fogalmával – implikált szerző, aki a mű immanens elbeszélőjévé és elbeszélő hangjává válva mintegy eltünteteti a valóságos történeti-biográfiai szerzőt. Annál inkább eltüntetheti, annál inkább – megint a francia szerző szavával élve – „álruhát” ölthet magára, minél gyakoribb és erősebb az az elbeszélői vágy és szándék, hogy ne egymaga legyen az események tudósítója, a diszkurzusok és töprengések közvetítője. De ha egymaga volna, akkor is észlelhetőek lennének – az öregedés velejárájaként – a „jámbor skizofrénia” tünetei, például a „megkettőződés”, mint „az első pozitív kórjele a bölcsés levésnek is”. A személyiség megosztottsága, az énkettőződés, lám, nem a leküzdhetetlen válság és nem a lebíráhatatlan betegség jele. Hanem a bölcsességé. És a játékosságé, a humoré. Bohóca is vagyok ennen magamnak; saját szent személyem mulattatója – szerepel egy helyen. Egy másikon a maga elé vetődő árnyékától meghátráló katonát idézi, mint a műkénéi cirkuszok örök figuráját, a megkettőződésből fakadó humor legpukkasztóbb forrásaként. Mindezt annak a tételnek az igazolására is, hogy az öregkor megváltoztatja az embert, kicseréli szinte – de annak az eljárásnak, mód-szernek az elfogadtatásáért is, amelyet a kívülről szemléléssel, a távolságtartásra, a tárgyilagosságra törekvéssel lehetne jellemezni. Az öregkor hozta változásra, „benső vedlési inger”-re, személyiségcserére irodalmi példákat idéz. Kosztolányiét, aki

mind gyakrabban hordta Esti Kornél „hús-köntösét”. Krúdyét, aki Szindbádként bolygott. És Szép Ernőét, aki idősödvén így mutatkozott be: Szép Ernő voltam. Ama jámbor skizofrénia teremtette ember, elbeszélő viszont bölcs lesz – abban a tekintetben, hogy bölcs az, aki „mindent tárgyilagosan lát. Sajat magát is, egy harmadik szemével”.

A *Kháron ladikján* legelső része, bevezető jelenete a *Juliska* – s aki e nevet viseli, egy hetvenesztendős mosónő hivatott arra, hogy az életkép egyik szereplőjének, a valóságos szerzőnek a személyét egy harmadik szemével láttassa, kívülről megítélje. Nem közvetlen formában tehát, nem első személyű elbeszélőként, hanem áttételesen, a harmadik személyben mesélő narrátor közvetítésében. A hol művésznek, hol pedig nagyságosnak nevezett, de mindenképp úrnak szólított szereplő, aki az iróniára hajlamos elbeszélő szerint „a lélek finomabb rezdüléseinek iparszerű felfogásából él”, Juliska néni szemében jószerint semmi másra nem ad okot, amióta a Kisasszony férje lett, mint a megbotránkozásra. Betolakodott ide, a szép tóparti házba. Kiderült róla, hogy volt idő, amikor hónapszámra nem evett tényérből – most meg a csigákat kedveli; ezeket enné s etetné, méghozzá rózsaszírommal, káposztalevél s sárgarépa zöldje helyett. Egyébként meg állandóan „csász-mász”, ellenőrizhető a naplopása; minden ürügy jó, hogy „ne csinálja a maga dolgát”; bratyzik, kiszolgáltatja magát; vasárnap delente meg szemérmetlen történetekkel traktálja „a magához hasonló léhűtő barátait”. Ráadásul még zsarnokoskodik is a család felett: ha dolgozik, figyelni kell, hogy a kislánya se zavarja. S itt a próza, amely – Genette felosztását követve – inkább beszéd-elbeszélés, semmint esemény-elbeszélés volna, a beszéd-elbeszéléseken belül is a gyakoribb elbeszél, illetve követett diszkurzusból átvált a harmadik típusba, a közvetlen diszkurzusba. A jelenet mozgalmasságát, a szereplők elevenségét nyomatékosítja a bejáróasszony, Juliska és a feleség, a Kisasszony párbeszéde: „Mit dolgozik a nagyságos úr? – Jegyzeteket ír. – Hova? – Egy nagy füzetbe, Juliska.” A „fájdalmas nyakforgású mihaszna” egykezi munkájának komolyságáról és nehézségéről a kétkezi asszonynak megvan a maga véleménye. Nem szavakkal nyilvánítja ki, hanem csodálkozó hallgatásával: a füzetbe írottakat a Kisasszony gépeli a „ház körül tekergő boldogtalan” keze alá.

Az író hivatásának, a művész munkájának aligha tárgyilagos megítélése ez – a szerzői tudat uralta elbeszélő mégis továbbítja, hangot kölcsönöz neki. Mert ez is lehetőséget ad az öregedés korszakának „ellenszeréül” ajánlott bölcs derű, „latin fölény” gyakorlásához, a „tréfára tréfát” módszere kipróbálásához. Bizonyítás is egy tétel megoldásához: „Nem igaz, hogy Kháron ladikjának egy-egy utazócsoportja némaságba fagyva siklik az árnyak honába. Ha csak egy kicsit is összehangolt az a csoport, hangos adomázás, térdcsapkodó jókedv közepette ringatóznak a biztos vég felé”.

Ellenpróba? A *Juliska* ellenpárjaként értelmezhető, önálló novellának beillő *One of the great old men*. Amelyik ellenpár a beszédhelyzet alapformáját tekintve is: ennek első személyű az előadásmódja, Én-elbeszélés tehát. Am mintha csak azért volna az, hogy a valóságos szerző álruhája még vastagabb, még átláthatatlanabb legyen. A címbeli nagy öregek egyikének történetét mintegy vallomásosan, közvetlenül elmondó narrátor ugyanis kevésbé fedi fel önmagát, mint a bejáróasszony auktoriális

elbeszélője a művész szereplőjét. Mintha játékra adna okot, tréfára a perszonális és az imperszonális forma esélyeinek és ismérveinek felcserélése is. Mintegy mókásan cáfolva, amit a különböző elbeszéléseleméletek – például a Stanzelé – az Én-, illetve az Ő-formájú epikai fikció különbségeiről állítanak. Például, hogy az első személyű narrátor a testi jelenlétével, a harmadik személyű pedig a „testetlenségével” is meghatározható volna. Hogy az egyik „testisége egzisztenciájának része”, a másiké viszont nem lehet az. Az *old mennek*, vagy ahogy az eleve ítéletet hordozó elbeszélői minősítésben szerepel, az „agg, az immár teljesen rosszra érett író”-nak az „alkotó fészke” bebocsáttatást nyelő, ott széjjelnező implikált szerző önnönmagáról vajmi keveset árul el. A testi jelenléte elhanyagolható. A szellemi megsemmisítő. Kitérni készülő indulatát magyarázandó adja elő: a „te disznó” gondolatával tán először engedett utat a tudatában annak, hogy „alacsonyrendű – népi – származék vagyok, s fogékony koromat kocsisok és ökrészek gyűlhelyein, tehát még csak nem is malommalján, hanem annál is lentebb, istállók és trágyadombok világában töltöttem”.

Nem malomalji indulatok sorolhatják hát vele, végeláthatatlanul, az ellentmondásokat, képtelenségeket. Hogy a nyolc fordításban megjelent *Búvárharang* ásatag, de népszerű; a harmincnégy kiadást megélt *Ketten a szírtén* poros, de változatlanul sikeres; a több jubileumi díszpéldányban közzétett *Őszi szenvedélyek* hasonlóképp szakállas, de kacér; az ifjúkori művek nem kevésbé penészesek, de „csákány-álló” mindegyik; a két idegennyelvű életrajz petyhüdt, de szívós – és így tovább. Noha az érett író nem azonosítható egyetlenegy történeti-életrajzi személlyel sem, mégis minden az életmű valóságos létének benyomását hivatott erősíteni: a kötetcímek, kitüntetések, akadémiai tagságok éppúgy, mint a látogató népi sarjadék voltára történt utalás. Csupa hitelesítés – az ünnepezt író hiteltelenítése érdekében. Mindez játék, tréfa is – ám miért ennyire epésen, ily maró gúnnyal? Az alkotó szentélyét megszenteltetve, a gyalázásig. Mint ami majd legalább szagtalanításra, ha nem fertőtlenítésre szorul. Hiszen az elbeszélő látogatót – „kínos gondolattársítás”-sal – a polcon sorakozó díszkiadások „szagtalanra lekötött uborkásüvegek”-re emlékeztetik, mégpedig Vajda János kései múzsájának, Rozamundának a „megrázó-remek” emlékezései nyomán, ahol is megörökítettett, hogy Gina költője „betegségiszonyba esvén”, emésztését otthon is ellenőrizte, naponként befőttesüvegekbe rakván a „vizsgálati anyag”-ot. Az excrementumoknak láttatott művek alighanem az önteltség termékei. A csípős indulat, a düh egyik kiváltója az agg író fényes önelégültsége. A másik az esendőség tudatának, az öniróniának a teljes hiánya. De a harmadik, a csattanóként felhozott tény sejteti meg, miért sikeredett förmedvényesen végletesre a portré. Ellenpárjául a Juliska jegyzetelgető írójáról rajzoltnak. Azért, mert ez a babérkoszorús művész nem téblábol ám, nem keres kibúvókat a munka alól. Napra nap, s a Pliniustól kölcsönzött ifjúkori elvéből – nulla dies sine linea – egy jottányit sem enged. „Olyan nincs, hogy valamit ne produkáljon!” – azaz szakadatlan készíti a (vég)termékeket. Anélkül, hogy egy pillanatra is képes volna kívül kerülni önmagán, külső szemlélként nézni, mit, milyet csinál. Dolgozik, mint egy gép – a gépiesség pedig mindig gúnykacajra késztet. „Gépszerű-észtelen”, rögzíti egy jegyzet, annak gondolatnak a közelében, ahol tagadja, hogy a testi halandóság ellen a szellemi hal-

hatatlanság vigaszt adhatna. „Hisz az elmúlás is olyan gépies! Hisz – jól meggondolva – élő embernek egyszer csak hidegen, mereven feküdni: halottnak lenni – ez aztán a fő neveltség!”

Az *One of the great old men* első személyű elbeszélője, a biográfiai szerzőhöz hasonló narrátor azért is lehet „búzlóan rossz” véleménnyel a fejedelmien délceg nagy öregről, mert előadása közben hanyagolja mind az átélő, mind pedig a történetmondó Énjét. Nincs mibe, könyvbe és nincs kinek a helyzetébe beleélnie magát; a dilettáns író történetei se szórakoztatnák. Épp olyan látogatóként van jelen, csak vékonyabb érdeklődéssel és vastagabb előítélettel, mint amikor Clunyba kirándul, vagy amikor Stratfordot keresi fel. A halott Shakespeare „hatalmas nekropoliszá”-ban pompásan érzi magát. Az élő agg otthonát, mint egy panoptikumot, borzadva járja be. Am itt is, ott is tudósító módjára viselkedik. Legfeljebb a tárggyal kapcsolatos indulatait árulja el, az önmagára vonatkozó információkat nem. Amikor személyes hangon szólal meg, akkor a legszemélytelenebb. Juliska története viszont az ellenkezőjéről tanúskodott: a személytelen megszólalás személyes, egzisztenciális vonatkozásokat is láttatni engedett. A valóságos szerzőt átlátszóbb álruha takarta, többet mutatott magából, mint amikor testileg is jelen volt.

III.

Az önéletrajzi mozzanatok, a személyes emlékezet darabjai, a szerzői tudat megnyilvánulásai sokkalta kevésbé, mondhatni elenyésző mértékben bukkannak fel önálló epizódokban, külön jelenetekben, kerek történetekben, időben vagy térben egymáshoz kapcsolt eseményekben. Ahogy nincs még lazán összefűzött cselekményszál sem, ugyanígy hiányzik a minden részletet egybelátó tekintet, nézőpont is. Úgyannyira, hogy elbeszélőről sem beszélhetni. Az övé helyett a tudósító, beszámoló szerepe érvényesül, és még inkább a szemelvények összeállítójáé, a „szaggatott jegyzetek” írójáé, alkalmanként a naplóvezetőé. Úgy, ahogy a kötet alcímében szereplő műfaji meghatározást – esszéregény – mintegy felülbírálván maga a szerző látja: „Dátum nélkül írom ezeket a mégiscsak naplószerű jegyzeteket. Még csak nem is füzetbe. Asztalon hányódó papírlapra, zsebben gyűrődő levél borítékjára. Keretük egy régi irattartó, amelyben aztán kedvükre keveredhetnek, valahányszor hozzájuk nyúlok. Fölmerült, igen, bennem is, hogy valami jól megszerkesztett művet szegezsek szembe korunk e legégetőbb elöretörő kérdésével. Előttem álltak a jól taglalt fejezetek, a nagy tárgy méltó összefoglalása. Erre azonban nincs időm. Nem azért, mert napjaimból nem futja. Azért nem, mert ehhez álláspontomnak, hadaimnak rendezéséhez nyugalom kellene. Ezt azonban az ellenség nem engedi. Percenként közeledik, percnként más helyzetbe, más védekező pontba kényszerít”.

A gondolattöredékek, futó észrevételek, emlékszilánkok papírra vetése végső soron ugyanarra hivatott, mint másoknak a „jól megrögzített szokások”, köztük – a szerző példáival – az imádkozások, akár az apai nagyanyjának a hajnali litániaének-lés volt, parasztembernek, szőlősgazdának a hegyi présházba fölcsozogás, városi

polgárnak a sakk, matrónának a porcelánjai törölgetése, aggastyánnak a rózsafái nyesése: „ezek tartják talpon a lelket”, ezek erősítik a hitet, hogy „az időt mi fogjuk kordába”. „Semmit sem ajánlhatunk tehát melegebben a vénülőknek – hangzik a tanács –, mint a halál pillanatáig tartó tevékenységet. A halált eggyel szégyeníthetjük meg. Ha nem várjuk.” Az idő kordába fogása: rögzítése a leggyakrabban az ön-élettrajzi mozzanatok megragadásával történik. Egy-egy emlékkép felvillantásával. A „rossz emlékek sarabande-ját” egy gyermekkori kudarc felelevenítése vezet be: máig sajgó szégyen, hogy a Koppány nevű folyócskán átvetett jegenyefán nem mert átmenni; visszafordult, kerülőutat tett. Cecei téli vakációk emléke kísérti; a Szultán nevű kuvaszuké, amelynek a születése és a halála az ő iskoláskorát fogja keretbe; csodálkozva gondol arra, hogy malacoknak, birkáknak, főleg pedig a kakasoknak nevet adtak, s úgy szólították őket; falusi nagykoksmák szobái juttatják eszébe a kármentő előtt kézből, lócán ivó pusztaiakat; felrémlik előtte, hogy diákkővel drámát tervezett írni 999 szilveszteréről, merthogy megragadta az a hit és az a jóslat, hogy a világ végének, Krisztus visszatértének az 1000. évben kellett volna megtörténnie. Az emlékképek olykor önelemzésre indítanak. Annak taglalásához például, hogy miért némul el társaságban, miért nem tudott barátkozni a gyermekekkel. „Ki hallotta valaha is a hangom akadémiai vagy írószövetségi vitaülésen?” – kérdezi, mindenekelőtt önmagától.

A kérdések és válaszok, felvetések, ha nem maradnak is meg a személyes élet köreiből, a valósághoz való ragaszkodásukban mégis konokul következetesek, legyen bár transzcendentális, metafizikai ez a „valóság”. Nemcsak e kötet írásait, hanem az életmű egészét is az ars poetica érvényességével jellemezheti az alábbi vallo-más: „A valóság, a föld fiai vagyunk; azok lettünk, költészetünkben is. Úgy van: is-tentagadók! Annyira a valóság hívei, hogy számunkra túlvilágnak sem túlvilág az, amelyhez nem e világhoz szokott léptekkel és gondolatokkal érkezünk el”. Ez a – szinte a szó szoros értelmében – földhöz ragadt gondolkodás, ez a – Veres Péter fogalmával – sültrealista szemlélet téteti föl vele, meglepetésében, hogy vajon miért tudunk annyira keveset a túlvilágról, hogy az egyházfők, századonként és földrészenként miért nyújtanak más-más magyarázatot – teszi hozzá, nem kis éllel – saját előbbi magyarázatukról is. A túlvilág kérdésének és ezen át valóságának megközelítése szellemes ötletekhez, összevetésekhez vezet, művelődéstörténeti, művészetfilozófiai párhuzamok megvonására nyújt alkalmat. Élvezetes fejtegetések különböztek meg például, a görög mitológia, kultúra túlvilág-képzetét a keresztény felfogásé-tól, a Dante vagy a Vergilius rajzolta képtől. Az utóbbiakéhoz képest a görög alvilágot szinte mennyországibélien kellemesnek és – kényelmesnek véli. Olyannak Hadészt, ezt a Léthén túli tájat, amely semmiben sem emlékeztet a gyehennára, mert hisz ha félhomály dereng is ott, a közvetlen szomszédságában található az az Elüszion, ahonnan át-átsüt a fény az aszfodéloszmezőkről, s ahol – mindez a föld alatt – „elég kényelmes” átjárás is van közöttük. Itt tehát nincs örök izzású tűz, mint a „komor bíró” olasz Dante „rémuralmát” leleplező pokolban, nincs az a „tobzódó sadizmus”, a földi bűnök miatt elítélteknek az „a beteg ösztönű ráadás megkínzása”, amivel a keresztény képzeletet a katedrálisok faragványai alakíttgatták, riasztgatták. A jó ke-

resztény képzetéhez tartozónak tudja, hogy csak szenvedve, rettenet közt hagyhatja el a földet, kiváltképp „a protestánsnak gyanús a békés halál”, mosolyogva legfeljebb „az útszéli csavargó és Szókratész” halhat meg. Ám a mosoly, a derű nemcsak az elmúlás és nemcsak az alvilág, a pokol látomásához nem társítható – nem vonzza ezeket magához az „örök jövő” képzelme, hite sem. „Félelmetes, de így van: a Végző Boldogság, az Örök Lét Urának, az Új Kinyilatkoztatás Istenének nincs egy nevető arcmása” – mérődnek föl, emberi léptekkel, a valóságon túli tartományok.

A valóság fölmérését is úgy végzi azonban el, mintha régmúlt időkben és távoli tájakon: a bibliai mezőkön lépdelne. Feszültséget keltve már azzal is, hogy a hatvanas évek magyar vidékének nyomasztó légkörét érzékeltető elbeszélésnek az *Ézsaiás és Jeremiás* címet adja – s azzal csak növelve e nyugtalanító bizonytalanságot, hogy a főleg párbeszédre épülő történetben elmarad a szereplőknek a bibliai prófétákkal való rokonítása. Csak következtetni lehet, hogy Jeremiás siralmai annak az öreg szőlősgazdának a panaszai, akit mintegy Ézsaiásként keres föl, házügynöki minőségben a városból jött ősz hajú férfi, mégpedig Szilveszter napján, az esztendő alkonyatán, hogy egy présház megvételéről tárgyaljon vele. Az alkotás lényegében erre a tárgyalási jelenetre épül, ahol a vendég különböző módszerekkel, mondhatni praktikákkal, ismereteit és beleélő képességét próbára tevő módon igyekszik szóra bírni a gazdát, megtörni makacs hallgatását, eloszlatni idegenségérzetét.

A harmadik személyű elbeszélő az idő előrehaladtával mindinkább megszűnik magyarázni, értelmezni a két öreg találkozását. Feladata szinte arra korlátozódik, hogy lefesse a környezet, a háttér változásait. Mintha beérné a díszletekre, a kellékekre vonatkozó megjegyzésekkel – vagyis a színpadi jelenetként is föltüntethető közvetlen diszkurzusokhoz, a beszéd-elbeszélés eme típusához mintegy a szerzői utasításokat adja. Olyanná lesz, mint amilyennek a prózapoétikák elnevezte „zéró fokú narrátor” vélhető. Mintha kivonulna, nem volna jelen a színen; megsemmisülne, miközben a két szereplő korábban erősen eltérő véleményei mindinkább közellednek egymáshoz. Olyannyira, hogy van pillanat, amikor egyik a másik szólását veszi át; szinte megkülönböztethetlenné válnak, eldönthetlenné, hogy ki beszél. „Megiszom örömet ezt a jó kis bort itt magával ennél a tűznél. Ez a haszna annak, hogy kapáltam. De én örömet kapáltam is, ha nem kellett nagyon megfájdítanom a derekamat belé” – mondja a vendég, mintha ő kapálta volna a szőlőt, mintha ő volna az a gazda, aki korábban így vélekedett, fényt villantva arra a folyamatra, amit korábban a magyar mezőgazdaság szocialista átszervezéseként, a magyar falu átalakításaként nevezett meg a gazdaságtörténelem. „...Miért csináltak annyi intézkedést és rendeletet a mesterséges megnyomorításukra? Miért nem hagyták rá a parasztkora, hogy maguk rájöjjenek, nem éri meg a leves a húst? A kapálás a bort”. „Lemondtam én már az egész emberi nemzetről, uram” – fakad ki aztán az öreg paraszt, aki annyit árul csak el a téveszervezések erőszakos voltáról, hogy „a kályha mellett állatták”, mire a vendég a maga csöndes bólingatása közben elképzeli, „mi lehet amögött, ha egy nyolcvan körüli öreg” eddig vall, s nem tovább, nem többet. Az emberi nemzetet a vallomástevő azért mondja menthetetlennek, mert „a parasztot már sehol se hívják senkinek se. Annak már bealkonyodott, mindenütt... A világon

mindenhol kihalnak a faluk”. A kihálásra ítélt falvak szószólójával perlekedő városi ember érvei, magyarázatai mellől hiányoznak az elbeszélői észrevételek, megjegyzések. Az viszont akár állásfoglalásnak is beillik, hogy a szőlőskert behavazott bakháta az ő képzeletében is „téli sírhantokat” idéznek. Vagyis mintha minden közvetlen megszólalás helyett, személyét a háttérben hagyva is, osztózni tudna egyik szereplője véleményével.

IV.

A reflexiós, kommentáló jelleg másutt is lehetővé teszi a megszólaló személyének háttérben maradását, szinte teljesen személytelenné válását – annak a bölcsességi beszédformának a kitüntetett alkalmazását, amelyet a bibliai hermeneutikával összefüggésben Paul Ricoeur úgy emleget, mint ami a mózesi tízparancsolat, a Dekalógus transzcendens törvényeinek apró részletekre, gyakorlati tanácsokra való bontására épül. Ez még akkor is így van, ha – lehetséges, okkal való ellenvetéseket feltételezve – a szerzőnek, mint írja, a vallás vigaszában nincs része, ha elhárít magától minden túlvilági reményt, s ha az egyik korábbi, a *Kézfogások*ban közölt versének címével szólva, a *Mors bona, nihil aliud*, a jó halál az egyetlen kívánsága is. A bölcsességi beszédforma használata szempontjából mondhatni közömbös a hit vagy hitetlenség megléte. Nem ezeket latolgatja, hanem azokat a határhelyzeteket, amelyek Karl Jaspers szerint a bölcsesség olyan témái, ahol az ember nagysága és nyomorúsága kerül szembe egymással. Ilyenek például a magány és a bűn, amelyek nem köthetők annyira szorosan az öregedéshez, mint a szenvedés és a halál – mindegyikük olyan tapasztalat azonban, amelyek, ahogy Jaspers mondja, megghiúsítják mind a beszédet, mind a praxist. Mind a személyes megszólalást, az élmény kivetítését, közvetítését, mind pedig a gyakorlatot – lévén tapasztalattól függetlenek vagy éppen, mint a halál, egyszerre tapasztalaton inneniek s túliak. Tanúskodni lehetetlen róluk, tanúbizonyosságot tenni viszont nagyon is lehetséges – Ricoeur finom különbségtétele értelmében, miszerint csak az lehet tanú, aki részesedett abban, amit látott; tanúbizonyosságot tenni ellenben úgy lehet, ha a tanú oly mértékben részévé válik a tanúskodásának, hogy „ő maga lesz meggyőződésének legjobb bizonyítéka”.

Valahogy akként, az állítások egyszemélyes bizonyítékaként, ahogy ezt a legendás verseskönyv, a már emlegetett *Kézfogások* első darabja, a *Bevezető* pár sora összefoglalja. A költemény címében látszólag igénytelen ugyan, ám épp ez a mondhatni hanyag egyszerűség jelzi valami elodázhatatlannak a nyitányát: az öregedéssel és a halállal való viaskodás kezdetét:

*Hadként így hoztam, mint mindannyian,
számlálhatatlan s egyetlen magam,*

*midőn elért az ólomföreteg,
mely megpróbál majd mindegyötöket,*

ha majd a csupa lomb-domb ifjúság
egyszer csak üres terepre bocsát

és fedezék és védelem sehol,
csak amit hajdan-magadból hozol –

Így meneteltünk – mi adott erőt? –
szépkorom után, halálom előtt.

A már említett Béládi Miklós, *A költő felel* című tanulmány szerzője az 1945 utáni pályaszakasz líráját elemezve részletezte, hogy a kötet megjelenése táján, az 1956 előtti időkben Illyés két földeríteni- és megküzdénivalóval találta magát szembe: az ötvenes évek eleje hazai társadalmi valóságának nemzeti gondjai mellett az öregezés és a halál egyéni kérdésével. A sztoicizmus szemléletét, erkölcsét idéző egynéhány vers bizonyosságával mindjárt hozzá is teszi, ami egybevág a határhelyzetekről való tanúskodással, pontosabban, a tanúbizonyossággal, hogy ennek az öregezés- és halálköltészetnek a transzcendencianélküliség az alapja.

A praxison, a gyakorlaton és a tapasztalaton alapuló személyes megszólalás érvényét tekintve azonban külön lehet választani, nem utolsósorban a racionalista szemlélet jegyében, e két témakört. Mert hiszen – Illyés műhelyvallomásként is olvasható esszéjéből, *A költő dolgából* véve a metaforákat –, ha agya minden rekesztékjének ajtaját kitarja is, ha indulatának minden rezzenetéről azon melegében képet ad is, ha naponként eleven önboncolást végez is, a halálról akkor sem mondhat többet és mást, mint amennyit és amit az esszéregényben előbb Epiktétoszt, majd a sztoikusokat idézve mond: „Ha lesz, nem leszek, míg leszek, nem lesz”, „A halál maga a nincs”. A halálról való általános beszéd a gondolatok csillogó üresjáratát hozza – vélekedik ugyanitt; a személyes, az egyéni halál pedig elbeszélhetetlen – bárhogy próbálkoztak vele, erre nemcsak a proleptikus módon, a síron túlról szóló Wordsworth a példa, hanem, mondjuk, Sarkadi Imre novellája, *A szökevény* is. Ugyancsak előadhatatlan a haldoklás, a haláltusa; az agónia. Így értelmezhető az is, amit e tárgy első megközelítésekor, a *Kháron ladikján* gondolatvilágának elemzésekor mindenekelőtt, mintegy mottóként idézni szoktak. A „szépkorom után, halálom előtt” kinek mennyire hosszúra mért idejéről. Az ugyancsak az 1956-ban megjelent kötet verse, a *Menedék* két sora ez: „lassúbb-gyorsabb agonizálás / minden élet ötven után”. Dátumozás híján nem tudható, pontosan mikor keletkezett a költemény, de hogy szerzője akkor még alig lépett túl az ötvenedik életévén, az bizonyos. Az esszéregény távlatából, a – kissé félrevezető – alcím jelölte „öregezés tünetei”-nek felismeréséből és rögzítéséből már inkább következhetett volna az általánosító ítélet. A próza műfaji megközelítésében: az „autonóm monológ”-nak (Dorrit Cohn) meglelt volna akkor a kiindulási pontja: az a „tapasztaló én”, amelyik az elbeszélő ént helyettesíti, váltja fel. Ennek hiányában a jövőre vonatkozóan a beszélő vagy a mások tapasztalatát fogalmazhatja meg, vagy a múlttól szólhat, mint személyes tapasztalatról. Az előbbi esetben mondhatja, amit a *Menedék* is és az esszéregény nem egy passzusa is mond, itt most a

versből idézve: „nincs más hátra csak a szembenézés, / a belenyugvás: veszni kell”. Az utóbbi esetében viszont, közelebb az ötvenhez, mint az ötvenöthöz ezt közölheti: „Mert ez az ősbaj az öregség. / Annak lepnek tünetei, / olyan riasztón, szinte félek / tükör felé tekinteni” vagy azt, mintegy számadásként, önbírálatként, antik verslábakon lépdelve, amit az *Élő halott* négy sora: „Miket fejfámra irnak, esztendeim zömit már, / föld alá tapostam, java éveimet. / Jobb mivoltommal így rég sírban pihenek. – / Csaló csontváz csupán, ki még nevemben itt jár?”

A különbségtétellel, természetesen, Illyés sem marad adós; elvégzi az elvégzendőket – életet s halált nem együtt mér. „Az öregedés, ha nem érthető is, elfogadható – jelenti ki. – A halál (viszont) úgy érthetetlen, hogy elfogadhatatlan”. Kettéválasztja őket máskor is. Amikor például hasonlatot használ: „sötét előszobája az öregkor-nak a férfiévek utója”, majd amikor – a szöveg helyét tekintve egyébként előbb – így „folytatja”: „a halál előszobája az öregség”. A sötét előszoba vidámmá teszi, derűs-sé, ironikussá, bár a férfiévek utójáról is elég kevés személyes élménnyel szolgál; keveset oszt meg, szemérmesen. „Milyen régen nem találkoztam magammal. Ideje volna egy kis randevúnak” – írja egy helyütt, ahogy belátóan megítéli, a „mégiscsak naplószerű jegyzetek” egyikében. Aztán így folytatja, mint aki ha nem is egy kávéházi szegleten, de az itt-ott meg is nevezett tihanyi házában akarná meglepni magát: „újra s újra megfeledkezem arról, hogy szemem elé kerüljek”. Annál szívesebben és gyakrabban enged maga elé másokat; soroz és szemlél. Elsősorban az írótlársak, barátok észrevételeit, vallomásait, megfigyeléseit és megnyilvánulásait, szokásait, rigolyáit. Hogy öregedve megnyúlik az orrunk, hogy – mint Kosztolányi tartotta –, mindnyájan lógó orral távozzunk az életből. Hogy a nők humorérzéke, idősödven, „ellentétesen alakul a mienkkel”. Hogy az öregség: a kaparítás, a zsugoriság. Mert Arany János ezerholdas birtok értékét gyűjtötte össze a honoráriumaiából, mert Heltai Jenő attól félvén, hogy nem lesz elég kéziratpapírja, egy papírkereskedés anyagát takarította össze, de Baudelaire utolsó levele is arról tudósít, hány frankot keres Belgiumban. És más jelek: ha az öregség, mint állítja, száműzetés, „kiutasítás egy édenkertből”, akkor annyit bátor még mondani a külső tünetekről, hogy ezek egyrészt hiúságunkat, másrészt szeméremérzetünket erősen érintik. Mert „akaratunk ellenére a tettekremség elmarad, s a gép – szinte ember módra – meg-megmakacsodik” – néz be, kissé komoran az elkerülhetetlennel. De a szárazan csúfondáros elmé-jét is működteti, Cicero és a Cato Maior kettősnek, vagy ahogy ő nevezi, duónak az öregkor rengeteg áldásán mosolyogva. Hogy miért lenne áldás az, ha egyre kevesebb a „zavaró testi gyönyör, a legnyugtalanítóbbak, az alsótestiek különösen”, s a munka örömét is ilyen korban kapni vagy érezni meg, mennyiben volna más ez, „mintha például a szerelem örömét is már csak a csökkent képesség vagy mondjuk ki: a teljes tehetetlenség idejére biztosítanánk?”. És áldás-e, hogy: a köröm puhul és csorbul, a lélek meg keményedik, élesedik?

Tanácsok? Shakespeare a minta, a drámaíró „evangéliumszerűen egyszerű tanácsai”. Kinyilatkoztatásai, ahogy a szentenciákat *A vihar* kapcsán megnevezi, felvil-lantva az elemzésnek azt az újabb esélyét, hogy a *Kháron ladikján* elbeszélőmódja

vizsgálható a prófétai beszédforma szerint is. Például a kinyilatkoztatásnak abban az értelmében, ahogy ezt Ricoeur taglalja: a „kettős beszéd”, a hang mögötti hang formájában. Amikor a kinyilatkoztatás: valaki más beszéde a próféta beszéde mögött; s ez a valaki itt nem egy közösség, nem egy nemzet, hanem az ember, az emberiség, ennek az emlékezete, tapasztalata. Innen az inspiráció – nem a jövendő próféta, hanem az elmúlás tényével szembenező művész ösztönzésére. A tanítások, tanácsok, szentenciák így következhetnek. Arról például, hogy a „mosolyöszön rendszeres gondozásával” frissíteni lehet „a petyhülő testi-lelki izomzatot”. Nem igaz – hangzik el –, hogy „a halál közeledését csak pánikban lehet nézni. Csak megfelelően kell működtetni, s nemhogy a nyugalom nem hagy el bennünket, hanem a számvető bölcsesség derűje sem”. Másutt azt teszi hozzá, mintegy a halál utáni lét gondolataként, hogy az örökéletben való hitre nem imával, hanem „hasznos tevékenységgel” kell szoktatni magunkat.

S a legeslegelső élet- vagy magatartásszabály, *Kháron ladikjára* tekintve? – a könyv jellegzetes módszerével, a katekizmust idéző kérdés-felelet formájával élve. A felelet rávilágít az alkotói szándékra is: „A magára adó öreg egyik legszebb elégtétele az elmúlás megaláztatásával szemben, ha távozása rettenetét környezete számára tompítani képes. Ezt szolgálják ezek a sorok. Jól közeledni tehát végnapjainkhoz, udvariasság.” Aztán még azt is mondja, *különös testamentum*ként – kihez is fordulva? a családjához, a barátokhoz? az Olvasóhoz? (az implicithez?), vagy mindközönségesen, a közönséghez? –, búcsút intve: „Engedjétek meg, hogy saját lábamon vonuljak a háttérbe. Ne nógassatok további teljesítményre...”

TAMÁS ATTILA

A GROTESZK ÉS AZ ABSZURD JEGYÉBEN

Kiegészítő vonások Illyés Gyula költői arcképéhez

1.

Egy részleges változási folyamatnak talán a – föltehetően ötvenhat utáni időszakból való – *Lószőr, macskabél...* című vers sorai mutatják az első jeleit. A művészetek – közvetlenebbül a zene – alkotási problémái adják ennek is a tárgyát, a nem sokkal korábban született *Bartók*hoz és *A zene szavához* hasonló módon. Alapgondolatukban sem mutatkozik közöttük eltérés. Az előbbiben „fűrész foga közé szorult / reszelő sikongató jáját / tanulja hegedű”, mivel csak „Egymásra csikorított vasnak s kőnek szitok- / változatai”-ból teremthető meg a kor iszonyatát megszólaltatni képes zene: a hegedű fizikai komponenseinek illúziófoszlato analíziséből induló költemény parancsa pedig így nyer végül megfogalmazást:

Lószőr, macskabél, gyanta, fa,
szögesdrót, temetetlen katonák,
rossz pléhdoboz, őrült anya –
dalt adj ki, dalt, kezem között, világ!

A gondolatokban egyértelmű a párhuzam, az utóbbin belül azonban észrevehető különbségek is mutatkoznak. Mert a *Bartók*ban „földre hullt pohár / fölcsattanó / szitok-szava” s a kő és vas egymásra csikorításából kihallható hangok ugyan könyörtelenül disszonánsak, az őket mintázó, harmóniáért küzdő verssorok dinamikája azonban még el tudja hitetni, „hogy fegyelmezett egésznek a részeivé lehet őket kényszeríteni. A később írt sorokban viszont a felhangzó kiáltás erőteljes imperatívusza sem tud teljesen megszabadítani a „lószőr, macskabél, gyanta, fa, / rossz pléhdoboz” együttesében megmaradó viszolyogtatástól.

Ha teljes mértékben ellensúlyozza is ezt az akarat-összpontosítás kifejezése, a tagoló felsorolás háromszori szakaszeleji megismétlése, az érzékeltetett világ egészét is valamiképpen *összetákoltnak* mutatja. Megmaradt ugyan annak az esélye, hogy a költői megszólalás különös ereje még ebből az anyagból is ki tudja valamiképpen kényszeríteni „a harmóniát”, a felszökő dallam sem szüntetheti azonban meg teljesen az érzékeltetett világ abszurditását, annak félelmetesen groteszk jellegét.

A korábbi évtizedek folyamán pedig nemegyszer akár harmonikusnak is ígérkezett – alapvonásait tekintve – az Illyés-sorokban megjelenő világ, máskor pedig fenyegetően komornak is mutatkozott, annak a lehetőségeit is biztosította, hogy komikumot lássunk benne – az abszurdnak, a groteszknak a XX. században másoknál

gyakori megjelenései azonban eddig csaknem teljesen hiányoztak az illyési költészetből.

Uralkodókká ugyan ezt követően sem lettek, *jelleget módosító* szerepüket azonban indokolt innentől fogva észrevennünk.

A *Dólt vitorla* darabjaként napvilágot látott *Tudakozódás* merőben másszerű tényezőknél az együttesébe vezet, mint amilyenek a sűrűjébe az egy kötettel korábbi *Lószőr, macskabél...* irányított. A művészetek ugyan itt is számításba vétetnek, merőben más azonban a jellegük, mint amilyen azoké volt, melyek a végtelenen torz viszonyok legyőzésére voltak korábban hivatva. Egyfajta már-már posztmodern túlérlettségnek a kavalkádját mutatják:

2.

Egymást faragták rég a szobrok
míg a terek sarkain álltak

.....
Egymást festették rég a képek,
de úgy, hogy „Igazán!” s „Csodállak!”
Egymást írták rég a regények...
s remények s miértek s ezértek,
meg a Történet s az Itélet
a költemények!...
Visszhangok kiabáltak...

Az összevisszaság azonban itt nemcsak hogy tragikus véggel nem fenyeget, hanem egyszersmind arra sem alkalmas, hogy ellenszegülő erőket indukáljon. A történeésekről (állapotokról?) látszólag könnyed stílusban jelzéseket adó narrátor lazán sorakoztatja egymás mellé beszámolójának különböző mozzanatait – néhol olcsó szójátékokkal („komplett komplot”) frissítve valamennyit hanghordozásának unottságán, máskor értelmetlen karattyolás elemeiből formálva látszat-párbeszédet – komikai színezetű fontoskodásnak mutatva az emberi munkálkodások összességét („Fűtött, betett egy srófot, / futott, nem volt egy pillanatja!”) –, hogy azután gyors záráshoz vezessen.

Kíméletlen, mondhatni irgalmat nem ismerő záráshoz, mely ugyanakkor megőrzi a hányaveti könnyedség felületi tényezőit.

Megjátszott könnyedséggel számolva be a felső irányításnak – még csak nem is a csődjéről. A szemérmetlen, kisstílű felelőtlenségéről:

– S Ő, fent? – Hát, mint szokás karambol
előtt... kilépett a vonatból,

mindent a nyomozatra hagyva.

„Isten halott!” – döbbsentett meg a korábbi század végén Nietzsche, „Isten süket-té vált!” – káromolta teremtőjét a világháború poklában a *Fortissimo* írója... „Isten megszökött!” – adja hírül keserű fintorral újabb évtizedek múltával Illyés.

Hasonló hangvétel jellemzi – ugyanebben a kötetben – a könyörtelen tettekről beszámoló *Lemez-zene közben* elbeszélismódját is.

Annyiban azonban egészen más ennek a prózaköltészeti szövegnek a hangütése, hogy ennek már a legelső sorai is sejtetéseket hordoznak: egyrészt a megtüzesített, „bárd-széles”-ekké kalapált szekercék említésétől, másrészt a valamilyen szertartás-szerűsége utaló szavaktól.

3.

A színtelen hangú, mindennapi elemeikkel érzéketlenséget szimuláló felsorolások – melyek közé itt is értelmetlen szótörmelékek keverednek – rövidesen az iszonyatnak az adott keretek közti elszabadulásáról adnak hírt, egyszersmind ennek mindennaposá válását érzékeltetve. Emberek „szakszerű” lefejezéséről: csak éppen nem „szakértők”, hanem „gazdász és hentes, könyvelő és mérnök, pincér és orvos, több papnövendék, katonaiskolás, általában rengeteg diák / Carnot, Beethoven, sőt Einstein ismerői” által. Nem csupán az a *látszólag könnyed* hanghordozás mondható azonosnak, amely a tett-elkövetésekről beszámol: ilyen a végzetesen felső irányítás nélkül maradságnak a tudomásulvétele, illetve tudomásul vétetése is. Közvetlen szintériként csak egy telepet bemutatva, érzékelhetően azonban a „pars pro toto” eljárás-módját is alkalmazva. A rémtetteket „aláfestéssel” kísérő lemezzajszó fals hangjait kiemelve:

...ahol is most
és azután és mindörökre
az értelem, a vigasz, a remény
kurr, kirr, kurr, azaz sirr, surr, az a hang, amit már egyedül
zenétlenül és szövegtelenül
a tú a lejárt lemezen köszörül.

Megunhatónak – végzetesen, de bármiféle ünnepélyes végzetszerűséget nélkülözve ismétlődőnek – mutatkozik itt a rettenet. Abszurdnak: a tragikumból semmiféle nagyságot át nem vevőnek, közönségesnek és ostobának.

Nem annyira tragikum *nélküli*, inkább valamilyen tragikumon *túli* groteszk jelenik meg a – máskülönben merőben másszerű – *Szomorú vendégnek* a soraiban. Ahol is a korábban legfőbb létezőnek tételezett lény nemcsak hogy támaszt nem nyújt, vigasztaláshoz erőtlén, még csak nem is a hiányával van jelen, hanem – már-már szerény zsánerfiguraként – koldusnak: menedéket, egy csöppnyi „benn-létet” és hit-tőredékeket kolduló öregnek az alakjában. Nem minden esélyt nélkülöző kivetikként ugyan, de már alamizsna-reményekkel is megbékélően:

Aztán, ahogy enyhült az ég,
adta kezét,
vitte, amit kapott.
Várták őrültek, gyilkosok, papok.

Ami dermesztő itt: az értékek teljes káoszának uralomra jutása. Az abszurdnak ezt a rettenetét is lefokozza a magától értetődés látszata a történések tudomásulvételében, vétetésében.

Megintcsak több tekintetben is másszerű *A Mester gondjai* címet viselő rövidebb alkotás, mégis megérdemli az itteni „szerepeltetést”. Közvetlen „epikai szinten” úgyszólván semmi nem történik benne, az elhangzó monológ a megrendelt – utasításhoz igazodva végrehajtott – történésektől bizonyos távolságra nyer megfogalmazást – föltehetően valamilyen ingerült félhangossággal. A megtörténni rendelt cselekvés Jézus megfeszítése, az istenember kivégzése. A döbbenet forrása itt nem a kínhalál, még csak nem is ennek általános lefokozása a mindennapok eseménysorozatainak megszokott mozzanatai közé.

4.

Itt igenis *mutatkozik* valamilyen súlyosnak talált „gond”, mely a történések tudomásul vétetésében megtorpanásra kényszerít. Csak éppen nem az a kérdés támaszt – átmenetileg sem – akadályt, hogy vajon nem ártatlan-e az elítélt, az az ennél általánosabb érvényű sem, hogy szabad-e embert ölni. Az a probléma akasztja itt meg a – közvetett módon érzékeltetett – cselekvést, hogy alkalmasak-e az adott esetben valami miatt csak hevenyészetten megmunkált szögek a kivégzésnek erre a válfajára. Nem fenyegeti-e a silánynak bizonyulás veszélye azt, aki – az áldozattól ugyan teljesen eltérő értelemben – ugyancsak a „Mester” megszólításra formál igényt. A kivégzési eljárás *szakmai minősítését* érzi veszélyben az eljárás felelőse („akad a csődületben is szakértő!”), ez indítja gyors stratégiaváltoztatásra. Ezen a Golgotán azután a megszokott középhelyzetbe állítással kiemelés (szakrális rangot érzékeltetés) sem érvényesül: a két „rendes súlyú” elítélttől eltérő helyzet az ócska szögekkel itt lefokozást foglal magában: „azt a keszeget talán ezek is megbírják”.

A botrányos tett a vers menetében még egyfajta sajátos megnyugvás érzékeltetéséig is elvezet a sebtiben előkapott módszerváltoztatás eredményeképpen: így „nem fogok vörösödni / mások slendriánsága miatt”.

Nem csupán arról van itt szó, hogy egyáltalán *léteznek* ilyen nézőszögek, ilyesfajta világlátások. A legborzongatóbb itt az, hogy a felszínen egyáltalán nem látszik, hogy van-e egyáltalán olyan, amelyik biztos érvénnyel *adekvátabbnak mondható* ennél? Más Illyés-versek nagyjából tragikusságuk ellenére sem hagynak kétséget afelől, hogy „mégis van irány, akar valami többet is a rend, / mint önmagát” (*Teremteni*). Leginkább késői lírájában vannak Illyésnek olyan darabjai, amelyek arra tudnak rádöbenteni, hogy *biztosíték* nem föltétlenül mutatkozik egy ilyen hitre.

Ostoba blaszfémiájukkal „a Mester” szavai is egy erkölcsi ítéletünk szerint abszurd világnak a lehetőségeit érzékeltetik.

A *Megtalált karaván-napló* beszámolója attól nyeri el a maga sajátos minőségét, hogy nem kizárólag a sivatagi átkelés merész vállalkozásának a kudarcáról: az utazók pusztulásáról ad hírt, egy „hűdött nyelvvel” irányt mutatni próbáló iránytű birtokában, „zagyván” a sziklafalra írt jelek között. A szűkszavú beszámoló keserű öngúnyt is hordoz magában, arról szólván, hogy áldozatok maguk is *részesei* valamiképpen sorsuknak, azáltal, hogy a célnak mindent alávetés aszketikusságát végül a vereséget elszenvedés primitív-morbid *megünneplésével* cserélték föl: „Megettük úttudó tevénket. / Ettünk egy utolsó ebédet”.

Az itt záróelemként szerepet kapó *megevés* profán mozzanata találkozik majd össze az isteni próbatételek esetleges „túl jól sikerülésének” problematikájával a *Próba után* fanyar soraiban:

Noé. Kilépek. Tárva a bárka-ajtó. Ámbár
utas nem lép ki rajta több se. Jobban
sikerült, mint hitted, Uram... A vásár!
Végül is beleszóltam –
csend, rend mögöttem.
Mindent megettem.

Ki mondja ki először: „Jól van”?

5.

A véletlennek mondható egybejátszáson túl attitűdjeik közös volta rokonítja itt is egymással a két verset. Az örületnek a romantikától átörökölt jegyei az ötvenes évek derekán íródott *A sárga házban* szakaszaiban kapnak először középponti szerepet Illyésnél, később olyan – részleteikben egymástól messzemenően eltérő – költői művekben jutnak közvetett folytatáshoz, amilyen *A kasznár lánya* című rövidpróza, mely az esténként szülői parancsra „bádog éjjeli edénnyel” az udvaron végigvonulni, béresek „határvidékére” merészkedni kényszerülő ideggyöngye kislánynak idézi föl a sorsát. („Fény, fény, de sehol egy morzsa remény. A végtelenből is csak a veszély les, s a bosszú üldözi kémjeivel a tébolyig. – Miként aztán be is következett.”) Ilyen a fizikai-szellemi nyomorúság pokolbugyraiba gyors betekintést adó *Rokonok* is, akár a derűsebb *Brazil őserdő*. Vagy a végletesen bizarr *Hegyi útjain az idősödésnek*, melynek soraiban előbb szem, fül, orr, fog „elmaradozásai”-ról számol be a beszélő – ingerült bosszankodással válaszolva a testet fokról fokra jobban birtokba vevő pusztulásra. Régi színes mesék és leprás betegekről szóló följegyzések objektívabb (és viszolyogtatóbb) elemeit játszátva át egymásba. Egyszerre lefokozva és fölmagasítva a halált, illetve annak legyőzőit-elszenvedőit:

...jöttünk, jöttünk csak ámulva tovább.
Elmaradt bár régtől fogva a láb.

Ott a cinizmus határvidékeit érintő abszurditás *A háborútól rettegőknek* halált fricskázó búcsúgesztusában is, akár a könnyed játékosság megannyi furcsasága a dallamos *A közeli és távoli* soraiban, vagy a keserű-groteszk *Az üdvtelenek hitjében*. Még a magyar régmúlt könyörtelen mélységeibe vezető *Kormos képek* első (legerőteljesebb) darabja sincs híjával minden ide kötő szálnak, amint a templomot fölégető zsákmányszerző lovassal szembeszálló apáturat „épp átokbőgni kész”-nek mutatja, narrátorának hangját pedig már-már egyfajta elégedettség kifejezésével színezi: mintegy „a helyére téve” a záróeseményt: „idején elvágta nyakát / a szerencsen vitéz”.

(Nem teljesen távolesve a *Koponya, kifőzve* végletes keserűségétől, amelyben „Mint boncolások mesterműve”: bizonyosfajta elégedettséggel nyer megörökítést a *pusztulás tökéletessége*.)

*

Nem kimagasló „nagy művek”-ről esett az elmondottakban szó, de azért semmiképpen nem is jelentéktelenekről. És bár nem is valamilyen „főirány”-nak a kirajzolására törekedtek ezek a sorok, azért olyan sajtóságoknak a megörökítésére törekedtek, amelyeket hiba lenne merőben periférikusoknak minősíteni. Nem is csak a XX. század művészetében, hanem Illyés sokkomponensű írói munkásságában is.

Úgy mutatkozik azonban, hogy ez eddig csak kevésbé vált tudatossá – a „szakmán” belül is.

JÁNOSI ZOLTÁN

„FEGYVERT SZEREZTEM: BŰV-IGÉKET”

Folklor-áthallások Illyés Gyula költészetében

„te mondd magadban, behunyt szemmel
csak mondd a szókat, mitől egyszer
futó homokok, népek, házak
Magyarországgá összeálltak.”

(Haza, a magasban)

A források és a beépülés tágabb keretei

Az író halála óta eltelt két évtized egyértelműen igazolta, hogy a pályát végigkísérő irodalomelméleti figyelem helyes nyomon járt, amikor – ha különböző látószögek-ből is – Illyés Gyula költészetét elsősorban líránk tárgyias és gondolati vonulatának megújításaként nevezte meg. Az alapvetően objektív és intellektuális illyési verskarakter mögött ugyanakkor olyan (s a magyar lírában ettől a szemléletmódtól jobbra elűtő, nagyobb részben a látomásos-metaforikus irányban kibontakozó) archaikus eredetű kultúrrétegek húzódnak meg, amelyek geneziséstől fogva a teljes pályán át segítették tágitani az Illyés-vers látókerét, vagyis nagymértékben járultak hozzá mind jellegzetes szemléleti, mind poétikai dimenzióinak kialakításához. A népiélet, a népi kultúra, a primitív világ művészi értékeire figyelő avantgárd, az egyetemes és a magyar őstörténet, a korai emberlét és az első mítoszok üzeneteire is érzékeny műveltség forrásaiból feláramló archaikus ösztönzések keresztülsugározzák Illyés teljes életművét, költészete mellett egyes prózai, drámai alkotásait is.¹ S mint az elemző figyelemnek a hordalékosabb tényeket, jelenségeket nagyobb összefüggések rendjébe helyező, organikusabb rálátást indukáló gondolati ösztönzői, szikrázó felvetésekben vagy teljes tanulmányokban erős vonulatot képeznek esszéiben is. Nemcsak az öregkori alkotásaira jellemző tehát, hogy „Illyés emlékezete a tudati és a sejtek biológiai emlékezete, az emberiség közös történelmi és biblikus-mitikus emlékképeivel telítődik. [...] A vers magától értetődően sűríti egyetlen feszült pontba a látványt, a sze-

¹ A *Puszták népében* például az adoma, anekdota kapnak szerepet, a *Tűvé-tevők* pedig „az egyfelvonásos parasztkomédia, a magyar irodalomból hiányzó műfajt, a vásári népi mulattató játékot, a farce-ot, a nép látványos mulatságát teremti meg.” Vö.: Tüskés Tibor: Illyés Gyula. 1983. 206., 265. Németh László a *Kora tavaszban* és a *Mint a darvakban* lát „breugheli képeket”. Németh László: *Egy összegező*. In: In memoriam Illyés Gyula. Nem menekülhetsz. Válogatta, szerkesztette, összeállította: Domokos Mátyás. 2002. 199. (A továbbiakban: In. mem. I. Gy.).

mélyes és a történelmi – történelem-alatti emlékezést.”² Az ezeken az alapokon már korábról szerveződő történelmi-társadalmi elemző, tárgyias, gondolati, mitikus komplexitás eredményezi, hogy „Weöres Sándor régóta alakuló, Juhász Ferenc és Nagy László később kibontakozó mítoszvilágához társul a hatvanas évek derekán Illyés Gyula is a maga másszerű: kevésbé látványos, a képzeletet kevésbé felszabadító, viszont szilárdabb gondolati tényezőket magában foglaló, szilárd alaptényezőkre épülő mítoszaival.”³ Mindez egy hosszan alakuló, az egyes összetevők intenzitását is folyton változtató folyamat az életműben.

A minden ízében racionális, de a létezés teljességének mítoszi üzeneteitől, titkosabb sugallataitól sem elzárkózó illyési tudat a magyar és az egyetemes kultúra archaikus impulzusokkal lüktető (verbális, hiedelmi vagy tárgyi) emléktárhelyeit mindig okulást: lét- és sorstapasztalatot hordozó emberi dokumentumokként emeli fel, és integrálja saját műalkotó erőibe. Abba a „jellegzetes férfilírába”, „amely a mindennapokra szögezett szemmel – sem nem révedve bele az ontologikusba, sem nem bonyolódva bele a személyesség mélyrétegeibe –, örökös közös gondok körül forog.”⁴ Vagyis az archaikus és folklorisztikus integráció is annak a szerzői globalitásnak a jegyében történik meg, amelyben egyaránt otthon van az európai (az egyetemes) és a nemzeti történelem, a mindkét irányú őstörténet, a teljes glóbusz nagyobb kulturális és társadalmi mozgásvonalai, sőt a mítoszokig nyilalló érzékenység. Ennek poétikai következményeként pedig: „Mintha egy óriási belső gravitáció rántana magára mindent, mintha nagyon kis helyen tömördek, egyre növekvő energiájú anyag szorulna össze”.⁵ Az illyési tudatnak ez a heterogén elemeket a „condition humaine”⁶ sokfelől összegzett szintjén magába szívó, elrendező és a különböző komponenseket a ráció egyensúlyában tartó természete eredményezi azt is, hogy verseinek – egyébként erős archaikus rétegrendszerű – nem válik külön irányzat indukálójává költészetében. A széleskörűen a létezésre és a művészetre látó elme fegyelme alatt alapvetően a tárgyias-intellektuális-leíró-elbeszélő látókörbe tagolódik bele, ha olykor-olykor túl is szalad azon, s (különösen a pályavégen) helyenként a látomásosabb-metaforikusabb irányokhoz közelítve a Kormos–Juhász–Nagy–Csoóri–Utassy–Ratkó nevével fémjelmezhető vonal poétikai törekvéseinek eleven kortársává s indukálójává is válik.

² Lator László: *A költő felfedezései*. Illyés Gyuláról olaszoknak. In: In. mem. I. Gy. 410.

³ Tamás Attila: *Illyés Gyula*. 1989. 267.

⁴ Lengyel Balázs: *Különös testamentum. Illyés Gyula száz új verse*. In: In. mem. I. Gy. 351.

⁵ Lator László: uo. S ugyanez a teljességtömörítő igény indokolja Domokos Mátyás véleményét is: „Akármilyen nyúlunk életművében, esztétikumtól függetlenül, valahogy megrázza az embert – az egészszel érintkezik.” Domokos Mátyás: *Ázsiai ósanya – európai nevelőanya. Tűnődések Illyés Gyula Árpád-verse nyomán*. In: In. mem. I. Gy. 261.

⁶ Illyés Gyula: *A lángelme neveltetése*. In: I. Gy.: *Útirajzok, esszék, tanulmányok*. 1982. 438. Ennek az illyési életművet átsugárzó nagy emberi erőnek a vonzásáról írhatja joggal Szabó Lőrinc: „Azt hiszem, mindenki, aki ezt a nyelvet beszéli, jogosan vágyódhatnék – s jól járna vele! – egy olyan magyar humanitásban élni, amelynek valahogyan Illyés az elnöke.” Szabó Lőrinc: *Bevezető Illyés Gyulához*. In: In. mem. I. Gy. 272.

Az Illyés tudatában kialakult archaikus kódrendszer mind genealógiailag, mind összetevőinek minőségei szerint világosan tagolható. Az első indukáló források keresésében – ahogy a többi, „népinek” nevezett költő, író (Erdélyi, Nagy Imre, Mátyás Ferenc, Szabó Pál, Veres Péter és mások) esetében sem – nem kell messzebbre szaladni a felnevelő szülőföldről. Legfeljebb az elgondolkodtató, hogy ebből a gazdag, Sinka, majd Nagy László folklórközegére emlékeztető motivációforrásból mégsem a mitikus-látomásos, a folklorizáló terepeken kezd kibontakozni ez a líra, hanem már korai szakaszában is átszűri és értelmezi a folklórból felszivárgó direkt hatásokat. Hogy Illyés szülővidéke aligha forog az archaikus hagyomány gyöngébb szeleiben, mint később a Dunántúl egy másik szögletében a Nagy Lászlóé, azt a gyerekkorra emlékező sorok egyértelműen tanúsítják: „Olyan vidékről származom, ahol a népdal, a népmese még eleven volt. A pusztai analfabéta elmaradott népek ebben éltek. A cselédek még véletlenül sem daloltak műdalt. Ha valaki közülük elvult a szomszéd faluban, vagy egy-két napra távol, úgy illet, hogy »új nótát« hozzon. Ott-hon én mesét sem hallottam soha, mert a családom amolyan álfelvilágosodott család volt; azt tartották, hogy a mese, akár a babona, megrontja a gyerekeket. Mihelyt azonban kiléptem a házból, más se volt a bennszülöttek ajkán, mint hiteles mese.”⁷ A népköltészetből és a népeletről ezerarcúan villogó kulturális üzenetek a folklór sokféle művészeti ágából kisarjadó eleven ösztönzéseit közvetítik, amelyek költői alkalmazását Csokonai, Fazekas, Petőfi, Arany, Ady és mások példái révén az iskolai tanulmányok mélyítik el. Egy másfajta szintézis korszerűbb inspirációit pedig a párizsi évek ismertetik fel és modellálják számára.

Az illyési folklórtudat avantgárd átformálása elsősorban a hazai népi kultúra globális szintű egyenrangúságának gondolatát ismerteti fel a fiatal íróban. Meglátatja vele ennek a kulturális rétegnek a perem-európai és az Európán kívüli népekével való közösséget, s felfedeztető, alakító erejét is a nyugati kultúrára. A Párizs művészi világában nyitott szemmel széttekintő Illyés csakhamar „tanúja annak a megbecsülésnek, amellyel a párizsiak a természeti népek művészetét, az óceániai és néger szobrászatot, az afrikai maszkokat a kiállításokon és a műkereskedők kincsei között körülvesszik”.⁸ Ebben – a világ legkülönbözőbb társadalmi-szociológiai terepeinek folklórértékeit egymásba tükröztető, befogadó és nyitott európai létben az otthoni tárgyak, eszközök, szokások, dalok a primitív népek hasonló értékeivel azonos minőségben jelennek meg. S ez a felismerés együtt izzik a magyar népi sorsnak azokkal a gyarmati, félgymati viszonyokban megtalált analógiáival, amelyek a *Puszták népe* (1934) megírásai motivációi között is a gondolatok elemi és átütően erős zsilipfeszítő forrásaiként jelentkeztek. A párizsiak részéről pedig (az Illyéséhez képest, meglehetősen tótágasban álló látószögéből) maga a magyar író tűnik fel úgy, mintha egzotikus vidékek kulturális követe volna. Achille Dauphin-Meunier följegyzése szerint: Jean Cocteau, Max Jacob, Paul Éluard, René Crevelt, Tristan Tzara, Aragon számára a

⁷ *A világosság szürrealistája. Hornyik Miklós beszélgetése Illyés Gyulával.* In: I. Gy.: Útirajzok, esszék, tanulmányok. 1982. 793.

⁸ Tüskés Tibor: *Illyés Gyula.* 1983. 94.

Párizsba csöppent magyar költő „egy olyan népet és egy olyan kultúrát” fedezett fel, „amely éppoly távoli, és még rejtélyesebb volt nekik, mint a néger művészet, amelyet elfogadtatni igyekeztek”.⁹ Az archaikus kultúrában megnyilatkozó közös tartalom a támaszává lesz így Illyés világgképében a partikulárisból az emberiség szintjére emelkedő látóköre nagykorúsításának és a nemzeti-történeti kulturális és sorsproblémák egyetemes bemérésének is. Ehhez pedig a nyugat-európai tengely mellé mind magasabbra emelkedik Illyés gondolatrendszerében a társadalmi fejlődésükben visszamaradt, gyarmati vagy gyarmat-közeli státusokban élő afrikai, dél-amerikai, ázsiai országoké. (Vagyis a harmadik világé, ha ezt a fogalmat ebben a formában akkor még nem is ismerhette, mert Alfred Sauvy francia demográfus azt csak 1952-ben alkotta meg.)¹⁰

Az archaikumba mélyedés harmadik, leghosszabb s az író élete végéig tartó szakasza az előző inspirációkon történő tudatos ismerettágításé. Ez a témára vonatkozó fokozatos tanulást, értelmezést jelent, s esszék, tanulmányok, utalások sorában, valamint a felismerések, következtetések szépirodalmi művekbe szervesülő folyamatában jelenik meg. A folklórszintézis Illyés életművében intenzív vonulatként megképződő belső áramlása nem ösztönös vagy csupán járulékos alakulat. A tanulmányíró, a gondolkodó és a szépíró Illyés is egyaránt úgy tartja, hogy „a felső műveltség és néphagyomány”, „a haladás a világgal” és „egy népgyűlési beszéd a mezít-lábasokhoz” szorososan összetartozik.¹¹ A másik nagy archaikus forrástenger, az egyetemes történelem és kultúrtörténet hozadékai is ebben a fázisban válnak mind halmozottabban az alkotói tudat mértékszabó komponenseivé. S ha centrális vagy kizárólagos problémafelvető, és -kifejező tereppé Illyés gondolkodásában nem is emelkedik a népi kultúra és az archaikus tudás összefüggő témarendszere, egy átfogóbb szerkezetű művészi világelemzés részeként mindvégig nyomatékos és folytonosan épülő vonulata marad életművének.

Egyidejűleg többfelől sugárzó eszmei tükör az, amely előtt Illyés számára a népi archaikus-folklorisztikus tapasztalat figyelemreméltóan megmutatkozik. Egyszerre része az író a népelet minden szintjét: a gondolkodást, a tudatműködést is fölszívó népiségének, része magyar identitásának, valamint a kultúrtörténetbe és az őstörténetbe nyíló, az emberi utat egyetemes és nemzeti síkon is az alapoktól érteni akaró historikus elmélyülésének. Az illyési tudat párját ritkító történeti és kultúrtörténeti tágasságokban mozgó látványa íratja le az egyébként nem kisebb távolságokban mozgó Weöres Sándorral, hogy az illyési világ olyan „szárazföldi óceán, mely valahol Sanghajnál, Csukotkánál kezdődik, és egészen a tolnai dombos partokig ér”, s ez mondat-

⁹ Achille Dauphin–Meunier: *Illyés Gyula, a kitűnő magyar költő*. In: In mem. I. Gy. 13.

¹⁰ A fogalomnak „a zseniális elnevezésben rejlő tévedése ellenére... nagy sikere lett...”, a legkülönbözőbb gondolkodók és vezető személyek körében történt széles körű elfogadása és elterjedése igazolta a homogén világ létének hiányát. S mivel ez egyelőre nem létezik, természetesen világ – vagy egységes irodalom sem létezhet.” Roberto Fernández Retamar: *A spanyol–amerikai irodalom elméletéhez*. Helikon, 1999. 3. 335. Fordította Tímár László.

¹¹ Illyés Gyula: *Az idő kérdései*. In: In mem. I. Gy. 214.

ja ki Illés Endrével is, hogy Illyésnek „mintha nemcsak a saját nemzedéke volna vérében, hanem az egész irodalom Homérosztól napjainkig”. Ez ismerteti fel Kovács Imrével az írókat olyan formátumú szellemnek, aki „nemcsak a magyar kérdések jeles ismerője, nemcsak a magyar parasztság érdekeinek hű sáfára, hanem az európai, illetve az egyetemes műveltség részese is”.¹²

Az archaikum és a folklór közege Illyés számára az egyetemes és a magyar lét folytonos egybevetésének katalizátorául is szolgál. A nemzeti és az összeművelési síkok folyton egymásba játszó, egymást fürkésző értelmező kettőssége a népi kultúra terepein is éppúgy meghatározó vonása Illyés érzékenységének, akár poétikai, eszméletörténeti vagy politikai írásaiban. A húszas évektől kristályosodó gondolkodói fókuszát, „a bontakozó népiséget”, ami egy egész nemzedék írói jelszava lett, éppen európai látóköre révén és a teljes magyar irodalom síkján „óvta meg a fenyegetve leselkedő provincializmustól”, miközben „határait tágította, s biztos ujjal színvonalat húzott fölébe”.¹³

S ez az eszmekör és a fölé rajzolt esztétikai program: az írói cselekvés irányait kereső, forrásaiban és költői megnyilvánulásaiban önmaga erőit rendkívül tudatosan megszervező irodalmi népiség az a tágabb szellemi keret, amelybe Illyés archaikumra és népiéletre, -művészetre fogékonyságának minden fontosabb tapasztalata behullik. Az otthoni örökség éppúgy, mint a Párizs mutatóujján felcsillanó összefüggések, s – Fazekas, Petőfi, Arany hagyatéka után – a közvetlenebb elődök, Ady, Móricz effajta inspirációi, majd az egymáshoz növekvő kortársak: Németh László, Tamási, Veres Péter, Bartók és Kodály hatása. S a táguló világirodalmi ismeretek és a fordítások révén természetesen García Lorca, Jeszenyin, Giono, Tolsztoj s a különböző népi és archaikus költészetek, így a *Gilgames*, a *Kalevala* művészi világának üzenetei is fontos színeket tesznek hozzá e teljesebb képhez. Mindezek a rácegrespusztai porból kihallott szavakat, énekeket Illyés egyszerre sokfelé figyelő „beolvasztó, eklektikus tehetsége”¹⁴ révén, az őstörténeti tanulságokkal együtt egy aktuális – globális népiségélménybe vezetnek, amelynek optikai rendszere segítségével Illyés egy teljes generáció népiség-értelmezését is (párhuzamosan Németh László törekvéseivel, de több vonásában túl is mutatva azokon) világirodalmi látószögbe állítja át.

(Az író népművészetről, folklórról való tudása táguló összefüggésrendjének alakulását az időben előrehaladva, olyan remek értekezések, esszék, útirajzok vagy ezek részletei tanúsítják, mint: a *Rokonoknál* (1934), a magyar népdalról írt remek összegzés a *Magyarokban* (1936), a *Bölcsőkutatók* (1938), a *Franciák sajátja* (1942), a *Lúdas Matyi igaz története* (1950), a *Bartók és a költők* (1963), a *Szómúzeum és megújítása* (1964), a *Felületi tünetek* (1974) vagy *A lángelme neveltetése* (1977).

¹² Weöres Sándor: *Prológus Illyés Gyula szerzői estjén*. In: In mem. I. Gy. 324., Illés Endre: *Az indulat költője*. Uo. 192., Kovács Imre: *Illyés Gyula*. Uo. 201.

¹³ Féja Géza: *Vallomás Illyés Gyuláról*. In: In mem. I. Gy. 360.

¹⁴ Németh László: *Egy összegező*. In: In mem. I. Gy. 198.

A folklór a műstruktúrákban és a történelemben

Az Illyés verseiben megnyilatkozó folklorisztikus ismeretanyag átfogja a folklór csaknem minden rétegét a szavaktól, kifejezésektől, a szólásoktól a dalokon, meséken, balladákon, mondákon át a rituális és motorikus tartományokig, sőt a szerző (Aranyhoz hasonlóan) „erőt tudott szívni” még „a ponyva megvetett klapanciáiból is”.¹⁵ Tájékozódása jelentősen érinti meg az archaikus mítosz övezeteit és a népművészet vagy népelet tárgyi világának rétegeit. Az Illyés-mű e szűkebb, a teljes sokrétűségéhez képest partikulárisabb forrásterapére is érvényes tehát Szabó Lőrinc tágabb lélegzetű gondolata: „Mennyi aprólékos figyelése a szerető gondnak, az emberszerető szívbeli gondviselésnek; mennyi kép, nemesen gyöngéd vagy fenséges, amely közönséges gúnyákat, érdektelennek mondott paraszti sorsokat, dunántúli tájakat ölt magára.”¹⁶ Verseinek közege a teljes életmű felől szemlélve egy nagy és átfogóan organikus folklórismeret tükré is, s ez a hatalmas háttér tagolódik bele egy sokféle érzékenységgű, globális horizontokkal bíró műveltségbe, sokfelől szövődő poétikai erőrendbe. A „gulliveri távlatra edzett figyelem” és a „belső és külső életben” kiteljesedő „liliputi megfigyelések”¹⁷ irodalmat teremtő hálózatában ez az archaikus-folklorisztikus tájékozódási és plaszticizáló szféra anélkül válik nyomatékosná, hogy – mint Sinkánál vagy később Nagy László és Juhász Ferenc egyes versáramaiban – önmagát demonstrálva, folyamatosan a költői teremtés fő terébe robbanva akarna lírai világértelmezést felmutatni, radikálisan uralva a képkötőt és a kompozíciós teret. A tudat kontrolljába fogott, s képzeiteit nem csupán belső értékek erővonalán művekké fejlesztő paraszti kultúrréteg: „a köznapi, a paraszti életanyag” „az ideges, pengékváltású intellektus egyidejű jelenlétében”¹⁸, reflexeinek pontosan villanó fényében formálódik verssé.

Az illyési archaikum- és folklórintegrálás ezért a hatalmas ténybeli tudás ellenére is kiegészítő, diaszporikus, illetve betagolt jellegű marad. Értékei a nagyobb szemléleti globalitás szegmentumaiba ágyazódva, poétikailag pedig a tárgyias vagy epikus, ritkábban a látomásosan mitologizáló verskarakter keretei között fejeződnek ki. A népkulturális vagy archaikus tartalom az Illyés-versben így a tágabb versépítő ráció által ellenőrzött, s alapvetően a rögzítő, a dokumentáló jellegű vagy az „impulzív mag” funkcióban áll. Ebből az alaptermészetéből viszont (különösen a pálya második felében) gyakran lendülhet át, olykor csak képi középstruktúrákat kifejlesztő (*Óshonos, Hójelentés*), olykor az egész műnek folklórarculatot adó (*Virágzik a kőkény, Egy bagón*) vagy mitikus karaktert (*Hídi vásár*) szabó szerepekbe is. A dokumentatív, az impulzív és a mítoszképző funkciók jelölte sávban az Illyés-versekbe vont archaikus vagy folklórelem az egyetlen vagy néhány szótól (*Mozgó világ. A prog-*

¹⁵ Babits Mihály: *Illyés Gyula versben és prózában*. In: in mem. I. Gy. 105.

¹⁶ Szabó Lőrinc: i. m. 273.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Lator László: i. m. 409.

ram 1., 5., *Hegyi város*) a taxonomikusan vázolt (*Tolnai erdő*) vagy bővebben kifejtett teremtés- (*A törzs szavai*) vagy akár eschatologikus (*Gyermekkorom lángjai*) mítoszkomponensekig terjedő komplexumban mozog.

Az archaikus és a folklórréteg meghatározóan alakítja át, egyedíti, s teszi különleges poétikai státusúvá az Illyés hegemon versíró módszereként felfogott tárgyias-ságot is. A folklór vagy a népelet eszközeit centrumba állító, s az ábrázolás oldaláról valóban tárgyias verseiben ő, akit „legtárgyiasabb költőnknek mondanak”, ezen az örökségen át voltaképpen a folklór legarchaikusabb mélységeihez ér: „Kisimogatja a tárgyakból a lelküket, elmondhatja történetüket, párbeszédet folytat a munka eszközeivel, megörökíti a hajdani, kétkezi ember ethoszát és esztétikáját – összegzi Féja Géza, ezt a hangsúlyos mondatot is odaírva még: – Azt hiszem: ez is folklór a javából.”¹⁹ A racionális-tárgyias Illyés verseinek ez a láthatóbb vagy mélyebb folklorisztikus-archaikus hagyaték különös, egyedi spektrumú fényeket ad, s ezzel jelentősen járul hozzá, hogy a költő a maga gyakran szikárabban tárgyias, vagy kiszámítottabban intellektuális műveiben is – ahogyan Gaál Gábor írja – „valami mindent fel-emelő, tündéresítő realizmus csillogásában”, avagy – Németh László szerint – „tündéri hangnemben”²⁰ beszél.

A nép művészetét az életmóddal, szokásokkal együtt szerves egységben látó Illyés nemcsak e kultúrforma belső szerkezetét ismeri kitűnően, hanem külső, a társadalomban elfoglalt műveltségbeli helyét és e helyzet változásait is. A népművészetnek a nemzeti művelődésben betöltött helyéről és a teljesebb társadalom kulturális szféráiban folyó negatív átértékelődéséről írott (illetve ezt a kérdést is érintő) tanulmányai (*Hírünk a világban*, 1944; *Felületi tünetek*, 1971) ma is aktuális problémaköröket vetnek föl. Gondolattöredékei fel-felcsillannak később Nagy László, Csoóri Sándor, Ratkó József írásaiban is. Illyés, akinek még a népi viselet erőszakos megváltoztatásából adódó népegészségügyi romlás sem kerüli el a figyelmét, aki – Hunyady Sándor szavait idézve – „a családtag tüzes szeretetével írt a parasztról”²¹, különösen érzékeny a romboló esztétikai és morális változásokra. A harmonikus lét ideáját a népelet vonatkozásában is folyton a ráció mérlegére helyező író a népművészet kifosztásában és megalázásában az ezt a kultúrát teremtő nép kifosztását és megalázását látja. Ezért lázadt fel igen korán az álnépiesség és a mohó kihasználás minden értékhabzsoló, giccseket halmozó tendenciája ellen. Kritikája egyszerre kétirányú: egyidejűen fogalmazza meg az arisztokrata-dzsentri eredetű, „hagyományos” magyar uralkodó osztállyal és a felszínes műveltségű polgári rétegekkel szemben. „Ne feledjük, hogy a nyalka csikóst, a tüzes cigánylányt és az örökös pusztai hejretyutyutyút, amelyet ma úgy nyögünk, tulajdonképpen a magyar uralkodó osztály teremtette meg magának.”²² A másik oldalról ugyanilyen „kritikával szemléli műveltség és polgáro-

¹⁹ Féja Géza: i. m. 363.

²⁰ Gaál Gábor: *Szálló egek alatt*. In: In mem. I. Gy. 100., Németh László: *Illyés Gyula: Ifjúság*. Uo. 62.

²¹ Hunyady Sándor: *Illyés Gyula: Csizma az asztalon*. In: In mem. I. Gy. 183.

²² Illyés Gyula: *Hírünk a világban*. In: I. Gy.: *Útirajzok, esszék, tanulmányok*. 1982. 201.

sultság kapcsolatában” a látókör szűkösségét s a néptől izolálódó felszínességet is. „A jelen polgárosultságból hiányzik a valódi műveltség” – írja –, s „bírálja a parasztrajongást, a torz népiesség megnyilvánulásait, az igen hosszú körmondatokat, az édeskés dalocskákat és csapnivaló színdarabokat. Tudja, hogy sokan visszaélnék a nép nevével, azok, akik csak divatból lelkesednek és nem vállalnak sorsközösséget a néppel.”²³

A népi kultúrára hármasszövegű pozícióból: Ozoráról, Budapestről és Párizsból látó költő társadalmi és kulturális feszültségek teljesebb vonatkozásokörét érzékeli és rögzíti a népművészet körül. (Magatartásában egy magasabb szintű kultúra és európai szellem képviseletéből valóban meghúzódik a Horváth Márton által bíráló hangütéssel neki is felrótt gesztus: „a népiesek nem fogadták el az ország fővárosát, Budapestet, de elfogadták a világ fővárosát, Párizst”²⁴.) Lehangoló tapasztalatának – mindössze négy rövid sorban – epigrammatikus tömörségű, lényegsűrítő képét is nyújtja. Az 1937-es *Rend a romokban* című kötetében megjelent *Divat* című verse a népi kultúrára csavarodó hínár sokfelől megszövedő, fojtogató vonalait hirtelen éles, láttató fénybe vonja e koncentrált pontosságú szociofotóban:

Az úrvezető nyájasan int; a juhász
némán bámul a gépkocsi után.
A hátulsó ablakban két magyar-ruhás
baba hintál, mint öngyilkos a fán.

Két szociális-társadalmi szféra találkozik a verspillanatban, csupán két személy, de a tájon gépkocsival átrohanó „nyájas” idegen és a juhász között széles körű társadalmi csoportok ellentéte feszül. A sziluett kontrasztja alapelemeiben villantja fel *A Kacsalábonforgó vár* kettészakadt Magyarországot. *A Szomorú béres* fölött is eliramló, a röghöz kötött lét szembesül kiáltóan itt az elfutó autó és a néma juhász látványában, s ennek feszültségét a hátsó ablakban lógó két baba már-már tragikus-sá tetézi. Az autóban himbálódzó babák másik világba száműzött értékei ott hamis díszek csupán, a sorsukra néző belső azonosulás nélkül. A vidék szótlán, bennszülött emberfigurája pedig aki (képletesen) létrehozta a babákban vergődő kultúrát, ezt a helyzetet is – ahogy a maga teljes, lét alá nyomott életét – a megszólalás esélye nélkül kényszerül elviselni. Az autó mozgásában a babák pózát megérezkítő hasonlat viszonyító pólusa – a vers utolsó szavaiban – csattanószerűen, erős villanófényként világítja meg visszamenőleg is a helyzet pontosabb emberi és társadalmi lényegét. A népi érték hivalkodó, divatos kifüggesztése a belső vállalások, a kollektív ügyek képviselete nélkül, a kifosztás, a gondokban egyedül hagyás mozzanataival; vagyis a szétszakadt nemzeti lét már nemcsak a babák groteszk lejáratását, hanem az ország jövőendő drámáját is előrejelzi. A baba-képzetekbe vont nemzethalál-aspektus fölhintázó abszurditását ugyanakkor az elfogyó nép tudata (a vers

²³ Tüskés Tibor: *Illyés Gyula*. 1983. 195.

²⁴ Horváth Márton: *Illyés Gyula*. In: In mem. I. Gy. 230.

megírásakor már megjelent Illyés *Pusztulás* című tanulmánya) (*Nyugat*, 1933) és magában a nemzeti sorsban bujkáló s *A Kacsalábonforgó vár* című vers összegzését is alapjaiban motiváló abszurdítások indokolják. A folklór, a népi kulturális értékek e műben tükrözött többszörös kitaszítottasága, torz kihasználása ellen lép föl többek között Illyés egy újfajta népiségért a magára hagyott, s már ebből az örökségből is kiforgatni kezdett nép nevében, amikor a versben kifejezett társadalmi atmoszférával szemben a maga egyetemes látókörű költészetében felizzítja a folklór és az archaikum motívumait.

A népnyelv tengelye

A népnyelv áramai: szavak, szólások, közmondások, a népdalok ritmus- és motívumvilágának nyomai, a mesei képzetek a magyar népeletet, hiedelmeket konnotáló csillogó szálakkal hálózzák át teljes lírai életművét. Ami Babitsnak, Kosztolányinak, Szabó Lőrincnek a klasszikus és a nyugati kultúra motívumkincse, az ugyanolyan jelentőségű Illyés számára is. Műveiben magas boltozat épül az antik kultúra márványdarabjaiból s a nyugati értékek motívumaiból a görög és a latin költészettől kezdve Martialis epigrammáin, Racine művein át az avantgárdig. Nemes Nagy Ágnes Illyés legerősebb szellemi kötődéséről jegyzi le, hogy: „alig van a francia irodalomnak olyan zuga, ahova a költő, a fordító, az irodalomértő Illyés Gyula legalább egy pillantást ne vetett volna, végigkísérve az annyira szeretett és értett francia szellem mozgulását a középkortól kortársainkig, Apollinaire-ig, Agrippa d’Aubigne-től Molière-n át Frénaud-ig, Follain-ig.”²⁵

De hasonló jelentőségű tartópillérei nála ennek az egyetemesebb műveltségi boltozatnak a magyar népi kultúra verbális, képzeti és tárgyi értékei is.²⁶ Az irodalom „homogén közegén”, vagyis a nemzeti nyelven szólás esélyét eleve az ezt a kultúrát szülő közösség adja át számára. Abban a folklórközeli gyermekkorban, amikor a viharok még „a Fanyűvő című mesét illusztrálták, azoknak mégpedig, akik azt nem könyvből olvasták, hanem sötét konyhákban hallották egy még igazi paraszt nagymamától.”²⁷ Kilépvé a házból pedig „a dombok és erdők mögül ki-kicsillanó tornyok” alatt „lapuló puszták és falvak” mindegyike „külön világ”, „külön mesekönyv”

²⁵ Nemes Nagy Ágnes: *Kék völgy*. In: In mem. I. Gy. 352.

²⁶ Többek között műveinek ebből a sajátosságából fakad, hogy míg „Kazinczy, Arany, Babits költészetében folyamatosan érezzük képzettségüket; Illyés műveltsége a mélyben munkál, a felszínen alig szembeötlő.” Weöres Sándor: i. m. 325. A tudásnak ez a mélyebb rétegekben való működtetése többnyire a költő népi motivációinak átoldására is igaz, ebből fakadhatott Németh László benyomása, hogy Illyés „költészete külsőségeiben nem sok a népi”. Németh László: *Egy összegező*. Uo. 198.

²⁷ Illyés Gyula: *Gyerekkorom zivatarai*.

volt számára, „furcsa népekkel, szokásokkal és legendákkal.”²⁸ A megszüülő és fölnevelő „vénmód dúdolgató, / tollfosztásoknál, szüretknél / annyi öreg, öreg, öreg / szót, éneket / dödögető, tanítgató” „öreg tanya”, „öreg anyó” ölében (*Mozgó Világ*) kapott élmény később is fontos értéként tűnik fel. „Jutott nekem is még pillanat / a hagyományos falusi fonóban, / hol a surrogás pipafüstöt, meseszót és első szerelme- ket gombolyít.” (*Az orsók ürügyén*) Illyésnek a népkultúrát költészetébe emelő kötődését mégsem az érzelmek vagy az ösztönös, önkörűben feszülő szociális indulatok (Sinka István) indukálják elsősorban, hanem rendkívül tudatos lírai program része ez is. Az „egy népréteg lelkületét szeretném ábrázolni” – gondolat a *Puszták népé- ben* megjelölt törekvésének versekbe transzponált párhuzama, folytatása és költői kiteljesítése. Illyés – akárcsak József Attila, García Lorca vagy Jeszenyin – az avantgárd iskolaévek kijárása után még inkább tisztában van vele, hogy egy számottevő népréteg emberi ügyeinek költői vállalása és közvetítése nem történhet meg az adott szociumot jellemző és összetartó közösségi kultúra kristályrácsának szintetizáló föl- emelése nélkül.

József Attila (a falusi-népi értékek átlényegítése mellett) elsősorban a munkás- osztály kultúraelemeinek (szókincs, munkaeszközök, környezeti elemek, művelődés) folytonos beszövésével mutat erre magas szintű irodalmi példát, de az illyési gesztus egyetemesebb beméréséhez az Európán kívüli párhuzamok jelölik ki a nagyobb ho- rizontot. Ahogy az Illyéssel egy évben született kubai Nicolas Guillén „az afrokubai költészet népi hagyományát” öleli költészetébe, ahogy a szintén kubai Alejo Carpentier a harmincas évek elején „a kubai művelődés afrikai elemeiben, a néger népművészetben” találja meg emberi-művészi identitásának egyik meghatározó (s műveket szervező) motivációját, ahogy „a négritude egyik alapítója”, a franciául író martiniquei Césaire Aimé verseit a fekete folklór s népelet átütő képei forrásítják át (*Hazatérés a szülőföldre*), s amiképpen a perui Jose Maria Arguedas az indián folk- lórmozzanatok felszívásán túl még írói nyelvét is „kecsua szintaktikai alapon” építi fel, úgy tudatosítja verseiben Illyés is folytonosan a nemzet peremére szorult vagy „nemzet alatti” magyar paraszti kultúrértékeket.

E tudatosításnak egyik legfontosabb, mintegy elemi alkotórésze a nép nyelvének (a szavaknak, fordulatoknak, sokszínű képes egységeknek) a költői nyelvbe emelése s ezzel – a népi jelenlétnek a legegységesebb kódrendszerben történő, identitásjel- ző nyomatékosításán túl – a rámutatás sűrítő tropikus és történelemőrző tartalmaik- ra. Illyés itt hasonló utat jár be, mint a verseibe tudatosan az egykor Kubába hurcolt fekete rabszolgák joruba szavait keverő Nicolas Guillén, vagy a kecsua indián mor- fémákat még Arguedas kísérlete előtt a perui spanyolba emelő klasszikus indigenismo – egyfajta „mimetikus irodalom” esélyeit – kereső mozgalma.²⁹ Hiszen kontinensnyi

²⁸ Illyés Gyula: *Puszták népe*. A gyermekkori népköltészeti, népeleti élményekről lásd továbbá: Tüskés Tibor: *Illyés Gyula*. 1983. 37.

²⁹ Nicolas Guillén, Alejo Carpentier. In: Világirodalmi lexikon II. és IV. kötet. Főszerkesztő Király István. 1972. és 1975. Césaire Aimé. In: Néger kiáltás. 1972. Válogatta és szerkesztette Simor András. 290. Jose Maria Arguedas. In: Antonio Cornejo Polar: Az indigenismo és a heterogén irodalmak kettős szociokulturális státusa. Helikon, 1999. 3. 360

távolságokból is ugyanaz mindannyiukban a felismerés: „a nyelv, a nép nyelve is – az ember valóságához tartozik, benne fejeződik ki a társadalmi részvétel, a tudatos vállalás, és benne hagyományozódik tovább a nyelvet megteremtő közösség művelődése, kulturális alkata [...] A nyelvben halmozódik fel a közösséget alkotó emberek élménykincse, érzelmi és eszmei világa, valamint történeti tapasztalata. A szavak a nemzeti öntudat génjei [...] a nyelv ápolása tehát azoknak a hangberendezéseknek a gondozása, amelyek továbbítják és fölerősítik a nép szavát – összefogván és erősítvén a nemzetet ezáltal.”³⁰

A régi szavak, a tájnyelv, a nyelv ősi hagyatéka iránti vadász-érdeklődés kezdettől a pálya végéig eleven vonása az illyési életműnek. Moszkvai útján az ott élő mordvinokkal, majd zürjén és vogul rokonnal is valóságos alapnyelv-kereső játékot fabrikálnak a közös eredetűnek felismert szavak ide-oda röpködő fényében. (Erre az útjára még osztják nyelvtant is kerít.) Majd kitűnő Reguly Antal-portréjában (*Bölcső-kutatók*) réved bele gyönyörködve a zürjén, votják, lapp, mordvin, vogul, cseremiszi és magyar szavakat összehasonlító nyelvészeti tudománynak az archaikus nyelv fonológiai göngyölítő alakzataiba.³¹ Az 1976-os budapesti finnugor világkongresszusra írt, a referátumokat megnyitó beszédében az őstörténeti hétköznapok felidézése mellett még az areális nyelvészet titkaiba is alászáll, miközben Björn Collinger professzort idézve „hidat épít a rokon szavakból”, „az évezredek bozótjaiban megbúvó szavak” elől hajtogatva az idő árnyékoló leveleit.³²

A nyelv által hordozott történelem nyitogatása, a rokon népekre irányított nyelvi figyelem, az elkötelezettség a népnyelv iránt Illyés rendkívül tág nyelvészeti munkásságának is jellegadó hármast fogatát képezi. Megalapozottan veti fel többek között, hogy amiképpen a népművészet tárgyait készítő legkitűnőbb szakembereknek, sőt az ének- és mesemondóknak a népművészet mestere címet adományozhatják, éppúgy megilletné ez a rang „a nyelv népi lüktetésű megfogalmazásának s alkalmazásának mestereit is”.³³ A régi szavakat és a tájszavakat szinte századok emléként őrző használati tárgyakként emeli ki a feledésbe zuhanásból, s érzékletes magyarázatok megőrző, színes szemiotikai képeivel írja körül őket. Így élednek meg tollán többek között a rakonca, csoroszlya, mángorlófa szavak, válnak előbb pontos fogalmakká, majd szinte tapintható tárgyakká.³⁴ Az értelmező szótárak egy-egy szócikkét megszügyenítően életszerűek olykor Illyés effajta morféma-portréi. (Például a *cégér* szóé, avagy az *ösztokéé*. „Ez itt az ösztöke... De ez az eszköz, nézd, iszonyú. Hegye van, húsba hatolt. Mert hisz valójában eketalp sártalanítására készült.” S ilyen a

³⁰ Kenyeres Zoltán: *A nemzeti érzés hajszálgyökerei*. In: In mem. I. Gy. 329.

³¹ Illyés Gyula: *Rokonoknál*. 8., Bölcsőkutatók. 460. In: I. Gy.: *Útirajzok, esszék, tanulmányok*. 1982.

³² Illyés Gyula: *Hálás köszöntés*. In: I. Gy.: *Szellem és erőszak*, 1978. 201–202.

³³ Illyés Gyula: *A lángelme neveltetése*. In: I. Gy.: *Útirajzok, esszék, tanulmányok*. 1982. 432.

³⁴ Illyés Gyula: *Felületi tünetek*. 726–727., Szómuzeum és a megújítása. 466. In: I. Gy.: *Útirajzok, esszék, tanulmányok*. 1982.

csöbör és a vödör szavak értelmezése is vagy az „Új szita szegen lóg” közmondásé (*Szómúzeum és a megújítása*).

A népnyelvre irányuló figyelem tökéletes harmóniában forr egybe már igen korán a gyarmati sorban tengődő egyharmad hazai magyar sorsát és fölemelését tudatosítani akaró fiatalember kristályosuló költői programjának etikai és esztétikai tartalmaival:

Nagy-nagy bátorságra
van szükségem, segítségre
őseim tömör szavára,
gyermekszemem friss fényére

Azért kellett talán
dalolni száz holt parasztnak
és tűnődni szántás közben
hogy én majd szóra fakadjak.

(*Három öreg*)

Ez a generációk távolságaiból kristályosított-faragott, a nyelvre ügyelő művészi gond, a több századból fölfakasztott felelősségtudat a népnyelv szintjeit meghaladóan emeli Illyést Kosztolányi mellett a kor legnagyobb költő nyelvészévé, aki hol a nyelvrokonság, hol a grammatika terébe, hol a nyelvtanulás övezeteibe hatolva ápolja, simogatja nyelvében a magyarságot. Kosztolányiéval azonos a nyelven át a társadalmi mozgásokba nyúló, alakító szándéka: „A nyelv mindkettőjük számára – formálható, hajlítható anyagán túl – elvi kérdéseket tartogatott: ideológiát.”³⁵ (Illyés Humbolt nyomán is tudatosan vallotta, hogy: „A nyelv a gondolatot ábrázoló szerv; a néplélek külső megjelenése”.³⁶)

Költészetében a népi kifejezések, fordulatok, szólások, szokványos képes egységek, szemléletelemek szinte folyamatosan érzékelhető jelenléte mellett egyes népi formák önmagukban is versteremtő erejűek. Olykor egy-egy szólás, metaforikus népi megfigyelés, frazeológiai egység elegendő akár egy teljes vers fellobbantására. Az ilyen esetekben a képes nyelvi szerkezet az Illyéstől versbe fogott tárgyakhoz, szerzőszámokhoz, „a rozsdás ekék, törött kerek, szerszámok” matériumához és „ősi kövületekhez hasonlóan elmúlt időknek hordja magán a lenyomatát”.³⁷ Az *Egy bagón voltak* régi pásztormondása a „testvérként élni” gondolattartalom korabeli és új aktualitásait veti fel érzékletesen.

³⁵ Kenyeres Zoltán: uo.

³⁶ Illyés Gyula: *Hálás köszöntés*. In: Szellem és erőszak. 1978. 200.

³⁷ Tamás Attila: *Illyés Gyula*. 1989. 203–204. Természetesen Illyés prózája is telítődik a népnyelv vonásaival. „Benne vannak a népnyelv elemei..., a régiség, a nyelvi archaizmus eszközei.” Tüskés Tibor: *Illyés Gyula*. 1983. 55.

„Egy bagón voltak...” ennyi, nem több,
a szó, az őstől öröklött.
Egy bagón: így mondták a régi
pásztorok: testvér-módra élni.

S a versmenet direkt értelmezési rendjében a költő a szólásról szabályos verses szemantikai analízist ad. („Egymás bűzében – melegében, / butykos meg bagó – felezésben / ez volt az apák sorsa nem más / hirdeti híven ez a mondás.”) A vers profán, a szegénység és a primitív életfeltételek nyomasztó levegőjét is felsisteregető világa példának állítható erkölcsi tartalmat üzen mégis: az egymásrautaltság, a közös erőfeszítések összetartó erejét. „De ez volt mégis az erősség, / de ez volt a csírád, közösség, / De élt a szegény bármiképp is, / az emberség ő vala mégis!” Másutt a *Virágozik a kökény!* képzete indukál verset, mint képes népi időjárás-jelentést az áprilisi havakra, fürgetegekre.

Havas eső, fagy, fürgeteg
április közepén.
Erre mondták az öregek:
„Virágozik a kökény!” –:

Vág a szél, könnyezik a szem,
csíp a fagy. Hó s szírom
repül a szélben vegyesen
s ül meg a hantokon.

S a „paraszti tapasztalat” verbális kövülete formál lírai művet, és pulzálja ismét csak a közösségi egymásrautaltság üzenetét a *Hálóm s halam* című költeményben is: „Nagy pénz árán itt a paraszti / tapasztalat: / Nem fog a háló egy-egy / szeme halat.” A szólásokon s az itt illusztrált népi megfigyeléseken alapuló szerkezeteken túl az egyéb népi frazeológiai – képi – grammatikai egységek (frazémák) a prózában is gazdag tárházat jelentenek Illyés számára. A legkülönbözőbb műfajaiban bújjik elő egy-egy közmondás, népi fordulat vagy akár átokformula. A *Csizma az asztalon* című könyvét olvasva írja például Szabó Zoltán, hogy „közmondásokat ilyen civilizáltan még magyar könyvben nem használtak fel”.³⁸ Tamás Attila és Tüskés Tibor egyaránt idézik Illyés-monográfiájukban, hogy a költő még az átkozódások, káromkodások képvilágából, ritmikájából is tanult. („Nehezen viselem el... tanult emberek káromkodását. A pusztaiaké nemegyszer megállított. Még humort is fölfedeztem bennük.

³⁸ Szabó Zoltán: *A csizma az asztalon*. In: In mem. I. Gy. 181.

Kétségtelen, hogy ritka művészi érték csapott ki rendes medréből s posványosodott el a trágárság szittyóiban – a népköltészet egyik műfaja ez is.”³⁹⁾

Különös kulturális egybeszókizásaként Illyés írásaiban a népi szólás még a maga szféráitól látszólag rendkívül távol álló irodalomtörténeti szituációt is jellemezhetett: „Közép-Európa dadaistái úgy forogtak a maguk területén, mint az annyit emlegetett paraszt a jég verte szőlőben: lássuk uramisten, mire megyünk ketten.”⁴⁰⁾ A verbális népi kultúra alapelemeire vonatkoztatva is igaz tehát Rónay György egykori megállapítása: „Illyésnek csak le kell merülnie ebbe a világba, s két marokra hozta fel a tenger mélyéből a gyöngyöt.”⁴¹⁾

Népdal-integrációk

A legkülönbözőbb népdal-instrukciók a frazeológiai egységekhez hasonló intenzitással hagynak nyomot Illyés versformáin, képzeteinek működésén és verseinek az epikus, tárgyias betéteket elvontabb gondolatok közvetítésére alkalmazó, ellentéteket ütköztető, tartalmi és formai párhuzamokat képző belső szerkezetében. Ezt a népdalok fölé hajló, s Petőfi, Arany, sőt Erdélyi gyakorlatától is elütő újszerűséget Vas István és Németh László már a *Nehéz föld* alkotásaiban (1928) éles szemmel vették észre. Vas István Illyés eredményeit következetesen szembesíti a maga Bartókon átszűrt népdal-integrálási felfogásával, és saját korábbi elgondolásával szemben – a *Nehéz föld* után – már az Illyését tartja perspektivikusabbnak. „Egy éve már, igaz, Bartók zenéjével együtt a népdalok szövege is a felfedezés vad indulatával hatott rám, de azt gondoltam, csak a módszerüket lehet nagy áttétellel alkalmazni a modern költészetben, nem pedig a nyelvi anyagukat. [...] Illyés könyve egy csapásra szétoszlatta egy csomó tévképzetemet.”⁴²⁾ Németh a Vas István számára revelációként ható különosság poétikai természetébe is elemző szándékkal tekint bele, s bár metaforikus nyelven, de máig érvényesen írja le az első kötetes szerző népdal-átszövéseiről: „Van Illyésnek néhány verse, amely után azt mondom: a népdal nem évülhet el. Szorító forma és feszítő képzület heves hídállása mindig költőhöz méltó erőpróba lesz [...] sosem csúszik a népdalutánszatok együgyűségébe, mindig ott van egy jelző, hangsúly, kép, amely arra a szabadabb és tágabb lélekre utal... A nagy erő játéka ez a kis hellyel.”⁴³⁾ (A népdalokból merítő korai verseiben Illyés, ha elődeit

³⁹⁾ Idézi: Tamás Attila: *Illyés Gyula*. 1986. 74. Tüskés Tibor erre vonatkozó gondolatai: i. m. 55.

⁴⁰⁾ Illyés Gyula: *Bartáról szólva*. In: I. Gy.: *Útirajzok, esszék, tanulmányok*. 1982. 300.

⁴¹⁾ Rónay György: *Ebéd a kastélyban*. In: In mem. I. Gy. 285.

⁴²⁾ Vas István: *A tavalyi hó*. In: In mem. I. Gy. 42.

⁴³⁾ Németh László: *Illyés Gyula: Nehéz föld*. In: In mem. I. Gy. 30. Illyést Erdélyi nagyobb teret kívánó rokonának nevezve ezt a verset idézi tőle. „Szűzi tejjel teli / Bögréje a holdnak, / Döntések fel, úszó felhők, / Szomjasak a holtak.”

meghaladó utakon is lépked, nem kerülheti el teljesen a hagyományokat, Petőfit s a közvetlenül előtte járókat sem. Művei egy részében így „Erdélyi József erős szociális tartalmakkal is telített, bensőséges élményköltészetet is továbbadó, természetes ritmikájú népdalköltészetéhez hasonló hangot üt meg.”⁴⁴)

A népdalt és a népzénet Illyés a szavakkal együtt csecsemőkorától szívja magába az „öreg szavak” mellett „öreg” énekeket is „dödögető, tanítgató” kisvilágból (*Az orsók ürügyén*). *A három öregben* több mint harminc sor terjedelmet kap az unokáinak furulyázó nagyapa leírása, aki az ósdi szerszámból „öreg varázslóként” bűvölte ki a dalokat. „Öreg kezével” „fürgén fonogatta csodás szallagát a dalnak”, s azok ömöltek is kopott hangszeréből, „jöttek kavarogva, / táncoltak a légben; / összecsim-paszzkodva / járták azt az édes, láthatatlan táncot, / amit csak a lélek / s az se mindig láthat.” A nevető vagy jajongó dalok zenei íve és szövege örökre a lelkébe vésődik, hiszen a családtagokon kívül is szinte mindenki dalol körülötte (*Az volt a hű dal...*). A nép énekére, zenéjére fülelő érzékei a gyerekkorból kinöve és távolabbra szakadva is meghallják a népdalban tömörülő gondolatok mélyebb üzenetét. Így a *Rend, béke* című versében, ahol a címevel felelő műben a háború előtti magyar tájon „Furulyaszó kél, mint sebből a vér.” A moszkvai Kuznyeckij Moszton hallott s versbe emelt zenei élmény emléke (*Óda Európához*) pedig arra figyelmeztet, hogy a költő hallása fogékony más népek dalaira is, különösen, ha azok között rokon konstrukciókra ismer. Egyenesen a „malmot hajtó szolgáló dalára felfigyelő” Gellért püspök élményét juttatja eszébe a Moszkva mordvinok lakta negyedében hallott citeraszó. „Ezt a dallamot én is ismerem, csak úgy látszik, elfeledtem. Öt-hat magyar népdal lejtése is felmerül bennem...”, „egyszerre oly tisztán, mintha Somogyszobon hallottam volna, mintha ennek a pár sornak dallama csapott volna ki: Hármat tojott a fűrjecske, / Fűrj, fűrj, fűrjecske...”

A mordvinok énekelte népdalok hatására egyenesen „valahol a Dunántúl közepén” képzeletben magát. A vendéglátók „házasító dalt”, „siratót”, majd „talpalávalót” énekelnek, és a zene elméletében ugyan kevésbé jártas Illyés is azonnal megérzi: mind „egy téma körül forgó, akár a mi népdalaink” (*Rokonoknál*). Egyszer-egyszer még a népdalgyűjtés technikájába is bepillant, méghozzá a folklórkutatás szinte komplex módszertani közegében, a Tamási poétikáját útra bocsátó források keresésekor (*A lángelme neveltetése*), vagy amikor Tristan Tzara társaságában a Budapesti Néprajzi Múzeum pincéjében „paraszti siratóénekek” nyomába ered, s azok „mesebeli világát” őrző, „már alig hallható fonográftekercsre” tapasztja a fülét (*Felületi tünetek*). Arra különösen büszke, sőt Bartók-esszéjébe is beleírja, hogy a zeneszerző „magyar dallamgyűjteményében a népdalok lelőhelyéül az én legszűkebb pátriám falunevei állnak, s így legbátrabb (leghívebb) »földolgozásai« gyermekkorom énekeit mondták vissza.”⁴⁵ A felnőtt író „az emberiség iskolájának” tekinti a dalolást, „de csak a régi, paraszti dalokét.”⁴⁶ A népi kultúra értékeit tudatosító koncepciójában a többi műformával együtt a népdal is a nemzeti identitás és az autonóm módon

⁴⁴ Tamás Attila: *Illyés Gyula*. 1989. 42. Vö.: továbbá Németh László fönti megjegyzésével.

⁴⁵ Illyés Gyula: *Bartók és a költők*. In: I. Gy.: *Útirajzok, esszék, tanulmányok*. 1982. 332.

⁴⁶ Vö.: Szabó Zoltán i. m. 180.

kultúrát választó emberi lét kinyilvánításának eszköze. Nem a kisebbségben élő, egyetemétől, szabad nyelvhasználatától megfosztott s a közép-európai „apartheid” alávetett magyarokról, hanem a spanyolországi baszkokról írja: „Nincs egyetem? Sosem hódított úgy a népdal és a néptánc. És hódított a baszk sapka... a körmenetben is.”⁴⁷ Egy-egy „régis népdal csendes és nyugodt eléneklése”⁴⁸ a „lelki higiénia” szükségletévé nő számára, s e sokszorosan kifejezett népdalszeretete és -becsülése alapján érthető meg Déry Tibor róla adott tömör jellemzése is: „lényéből egy feketerígó telt éneke hallatszott”.

A népdalok világához közel álló és a belső lényegükhöz jutó Illyés arcát a gyerekkori emlékekre támaszkodó *Az volt a hű dal...* című alkotás mutatja meg legerősebben. A vers egészen az ősköltészet, a munkadal forrásaihoz vezet: miközben látszólag „csupán” arról kíván költői vallomást tenni, hogy a gyerekkorban látott emberi kisvilág kétkezi mesterei: a bognár, a varga, a kovács hogyan bővölték el dalaikkal, munkát szépítő énekükkel környezetüket, s inspirálták őt is költői cselekvésre, teljes ősköltészeti genezis-értelmezést rajzol a dalolást végzők menete köré. Versének már első két sora a dalt (egyik forrásaként) szülő archaikus alapokat jelöli meg: „Az volt a hű dal, az jó, az az ének, mely segített még a karnak, a kéznek!” Majd az egyes szakaszokban a dalban, munkában szinkretikusan egységbe forró emberek, dallamok, mozdulatok, munkaeszközök és készülő tárgyak mesterségekhez kötött, valóságos kis „rhodoszi fecskedalait” éneklő ki:

Dalolt a bognár, miközben gyalult.
A gyalult fa daltól csinosult.

Dudolt a vándor varga is egy kis dalt,
és szebb, okosabb lett tőle, amit varrt.

Az a kovács is! Az meg úgy dalolt,
hogy a nóta ráverő társa volt.

Ez az „ős dal” az alkotó létre és a közösségi élet intenzív megélésére egyaránt biztató emberformáló zene, amelynek esztétikuma még a segítségével készített tárgyakba is beleépül. A dolgozó ember társa, „inasa, segédje”, az ember közösségi létének szolgálója és magányának feloldója is egyszerre. A daloló mesterekre gondolva a kezükben szinte hangszerként megszólaló, éneklő tárgyakra emlékezve mármár a zene forrásaihoz az emberi világban és a természet, a dolgok hangjaiban egyaránt az alapokig hajló Bartók rokonaként szólal meg.⁴⁹

⁴⁷ Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. In: I. Gy.: *Szellem és erőszak*. 1978. 186.

⁴⁸ Szabó Zoltán i. m. 182.

⁴⁹ „Daráló, szecskavágó, tiloló, / ti Múzsamódra dalra biztatók! / Reszelők egyes és páros fűrészek, / kik órákhosszat lelkünkhöz zenéltek. // Festésre üres szobák, zengeni / vágyók, mint Provence híres mezei! //...mert nemcsak a száj tudta azt, a kar // a kalapács is, mely csak rakta, rakta, // míg az ütem be nem intette: rajta!”

Bartók zenei törekvéseivel érintkezik, a műfaj rejtett impulzusait nyitogatva a líra formanyelve számára a költő remek népdal-tanulmánya is (*Magyarok, 1936. december*). Illyés nemcsak hallgatta, és líravilága terepeire bocsátotta a népdalok ritmusát és képeit, hanem tudós alapossggal merült bele a műfaj tanulmányozásába. Nem csupán költőként, hanem – Babitscsal együtt – az irodalom elmélyült szakembereként is úgy tartotta, hogy „a nép versével a nép lelkéből jön be valami az irodalomba: nagyobb egyszerűség, nagyobb tisztaság, a »százados szelíd szegénység szelleme«”.⁵⁰ A népdal e belső mélységeit feltáró, tudatosító írásával Illyés a műfordítás nyelvi példáiért, erőiért, a benne rejlő világképért és a kiaknázható még ismeretlen titkokért a magyar népköltészetbe bújó Nagy László és később a hasonló tudományos érdeklődésű (a népdal új szemléletéről a *Szántottam gyöpöt* című felrázó írását közreadó) Csoóri Sándor szellemi előképe lett. Nem csupán a mélységekig ismerte „Bartók, Kodály és Vikár gyűjteményeit” s a népdalból nagyot merítő elődök: Csokonai, Petőfi, Kölcsey eredményeit – és erőfeszítéseik korlátait is –, valamint a népdalok képi, szerkezeti világáról adott magyarázatokat Vikártól Vargha Gyuláig, Kálmány Lajostól Erdélyi Jánosig, hanem a téma alaposan felkészült tudósaként és alkotó szellemként élesen polemizált is velük. Átértékelte, vitatta, kibővítette gondolataikat, s az eszme és a stílus belső terepeibe hatoló kitűnő dalelemzések során át gazdagította a műfaj jelképességéről addig tett megállapításokat. Vargha Gyulának a népdal jelképi erejét elutasító téziséből kiindulva fejt ki: „Ennek az érvelésnek csak az a hibája, hogy gyakran az egész költészet sem egyéb, mint jelbeszéd. [...] Ezt míveli a népdal is, a maga törvénye szerint. Abból, hogy milyen belső szokás és megállapodás szerint teszi – máris messzi következtetést tudnék levonni a magyarság legbelső lelkivilágára, e lélek kialakulására és eredetére. [...] A freudizmus eszközeivel egy divatos lélekbúvár különös világot fedezhetne fel itt. A költői képeket az elfojtott vagy tudat alá szorított vágy megtestesüléseinek véve minden népdalunkban a lélek olyan mélységeiről ránthatná le a leplet, amilyen mélyre az éneklő tán még álmában sem merészkedne.”

A primitív népekre irányuló mítosz kutatás és a modern mélylélektan eredményei felől dúsított megjegyzéseivel a népdalokba átszűrte nyelvről, világérzésről, hiedelmekről összegyűjtött ismeretek horizontjait is nagyszabásúan tágította ki. A népdalokba rögzült archaikus szellemi hagyaték forrásait – részint Frazer, Lévy-Bruhl és Freud, részint a maga intuíciói nyomán – egészen az „ősi hitvilág”, egy „ázsiai népi világmagyarázat maradványai” felé nyitotta meg.⁵¹ (S nemcsak a néptől s könyvekből tanult népdalt, hanem a műfajt őrző író társaitól is, így Erdélyi Józseftől és Nagy Lajostól, az utóbbtól épp Moszkva és Nyizsnyij-Novgorod között.)⁵²

Illyés gondolkodásának „bartóki” rezdüléseit, az emberi minőséget a történelem és a természet távolságaiban kereső mozdulatait nemcsak a híres Bartók-verse sugározza ki. Az illyési tekintet, amely az ember munkaeszközeiben a beljük sűrűsödött

⁵⁰ Babits Mihály: i. m. 108.

⁵¹ Illyés Gyula: *Magyarok*. In: I. Gy.: Útirajzok, esszék, tanulmányok. 570–582.

⁵² Uo. 574–575.

történelmet és az emberi küzdelmet is nyilvánvalóan ott látja, egyetlen szál hegedűre sem csupán mint a zene forrására néz. A hegedűt teremtő, a világ kaotikus hangzavarát magába szelídítő hangszeret létrehozó ember harmónia- és szépségkereső arcát, sőt – a hangszer sorsán át – az ember sorsútjait is képes meglátni benne. Vörösmartynak *A vén cigány*ban rapszodiát jajgató hegedűjét 1956 után Illyés ízeire-porcikáira szedi, a „lószőr, macskabél, gyanta, fa” profán és önmagukban barbár konstrukcionális részeire. Majd történeti születésének teljes ívén rakja össze újra a hangszer, köréje sűrítve a forradalom utáni magyar sorskrízis nyomasztó képeit is. A Kosztolányi *Zászló* című versének gondolati indítására rájátszó, arra mintegy „fordítva” emlékező mű a hegedűt egyszerre az „egymásra lelő” „semmik” emberi harmóniát vágyó koncentrációként, s egyszerre az ember és „az Isten utat lelt magyarázata”-ként mutatja be. A vers a Bartókéra emlékeztető, disszonáns erejű kiáltással keresi a történelemben a heterogén, szétszórt elemek zöreijéből, vad csattogásából ismét a rendet: „az arany zongzetű mennyei dallamot, a jövő vigaszát”. Abban a történelmi helyzetben, amit Illyés tudatosító komorsággal állít oda a szétvert hegedű háttérébe. Azt nyomatékosítva, hogy korántsem önmagától, hanem a konkrét történelmi időben dúló embertelenség miatt hullott szét ismét állati-barbár elemeire a hegedű, és veszi körül annak feloldó dallama helyett a létet a forradalom utáni évek Magyarországon:

Lószőr, macskabél, gyanta, fa,
szögesdrót, temetetlen katonák,
rossz pléhdoboz, őrült anya –
dalt adj ki, dalt kezem között, világ!

A „bartóki” gondolatkör áttételesebb eszmei-filozofikus költői átszűrési mellett⁵³ a népdalok közvetlenebb, érzékelhetőbb jelenlétükkel is behatóan formálják az illyési lírát. A népdalritmika és a kuruc költészet (valamint az átokmondás) nyomot hagyott a paraszti-plebejus indulatokkal feszülő, s a korabeli Illyés társadalmi ítéleteit összegző nagy Dózsa-versén is (*Dózsa György beszéde a ceglédi piacon*)⁵⁴, a kuruc költészet ismert rímpárja érintésének (nép, kép) pedig ott a jele a *Magyarokon*. („Haj szegény nép, haj magyar nép, / megfakult, füstös tükörkép.”) Ugyanebből a versből való az Illyés-féle közvetlen népdal-átültetés egyik legszebb példája is. Magyar paraszti és történeti sorsvonásokat egyszerre idéz meg, s a mű ritmikai gerincéről is „beszédesen” árulkodik a költői szövegbe simított, a mű harmadik versszakának a végére illesztett két népdalsor:

Sátor-forma ma is a ház,
végiben már a ló tanyáz,

⁵³ Ilyen művei például: *Bátrabb igazságokért!*, *A Duna fiaihoz*, *Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről*, *A törzs szavai*, a *Nem volt elég* című alkotások.

⁵⁴ Tüskés Tibor: *Illyés Gyula*. 1983. 175.

ablak előtt a pitvarba
bundán éjjelez a gazda,
nézi a csillagos eget,
sóhajt is hozzá eleget.

Szemléleti érzékenységének, belső kompozíciós erőterének és ritmikájának alakításához Illyés többnyire sokszoros szűrőkön át használta fel mégis a népdalokból elvont okulásait. Ezek úgy szervesülnek műveibe, olyan természetesen és észrevétlenül, akár a „gyermekkorban hallott imák formája majd a litániázó, körmondatos szerkezetű versekben” (*Egy mondat a zsarnokságról, Koszorú*), vagy a primitív, „naiv és félszeg versezetek” hullámai.⁵⁵

A mesék átszövődései

A népmesék, mondák esztétikai sugarai Fazekas, Petőfi, Arany műköltői hagyatékán keresztül meghatározó műfajalakító erőkként világítanak át Illyés elbeszélő költeményein, a magyar folklór ízig-vérig ismert mesevilágának számos alakja pedig közvetlenül bújik át lírájának szféráiba. A népmese-szereplők többnyire személyes vagy nemzeti sorselemző metaforák sarkaként működnek, a mesék varázseszközei pedig a művészi személyiség mitizáló átírásának poétikai szolgálatába lépnek. A racionális, dokumentatív lírai textusok alatt, a csaknem emlékezet előtti időkből föllávázó versrétegekben sárkányok vonulnak, griffek lebegnek, tündérek röpködnek, boszorkány lapít.

Különösen a sárkánynépség tátog veszedelmesen Illyés szóképei mögül a modern ember világára. Gyermekkorában, a kastély környékén köveket gyűjtő béresekre az épület kigyúló ablakainak álarcában hét-, sőt húszfejű sárkány „villantja szemét az éjbe”, keresve a tolvajok nyomát (*Hősökről beszéltek*). Az otthon konyhai tűzhelye is „sárkányfogsort nyitogat” az előtte kuporgóra (*Gyermekkorom lángjai*), majd a három ország határán kóborló ifjúra (Franciaország, Németország és Luxemburg között) lesnek komoran „a fináncórhelyek nyálkás, vén sárkányszemei” (*Óda Európához*). Később maga a történelem is „tűzokádó sárkány” látomásában mutatkozhat (*Ablakok*). Sőt, megfordítva a sárkányokra vonatkozó „hagyományos” mesei minősítést, a tragikus magyarságlét is a „jóakarató, szép sárkány” képében jelenhet meg, akinek minden század leüti fejét (*Vár a vízén*). A történelmi tapasztalatokban még a szabadságeszme is „jöllakhatatlan”, hétszázjú szörnnyé növekedhet, „mely kap minél többet, nyelne egyre többet” (*Veszélyes hitves*).

S más meselények is a sárkányokéhoz hasonló funkciókban ólálkodnak az alkotói tudat atavisztikus peremén. „A tűnt mesék csonttörő boszorkánya” a kegyetlen-

⁵⁵ Uo. 42.; 122.; 261.; 355.

ségébe torzult vénasszony képében szinte elevenen lép elő a cselédlányt halálra gyöttrő falusi viskóból, az egykori „aláztatások poklából” (*A kis cselédlányra gondolok*). Az öreg, ősz bajuszos kútásó viszont „hattyús tündérfiként” kel ki az általa nemrég fakasztott habok közül (*A Vízfakasztó ünneplése*). A falvakat emésztő tűzvész az emlékezetből kitörve, „mesebeli griffként” dülhat és zabálhat újra (*Gyermekkorom lángjai*), ám a remény is úgy keringhet fel a szívből, „mint összeomlott épületből / a porfelleg szép griffjei” (*Remény, remény*).

A művek szemantikai erdőségében meglapuló archaikus meseseregnél jóval fontosabb az illyési poétika szempontjából azoknak a mitikus eszközöknek a tára, amiket a mesehős: a mindig győztes hős, az archaikus mítoszok kultúrhéroszának, demiurgoszának örököse birtokol. Illyés nem mitizálja, nagyítja önmagát (és művésztársait sem) olyan nyilvánvalóan direkt módon, mesehősi-kultúrhéroszi ragyogásban, mint Sinka, Nagy László, vagy első korszakaiban Juhász Ferenc, s ez nem is férne össze alapvetően racionális és karteziánus, a francia szellemen iskolázott költői gyakorlatával. Az több okból nem tűr meg ilyenfajta azonosulást, többek között távol tartja magát a „népi”, „népnyelvi” ösztönzésektől. („A világ legdemokratikusabb népének költészete a lehető legigényesebb és legarisztokratikusabb: az istenek nyelvénél nem adja alább.”⁵⁶) Ám a „mesebeli furfangot” poétikája terepeire átelve Illyés nem kerüli ki ezt a lehetőséget sem. A közvetlen hősi szerepbe bújás mitizáló eljárásai helyett – minden bizonnyal a tárgyakhoz kötődő vonzalma révén is – ő nem a hős „figuráját”, hanem annak státuszjelző varázseszközeit ruhazza át magára és művésztársaira. A maga személyét táltosnak, papnak, mágusnak stilizáló Sinka Istvánnak (*Napimádó, Himnusz az ősi Ister szent vizéhez*) a folklór vizébe szintén alaposan belemerítkező kortársaként ő többnyire megmarad a visszafogottabb, az archaikumot és a mitikus képességeket éppen csak jelző juhász-számadói szerepben, viszont – a népmesék ördögön is győző furfangos fiaként s igazi „paraszt ravaszszággal” – a mesehős varázseszközeit mind maga köré gyűjti.

Ez az áttételes és bújtatott illyési szerep-mitizálás természetesen mégis mitizálás, még ha e mitikus varázserők, eszközök működési körét egyértelműen az irodalommal, a művészettel hatni akarás tartalmi jelölik is ki. Szinte föl sem tűnik a közismerten csengő és metszően pontos logikai építkezésű Illyés-strófákban, hogy – ha ugyan a maga rejtett és visszafogott módján –, a költő mégis költészet- és személyiség-mitizálást végzett. Például ezekben a már-már szállóigévé lett sorokban, mint: „Dörmögj testvér egy sor Petőfit, / köréd varázskör teremődik”, vagy a „Mormolj magadra varázsinget, / Kiáltsd az éjbe Berzsenyinket” (*Haza, a magasban*) ön- és közösségvédő imperatívuszában. Illyés számára a költészet és a művészet így a világot alakítani képes varázshatalom is, a vejnemőjneni gesztus föltámasztása. Ahogy a

⁵⁶ „Ami nem világos, nem francia” – idézi Illyés Rivarolt. „Franciaországban előbb bocsátják meg a jog szabályainak megsértését, mint a nyelvtan szabályainak megsértését” – dokumentálja tovább. „A magyar nyelv állandóan a népből táplálkozik és frissül. A franciáról szólva ez elképzelhetetlen. A francia szavaknak nem ízük és zamatok van, hanem csiszoltságuk, fényük és hitelük. Sőt szinte már csak jelek és képletek, mint a matematika ábrái.” Illyés Gyula: *A franciák sajátja*. In: I. Gy.: *Útirajzok, esszék, tanulmányok*. 1982. 189., 193., 195., 196.

Haza, a magasban másutt is üzeni, a „fegyvert szereztem, bűv-igéket” tudatában megjelölt, a múlt teljes kulturális erőfeszítéseit (a népi kultúráét is) a jelen háta mögött tudó szellemi erővel, ellenállással még a katasztrófális nemzet-omlás, a történelmi süllyedés útja is megállítható. Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg, szintén varázseszköz segítségével, az ugyancsak ebből a korszakból való *Remény, remény* is.

Rend! mondtam én is. A falak
– már láttam – ahogy ijedt, görcsbe
rángva repednek, dőlnek össze
amint varázsvesszővel utat
vágok én szüntelen előre.

A varázseszköz – az idézett művekkel szinkron felfogásban – egy negyedszázaddal később (1965) Kodálynak is hasonló hatalmat ad: „Kezében a pálca: / vasvessző, amely a temetőt veri” (*Bevezetés egy Kodály-hangversenyhez*). A mitizált művész erejének szimbóluma itt nem más, mint az a mesékből, hiedelmekből a balladák terepeire hullott szakrális tárgy, amivel a sírokat megérintve a halottakat is fel lehet támasztani.⁵⁷ De micsoda kontextust bont ki a költő az archaikus eszköz és a történelembe néző zenei emlékezet asszociatív találkozásának pillanatából! A mitikus eszközt a racionális érvelés: a történelemértelmezés és a nemzettudat aktuális problémáinak értékterébe fordítva vissza, azonnal racionalizálja is a csodát (illetve e mágikus gesztuson katalizálja a gondolattartalmakat), s a kép mögé odaállítja egy egész nemzet tragédiáját és az ezen immár felülkerekedni vágyó, tudatosító szembeszegülés akaratát is:

Föllendül azonnal a karmester-pálca
s megzendül – nem a zenekar,
hanem ami van körben temető;
megzendül ami van (ó s fiatal!)
síri mező,
majtényi, mohácsi, muhi mező,
anyádért, apádért,
esendő hazádért,
ami volt sírba és sárba vesző,
ami volt hősvértől pirosult gyásztér,
egri üszök és drégelyi várfok,

⁵⁷ Kallós Zoltán: *Balladák könyve* című kötetében (Bukarest, 1971) például ugyanez a varázseszköz – „aranyvessző”, „vessző” néven „A három árva” típusú balladák csaknem mindegyikében szerepel. (247–270.) Pl.: „Adok néktek három vesszőt: / Verjétek meg a temetőt!” „Kelj fel, kelj fel édesanyám, / elszakadt már ingünk, ruhánk.” A *Bevezetés egy Kodály-hangversenyhez* c. műről részletes elemzést ad Vasy Géza: *Illyés Bartók- és Kodály-verse* c. tanulmányában. In: V. G.: Illyés Gyula évszázada. 1998. 63–69.

onnan tör elő,
amit hallani vártok –

A tanulmányíró Illyést a népdalokhoz hasonlóan élénken foglalkoztatja a népmesék sajátos esztétikája is. Népdaltanulmánya mellett az európai meseáramlásokat s modulációikat mélységeiben érintő Ludas Matyi-dolgozata is tudós alaposágról árulkodik. Fazekas művét az európai motívumok olyan széles körű összefüggésében mutatja be, amihez hasonló Vargyas Lajos rajzolt fel később, ekkora nyomozói elszánással és Európára figyelő pontossággal egy-egy magyar balladamotívum köré.⁵⁸ Az összehasonlító folklórkutatás igényével megírt tanulmány Fazekas művének hőstét a népi szereplőnek abba a típusába sorolja, aki már „nem kér, de vesz, ragad”. Vagyis a mesében „tündérek, óriások segítségével” győző hős helyén Illyés a maga ereje szerint, a valóságban diadalmaskodó és „mindvégig a valóságos életben mozgó” szegénylegényt látja, aki irodalomba vetített társadalmi cselekedetével „messze megelőzi korát”.⁵⁹ A mesék szociális tartalmaihoz hasonló érzékenységgel közelíti meg az író a népmesék hagyományőrző, archaikus mozzanatait is. A mordvinoknál például azért érdeklődik népmesék iránt, mert „talán abban maradt valami nyoma a régi testvérségnek”.⁶⁰ Az 50-es évek első harmadának másokat is meseírára „biztató”-kényszerítő első harmadában (1953-ban és ’54-ben) „két kötet népmesét dolgoz át és ad közre” (*Hetvenhét magyar népmese, A csodafurulyás juhász*), s az elvégzett munka, miközben „saját gyerekkorával is szembesíti”, részesévé teszi a népmesei világrend aktív újraalakításának is.⁶¹

A mesei ösztönzés motivációinak nyomát alkotói idegszálaiba ivódott, fölényes ismeretei révén a legnagyobbak prózatechnikájában is ott érzékeli. Móricz „mondatszerkesztése és komponálása” Illyés olvasatában „egyaránt a népmesék, a falusi regélők nyugodt, eleven hangját” idézi, stílusa pedig „a népmesék szuperrealista eszközeit” ismerteti fel vele.⁶² Virtuális irodalmi térképén Tamási Áron „Amerikából s a székely meséből” érkezik az irodalomba.⁶³ Még a szigorúan élelemjű francia irodalom kortárs nagyja, Éluard költői fellépésében is lát a mesékre emlékeztető mozzanatot: „Olyanféleképpen szólalt meg, mint a mesebeli gyermek: rámondta a királyra, hogy meztelen. Egy agyoncifrázott, agyonbonyolított költészetbe vitte vissza a keresetlenséget.”⁶⁴ A mélyből táplálkozó illyési népiség külön bravúrja – egyben a cizelláló tudományosságnak odabökött fricskája is –, hogy az elvontabb esztétikai

⁵⁸ Vö.: Vargyas Lajos: *A magyar népballada és Európa II.* 1976. Szinte minden régi (középkori) balladánk esetében elvégzi az európai egybevetést (7–554.).

⁵⁹ Illyés Gyula: *Ludas Matyi igaz története.* In: I. Gy.: *Útirajzok, esszék, tanulmányok.* 1982. 231.

⁶⁰ Illyés Gyula: *Rokonoknál.* Uo. 13.

⁶¹ Tüskés Tibor: *Illyés Gyula.* 1983. 271.

⁶² Illyés Gyula: *Egy szerzői esten.* In: I. Gy.: *Útirajzok, esszék, tanulmányok.* 1982. 160.

⁶³ Illyés Gyula: *Újabb szellemi front?* Uo. 203.

⁶⁴ Illyés Gyula: *Éluard.* Uo. 212.

problémák érzékeltetésére is bátran nyúl meseparabolához. A műfordító munkájának sokat elemzett kérdéseiről így nyilatkozik: „Van egy mese: az obsitos szétdarabolja a sorvadó lányt, aztán összerakja, s az százszorta szebben lép le az ágyról. A méltó fordítás is így készül, bátorsággal, varázsló képességgel.”⁶⁵ Még az is megesik, hogy a költészet birodalmába indulók jutalmát a „Kis Kondáséval”, vagy a „Lófia Jankóéval” véli azonosnak. „Meghódítani a tündéri lányt és holtodiglan holtomiglan együtt élni vele... A tündérvilág a költészet...”⁶⁶ A népmesei-mitikus-sámánisztikus analógiák képzetvilága még a munkáit mérő komoly irodalomtörténeti munkákba is beszivárog. Sőtér István szó szerint azt írja *Illyés Gyula* című portréjában (az olvasót „megdolgoztató” írói stílusának érzékeltetésére), hogy: „Úgy kell alkudni vele, mint a népmesei lókupeckirályal, aki ravaszul visszamesterkedi magának az aranyszórt az eladott csikó hátáról. Illyés műve nem simul engedelmesen a fülekbe... Ez a ki-művelt, nemegyszer »városinak« gyalázott költő szívósabb falat akárhány tiszaháti sámánál.”⁶⁷

A balladák hangja

A Puszták népe, a Nehéz föld, a Sarjurendek, a Hősökről beszélék szerzője, noha a tragikus népelet közelében él – alkotóként rengeteget tanul Aranytól és a népköltésztől, s kortársként olyan balladaszerzők élnek körülötte, mint Sinka István vagy József Attila –, hagyományos (népi) műfaji jegyekkel rendelkező vagy szorosan a klasszikus ballada nyomvonalán született balladát nem alkot. Pedig gyermekkorában ott az ösztönzés erre is: Sinkához hasonlóan őt is „a hagyományos vallásosság, a népi szokásvilág veszi körül, melyben boszorkányság és őszinte hit, a babonáság vigasza és a végső kérdésekre feleletet kereső természetes emberi vágy keveredik egymással”. „A zámolyon kuporgó gyerek... betyárhistóriákat hall, tragédiákról, pusztai verekedésekről értesül.”⁶⁸ Később a műfordítás felhajtóerői sodornak elé balladákat, és sugalmaznak ezzel újabb inspirációkat. A ballada-átültetések varázsát a francia költészet közelében többszörösen tapasztalhatja meg. (Ha ezek egy része nem is az epikus típusú műfajvariáns, hanem – noha tragikus elemekben sem szűkölködő – ófrancia–provanszál hagyatékú versforma, pl.: Eustache Deschamps: *Ballada a Magyarországra ment franciákról*, Christine de Pisan: *Ballada*, Charles D’Orleans: *Ballada*. S ebbe a csoportba tartoznak a cseh Vitezslav Nezvaltól átültetett *Tizedik ballada az alamizsnáról*, *Negyvenkilencedik ballada az örömlányokról* című alkotások

⁶⁵ Illyés Gyula: *Helyünk a világirodalomban*. Uo. 326.

⁶⁶ Illyés Gyula: *Váci Mihály világa és költészete*. Uo. 403–4.

⁶⁷ Sőtér István: *Illyés Gyula*. In: In mem. I. Gy. 227.

⁶⁸ Tüskés Tibor: *Illyés Gyula*. 1983. 41., 37.

is. Az epikus balladához jóval közelebb áll Aragon Illyés fordította híres műve, a *Ballada arról, aki dalolva állta a kínszenvedést*, valamint az *Ephemera* című Yeats-átültetés.) A népballadák közül Illyés többek között lefordítja – és kifejezetten büszke erre – a románok nemzeti szimbólumává nőtt balladáját, a *Báránycát* is. „A *Báránycát* – a *Mioritát* – valóban az egyszerű román nép univerzumának mély átélésével véltem átadni a magyar népnek, már csak azért is, mert hasonlóan a ballada pásztorhőséhez, az én nagyapám is juhnyáját terelgetett valaha. Ilyen buzgalommal próbáltam irodalmunk közkincsévé tenni a román balladaköltészet másik nagy remekét, a *Korbeát*.⁶⁹ A Sinka-típusú újabb balladáktól bizonyára az Illyés alkatától idegen irracionális vonások, a mélyebb lételemezést fölfaló mitizáló képesség, a József Attila-i kísérletektől pedig azok töredékesebb volta (s már szerzőjüktől is gyors átlényegítése) térítik el. (Az indulóévek Sinkáéval közös tartalmaira ugyanakkor olyan korai műve utal, mint a *Szegénylegény*, „ez a nyugtalanító sugallásoktól terhes, disszonáns költői mű”, amely „népballadai hagyományok és modern költői eszközök olyasfajta ötvöződéséből jött létre, amelyenből Sinka István lírája kezd ebben az időszakban kialakulni.”⁷⁰)

A körülírtabb balladaműfaj látványos hiánya mellett Illyésnek mégis sok művét balladai atmoszféra övezi, főképp a szegénységnek abból a mélyből fölszakadó tragikumából táplálkozva, ami a balladákat is szülő szociális alapvonalakkal kínzóan van jelen társadalmában. De irodalmi kifejezésre ez a tragikum már nem a balladák „példázatát”, hanem a leleplezőbb, a nyitottabb műfaji kereteket keresi. A balladaműfaj egyik fő jellemzője az „emelkedettség, stilizálás”. „A ballada magasabbról néz, ahonnan a részletek már nem látszanak, csak a nagy körvonalak.”⁷¹ Már a fiatal Illyést az ezzel ellenkező irányú, a szorosán földközeli tapasztalatok, s a részletekben megnyilatkozó sorsszerűségek, a belőlük kibontható tipikusságok vonzzák. A „ballada az élet nagy általánosságával”, „összefoglaló látvánnyal” dolgozik, s világában az ember „minden egyénítő részletezés nélkül” jelenik meg.⁷² Illyésnek az egyediségekből kinyitható tragédiák sorozatán át, a balladaműfajt szülő gondolkodással fordított úton rakódik egybe a szélesebb (a nemzeti) tragikum. Műveiben az egyedi személyiségek morális, érzelmi ütközéseinek keresztül a teljesebb népi kollektívum szociális sorstapasztalata kerül konfliktusba a környező világgal.

A balladát legmélyebb társadalmi okaira, alaphelyzeteire szétszedő alakulatok az „ékeesebb”, a klasszikus műfajnál nyilvánvalóbban, leleplezőbben tanúskodhatnak a

⁶⁹ Illyés Gyula: *Fegyelmезetten*. In: In mem. I. Gy. 345.

⁷⁰ Tamás Attila: *Illyés Gyula*. 1989. 41.

⁷¹ Vargyas Lajos: *Népballada*. In: Magyar néprajz. V. Népköltészet. 1988. Főszerkesztő: Vargyas Lajos. 302. „A ballada többnyire példázat”. „Típusokban és tipikus magatartásokban erkölcsi mondanivalót fogalmaz meg.” Uo. 292.

⁷² Uo. 305. és vö.: Katona Imre: *Ballada*. In: A magyar folklór. Szerkesztette Voigt Vilmos. 1998. 192. „A ballada nem egyéneket akar bemutatni, nem is eredményt ismertetni, hanem magát az embert: ...és mindezt azért teszi, hogy erkölcsi elégtételt szolgáltatson, vagy legalább tanulságot szűrjön le.” Illyés szociális felrázása és társadalmi programja jóval túlmutat az erkölcsi elégtételen s a tanulságok felmutatásán.

korról. Illyés – különösen a pályakezdeten – mintha széttépett balladák töredékeiből rakna össze új szerkezeteket, a régi balladáknak csak az itt-ott még sejthető emléket hagyja meg. Az egykori verses-epikus-párbeszédű balladai tragédiák csupán verseinek távoli háttérében fénylenek, a szerző lefosztott vázukat – indokukat, következményüket vagy egy-egy kimetszett darabjukat – emeli oda az olvasó elé. Egyszer ott hagyja abba a művét, ahol a valódi ballada „kezdődhetett volna”, a drámára hangolt, de magába visszaroskadó alaphelyzetnél (*A kocsis csak állt*). Máskor a „régiballada” már rég véget érne, amikor az író felveszi a fonalat (*Béres temető, Gyimóti, A kis cselédleányra gondolok*). Ismét másutt, mintegy életképként egy-egy kimerevített balladai képet hasít körbe (*Két lovat vertünk, Elégia*), illetve balladák kitépett sorait – a műfaj csontváz-töredékeit – szerkeszti hirtelen új egésszé:

Motoz a hold a ház alján,
nem lel mást egy rossz csupornál.

Fölnéz a padlás-ablakra,
csorba kasza csüng ki rajta.

gúnyolódva, kötekedve,
mint akasztott betyár nyelve.

Szél támad a berek-aljból,
villog az istálló-ajtó.

Fölriad rá bent a bojtár,
azt se kérdezd: mit álmodtál.

Ha álmodott, olyat látott,
fölgújtotta a világot.

(*Motoz a hold....*)

A teljes illyési életmű balladai atmoszférája így nem a mű- vagy (közvetlenül) a magyar népballadából, hanem azok távoli emlékéből s a perszonális tragédiákkal zsúfolt, nyers szociális valóságból fakad. „A legjelentéktelenebbnek látszó, szülőföldjén élő összes események benne élnek tudatában, s a gyermekkori emlék, a szörnyű cselédsors olyan balladás mélységekben válik modern lírává nem egy versében, amelynek párját nem is lehet találni.”⁷³ A pálya menetében ezt az örökséget sötétíti tovább a költő nemzeti sorskérdésekre figyelő, s ezeknek felhőtől is sokszorosan drámaira árnyékolódó tekintete.

⁷³ Molnár József: *Illyés Gyula*. In: *Balladaskönyv*. 1972. Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket összeállította Molnár József. 378. Ugyanez a kötet Illyés hat (különböző műfaji típusú) balladafordítását tartalmazza, és felveszi az anyagba a „balladás mélység” tapasztalatait „modern lírává” szőtt *Gyimóti* című költeményét is. (299.)

Műveinek drámai-balladai kisugárzása természetesen nem marad észrevétlen az életmű elemzői előtt. Már Hunyady Sándor felfigyel rá, hogy az Illyés-alkotás eredendően „sugárzik a drámai energiától”, s könyveiben „sűrűn akad drámai mag. *A Puszták népében* a kútba ugrott leány története, akinek halott arcára ráfagy a víz”.⁷⁴ Később ugyanezt a drámai-balladai hangütést rögzíti Tüskés Tibor is: „Illyés lírája: az élet drámai megélése. Szinte balladák ezek a versek: belső drámák, egy nyugtalan lélek vívódásai. A sűrű írásjelek, a sorokon átindázó enjambement-ok, a szaggatott, elnyelt, tört mondatok, a közbeszúrások, az újszerű szóösszetételek a nyelvi burkon is mutatják a küzdelem nyomát.”⁷⁵ A drámai hanghordozást Izsák József e költőiség elemi megnyilvánulásának fogja fel. „Versmodelljei közt már korán feltűnt mind a tematikai, mind a megformálásbeli, szerkezeti fogékonyság a drámai szemléletre.”⁷⁶ Tamás Attila a balladás szituációkban megjelenített illyési versszereplők mitikus-démonikus karaktervillanására hívja fel a figyelmet.⁷⁷ Vasy Géza arra a későbbi fejleményre utal, hogy az ötvenes évektől a költő epikus-meditatív verskompozícióit „mozgalmasabb, kihagyásosabb, vibrálóbb verstípus”⁷⁸ váltja fel, s ebben (belső párbeszéd, kihagyások, belső monológok) szintén tapintható a balladai hagyaték erezete. Az Arany–Sinka-féle ballada és a népballada tanulságai tehát e külső (társadalmi alapozottságú) és belső (a költői gondolkodás természetében élő) drámaiság mezőiben darabokra szedve és újrakomponálva élnek tovább az Illyés-versben. A balladával megragadhatónál jóval mélyebb emberi-nemzeti tragédiákba nyomuló költészet úgy szabja a maga arcára a szétszakadt balladák vonásait, hogy amíg sejteti egy fontos népköltészeti tettek, mint esztétikai előzménynek a népi tragikum kifejezésében korszakos szerepét, le is győzi azt: a balladákat szülő emberi helyzetek radikális, nyers kitakarásával.

A szó, a frazéma, a szólás, a dal, a mese, a ballada (és köztük a mítoszi töredékek) feláramló, a racionális és a tárgyias stílus rétegében is nyomatékosan az Illyés-versben izzó alakzatai az őket magukba foglaló teljesebb népi kultúra felől egyértelműen igazolják Czine Mihály korábbi gondolatát: „semmi mellébeszélés; az író egész emberségével jelen van írásában, hangja tónusát, szavai mélységét az a nép adja, amelyről ír.”⁷⁹ A verbális folklór e rétegei pontosabban kirajzolják azokat az alapokat is, amelyeken keresztül a később archaikus és nomadizáló szerepekbe lépő, a mitizáló Illyés arca és „bartóki” modellre néző tekintetének poétikai íve is hitelesebben rajzolható meg. S a népköltészet irányából meggyőzően illusztrálják annak a hosszabb útnak az elemi jelzőfényeit is, amelynek állomásain „a költő Ozorája, értsd népisége, egybeépült a világgal”.⁸⁰

⁷⁴ Hunyady Sándor: *Illyés Gyula: Csizma az asztalon*. In: In mem. I. Gy. 183.

⁷⁵ Tüskés Tibor: *Illyés Gyula*. 1983. 323.

⁷⁶ Izsák József: *Illyés Gyula költői világképe, 1950–1983*. 1986. 64.

⁷⁷ Tamás Attila: *Illyés Gyula*. 1989. 41., 90., 91.

⁷⁸ Vasy Géza: *Illyés Gyula*. In: Pannon enciklopédia. 2000. Főszerkesztő: Sipos Lajos. 340.

⁷⁹ Czine Mihály: *A prózairó Illyés*. In: In mem I. Gy. 315.

⁸⁰ Izsák József: *A művészetek forradalmának útján*. In: In mem. I. Gy. 15.

BERTHA ZOLTÁN

EGZISZTENCIA ÉS TRANSZCENDENCIA

Illyés Gyula költői világlátásának néhány vonásáról

„Örökké útban látjuk: amint vízen járó Krisztusként jön felénk a sarjúrendeken, ahogy hunyorogva indul a reggeli fényben fürdő dűlőúton, vagy az elsötétült krumplibokrok közt lépdél, dombokra-hegyekre hág, Dózsa György szekereén rohan, s aztán megtér haza: s az otthon is új állomás, ahol csupa régi és mégis új látomás fogadja”; a „tájak is pihegő, lélegzetvevő mellet terülnek el előtte, s a magyar föld állatai otthonosan ballagnak el közelében”; a „lírikus narcisztikus önmutoztatását is megtöri: emberek tűnnek fel a verssorokban, forró vallomásként, bugyogó érzelemkitöréseket helyettesítve, emberek, akikhez a költő tartozik s tartozni akar: kotyogó kis öreganyó [...] s mellette tehenet fejó, szomorú szüle, frissen bekötött fejú menyecske, megszidott, félszeg napszámos, békésen hazatérő földmívesscsoport”; „Illyés – nagyobb szociológiai, mint pszichológiai érdeklődéssel, több lázadó hévvel, mint önmagára ismert rezignációval – hangosan vallja, hogy értük dalol, nevükben szólal meg, de éppúgy mondhatnók, hogy ők dalolnak érte, ők az anyaga, a képei, a szimbólumai ennek az egyébként szimbólumok nélkül dolgozó, sárosan és párásan reális költőnek. Íme hát bujdosásának eredménye: végül is vele van az egész látható teremtés”.¹ Sárközi György finom meglátásai ezek; olyanok, mint amilyenekkel Németh Lászlótól² Halász Gáborig,³ Babits Mihálytól⁴ Várkonyi Nándorig⁵ mások is annyian és oly időtállóan jellemezték Illyés Gyula kibontakozó költészetét a húszas évek végétől. Azokat a lírai vonásokat hangsúlyozva, amelyek a „második” nyugatos nemzedék törekvéseiben újdonságoknak számítottak és így nagyrészt azt a világszemléleti-stiláris paradigma-váltást vagy -átalakulást jelezték-jelentették, amelynek Illyés az egyik legfőbb – reprezentatív és „paradigmatikus” – képviselőjévé emelkedett. Mert a jellegzetes illyési versbeszéd valóban egyfajta szakítás mind az esztéticista szépségkultusz formaeszményeivel, mind bizonyos karakterisztikus avantgardista művészeti tendenciák szemléletuniverzalizáló affektivitásával és szenvedélyhatártalanító nyelvalkazataival. Eltávolodás a mitikus-metaforikus átképzelés, a közvetlen szimbolikus-mágikus át-

¹ Sárközi György: *Sarjúrendek – Illyés Gyula versei*. In: *Illyés Gyula Emlékkönyv*. Szerk. Illyés Gyuláné. Bp., 1984. 28–29. (Eredetileg: Nyugat, 1931/4.)

² Németh László: *Két nemzedék*. Bp., 1970. 277–291., 321–326., 471.

³ Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék*. Bp., 1981. 764–767., 790–797.

⁴ Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok I–II*. Bp., 1978. II. 327–335.

⁵ Várkonyi Nándor: *Az újabb magyar irodalom 1880–1940*. Bp., 1942. 460–465.

lényegítés adys hatás eszközeitől, a jelképies, elvonatkoztató-általánosító stilizáció babitsi, a hangulatlégiesítő eufónia és elokvencia, a szecessziós titoksejtetés kosztolányis, juhászi, Tóth Árpád-os muzikalitásától: mámor és varázslat szubjektívizmusától.⁶ Inkább Füst Milán szabad verseinek tárgymegjelenítő, sűrű érzékletességével vagy Kassák konstruktívizmusával rokonítható⁷ – a hevesen profetikus intonációt vagy a személytelenítés absztrakcióit leszámítva. Illyés objektívizmusában és racionalizmusában a leírás pontossága és konkrét valóságosága, a tárgyi realitás deskriptív megragadása uralkodik: önarckép és környezetrajz faktuális identifikációja, ismeretazonosító, revelatív otthonossága. A ténylegesség életszerű, létfelismertető szemléletessége, a körvonalazott láttatás, a hiteles ábrázolás plaszticitása és szenzibilitása. A dolgok, az élet- és természetképi valóságdarabok önmagukra utalnak, önmagukat jelentik; a költő nem „a megmutató képhez, hanem az élet valóságos képeihez fordul”,⁸ „kifejezés és konkretizálás sokszor azonos nála”,⁹ mert „egy olyan kor lírikusa ő már, melyben a költő nem idegei cimbalmán játszik, hanem a természet orgonáján; nem önnön misztériumába néz, hanem a világba”.¹⁰ „Naiv nyelve nem valami stilizált rekonstrukció, hanem a legtermészetesebb reális nyelv”.¹¹ Olyan ábrázolás- és előadásmód, amely a XIX. századi lírai realizmus formaelveit valamilyen módon a modern, sőt modernista tárgyiasság aspektusaival kapcsolja össze.¹² Külö-

⁶ Vö. „Így ez a költészet, az új nemzedék lírája [...] egyszerű lesz, puritán és tárgyias. Megveti a henye díszeket, virtuozitást, a kacér és művelt csillogásokat. [...] Semmi sincs messzebb ezektől az új költőtől, mint az előző nemzedék egyéniségkultusza, a komplikált és túlfinomult egyéni élet kergetése. [...] A vers hibátlan eleganciáját vagy öncélú ragyogását szinte dacosan visszautasítják.” Babits Mihály i. m. II. 371.

⁷ L. ehhez: Rákosi Marianna: *A próféták kereszt-útjai (A Szomorú Béres a „szürke pokolban”)*. In: *Füst Milán-dialógusok*. Szerk. Kovács Kristóf András és Szabolcsi Miklós. Bp., 2000. 119–141.; Béládi Miklós: *Érintkezési pontok*. Bp., 1974. 213–410.

⁸ Németh László i. m. 281.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 325. – Illyés maga *A tárgyilagosság lírája* című (Erdélyi Józsefet méltató) 1933-as esszéjében így szól erről: „A költészet ott kezdődik, ahol a költő és a tárgy közt meghitt beszélgetés kezdődik”; „a valóságból bontjuk ki a benne rejlő költészetet”; „Nem a költő játszik az élet húrjain, hanem a valóság pendíti meg a költőben a húrt, hangját azért érezzük egyszerre emberinek és költőinek.” Illyés Gyula: *Iránytűvel I–II*. Bp., 1975. I. 312., 314. – L. még ehhez: Kenyeres Zoltán: *Gondolkodó irodalom*. Bp., 1974. 87–123.

¹¹ Babits Mihály i. m. 328.

¹² „Illyés Gyulát, a szabadvers-költőt a férfias mértéktudás tereli be a kötött formákba.” Németh László i. m. 289. „Az expresszív indítású líra egyre több valóság-elemet vesz fel magába, a tájékozódás folyton tisztuló pillantásával tekint maga körül.” Vajda Endre: *Válogatott írások*. Békéscsaba, 1994. 159. Vö. még: „A szabad vers és a különböző izmusok harcai lezajlottak. [...] Az új nemzedék inkább kezd visszatérni már a kötöttebb és konzervatív, sőt egészen ősi formákhoz.” Babits Mihály i. m. II. 370–371.; „Egy idő óta például egyetlen számba jövő költő sem lépett fel, aki szabad versben írta verseit, sőt még azok is, akik előbb a szabad versnek hódoltak, lassanként visszatérnek a kötött forma ősi tradícióihoz”. Komlós Aladár: *Kritikus számadás*. Bp., 1977. 24. – Mindezen felül pedig „nemcsak a plebejus indulat és az öniróniára is képes racionalizmus egyensúlyát adta ez a folyamat, hanem ebben búvik meg például annak

nős szervességgel és fokozatossággal hajlik át az expresszionista-szürrealista indíttatású Illyés-líra az újfajta objektivitás megszólaltatásába, részint talán mert az erőteljes avantgárd vagy imagista inspirációban éppen bensőség és külvilág, jel és jelentés radikális megfeleltetési igénye is benne rejlett (sőt akár tombolt) – a kísérlet fenomenén és lényegiség, művészet és egzisztencia, szent és profán, religiózus és szekuláris között a válaszfalak lebontására. A külsőség megközelítésének önazonosító (a különféle elválasztottságokat felszámolni igyekvő) gesztusnyelve valamelyest szintén eredeztethető az avantgárd modernség kollektivista és aktivista irányultságaiból, miközben telítődik a népies hangvételen is megnyilatkozó küldetéstudat, vállalás-eszme kijelentésszerűségével („Habról-habra úgy közelgek / életem e percein felétek, / mint a könnyű-léptű Krisztus / Judea vizének / átlátszó kék hajbjain rég”); „Képzelem, hogy állok bátran / fölinduló dagály tetejében, / egy süllyedő világ felé / magas küldetésben” [*Sarjurendek*]; „Talpamnak ravasz titkokat kuncog a föld, az én földem ez, belőle fakadtam, / Pólyám a dülőút pora volt vagy selymes televény kotló krumplibokrok alján” [*Énekelj, költő*]; „félve nézek körül, remegve szívemben / most sejteni merem, hogy kiszemeltemem” [*A ház végén ülök...*]; „E nép / löki a vért szívémben, számba az ígét”; „Testem e nép, e táj” [*Dülő-út*]; „Egy költő szól itten népének nevében! kérdezetlenül bár / De ő tudja, szava a szél alatt hajló kalászkok élő zsinatjából szakadt”; „Itt élek köztetek / Úgy nyomom a tollat, / Mint nemrég feles földünkbe / Nyomtam az ásómat” [*Szerelem*]). Az elemi, konkrét tárgyiasságban létvalóság és lényegvalóság egybeesik, élmény, jelenség, képzet áttételek nélkül fonódik egymásba,¹³ s az önmagára vonatkozó hiteles empirikus-természeti tapasztalat mű- és élethatárok összemosódására mutat: „Egy nyír, egy nyár, egy sornyi krumpliágy, / a krumpli közt egy törpe délibáb, / egy napraforgó... félszegen ezek / várják tőlem, hogy versbe lépjenek” (*Délben*); „Soraim teljes hosszukban e földön fekszenek, belőle táplálkoznak” (*Szerelem*); „Nem titkolom költő-metódusom. / Minden

»rejtélye« is, hogyan volt képes Illyés Gyula úgy népi író lenni, hogy közben a *Nyugat* szerkesztőjeként Babitsot vagy Kosztolányit is talán ő értette és becsülte a legjobban”. N. PÁL József: „Tisztának a tisztát őrizzük meg” (*Tanulmányok, kritikák a huszadik századi magyar irodalomról és történelemről*). Miskolc, 2001. 136. – S így összegzőként is megállapítható: „Természetes helye volt a népi mozgalomban, egyszersmind Babits oldalán. Kettős elkötelezettségben élt: a magyar parasztdemokrácia és a magas európai szellem vonzásában [...] A lélek és a világ szerves rendjére vágyott [...] A rendteremtés, az egyeztetés és az összefogás készsége és képessége – talán ebben van egyéniségének és magatartásának példázatos jelentősége.” Pomogáts Béla: *Népiség és nyugatosság*. In: „Költő, felelj!” – *Tanulmányok Illyés Gyuláról*. Szerk. Tasi József. Bp., 1993. 7., 9. – L. még: Tasi József: *Korszakok, korszakváltások Illyés Gyula költészetében*. Uo. 217–237.; Szigeti Lajos Sándor: *Modern hagyomány (Motívumok és költői magatartásformák a huszadik századi magyar irodalomban)*. Bp., 1995. 148–164.

¹³ „Képei mindig konkrét valóságot fejeznek ki, soha általánosságot. Minden képe élmény. Ez a képes beszéd nem természeti típusokkal dolgozik, hanem átélt valóságokkal”; „a látomás, gondolat, benyomás mindig természeti képpel asszociálódik benne”. Schöpflin Aladár: *Illyés Gyula, a költő*. In: *Illyés Gyula Emlékkönyv*. 97. (Eredetileg: *Nyugat*, 1940/6.) Ugyanő utal „a természetnek és emberi eseményeknek ama szervi összetartozására” is, „amelyben az ember is természeti jelenséggé válik”. Uő: *Ifjúság – Illyés Gyula verses elbeszélése*. *Nyugat*, 1933/15–16.

fehér kilométerkövet / az ülőhelyért verssel tisztelek. / Bár így mehetnék végig sor-somon” (*Gyalogolva – Egyszerű módszer*); „A tárgyakkal maradtam. Vélük / szólok végül, ha még beszélek. / Hang nélkül rajtuk át ereszttem / magamhoz az emberiséget” (*A tárgyakkal*). Szinte narratív, epizálódó szituációrajzban¹⁴ vetül ki a vizuális tárgyiságokra beállított szemlélődő érzékenység bölcseleti mélyértelműsége is: „Egyszerű a világ; / amit két szemed lát, ép elég dolgot ad. / Ragyognak a tárgyak. Nyald meg a ceruzád” (*Reggeli meditáció*).¹⁵ Részlegesen érintkezik ez a modern objektív líraiság absztrakt-vizionárius változataival – némileg előlegezve például a Nemes Nagy Ágnes-féle költői imagináció késő modern minőségeit is (vö.: „Mert fény van minden tárgy fölött. / A fák ragyognak, mint a sark-körök” [Nemes Nagy Ágnes: *A tárgy fölött*]) –, máskülönbön azonban eltér azoktól: a látvány közvetlen látomássá sűrűsödése, enigmatikus-misztikus sugallattartalmakkal való átitatódása nem zajlik le.¹⁶ A prózaisághoz közelítő depoetizáló beszédformától a dalszerű versformáig, a szociografikus helyzetképektől a folklorisztikus elbeszélő költeményekig, a vallomástevő önportréktól a reflexív-gondolati, elmélkedő líratípusokig terjedő kifejezésváltozatok sokaságában rendre a racionálisan átvilágítható létértelemkeresés munkál, s bizonyos transzparens világszerűség dominál. A súlyos emberi-közösségi nyomorúságot hordozó „nehéz föld” sugározta hangulati keserűség, a lázadó, erős indulatiság vagy a „fél-idilli, fél-óda”¹⁷ atmoszféra semelyike sem homályosítja el, sőt ellenkezőleg: inkább fokozza az érzelmi-intellektuális világértés, a létmegértés, az (olykor akár esszészzerűen is) elemző-értelmező, helyzet- és gondolattisztító valóságtudat (és dikció) affirmatív igényét és erőfeszítéseit.¹⁸

*

¹⁴ „Verseiben mindig van epikai elem”. Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Bp., 1937. 280.

¹⁵ Vö. Pomogáts Béla: *A tárgyias költészettől a mitologizmusig (A népi líra irányzatai a két világháború között)*. Bp., 1981. 248–251.

¹⁶ Vö. Izsák József: *Illyés Gyula költői vilásképe 1950–1983*. Bp., 1986. 285–288.

¹⁷ Németh László i. m. 323. – Vö. még: „Egyszerre vaskosan reális, életszerűen igaz és idillien könnyű, groteszk elemeket hordozó és ódai ihletettséggű, a népdalok bukolikáját és a szürrealizmus édes mámorát idéző. A verselés is újszerű: a szabad vers új változata; szabadon olvaszt egybe időmértéket és ütemes verselést.” Czine Mihály: *Nép és irodalom I–II*. Bp., 1981. I. 218.

¹⁸ „Mint hogy a vers rendjének származása nála elsősorban a mondottak igazságtartalmáért felelős, autentikus beszédhelyzetre való rámutatás segítségével válik láthatóvá, a szituatív deixis uralmának az lesz a poétikai következménye, hogy az asszertív, deklaratív beszédaktusok nyelvtana is felülkerekedik a jelentésátvitel képi-retorikai műveletein. A dolgokat megnevezve és azonosítva elrendező beszéd szintaxisa a költői beszédhelyzet külső indokoltága miatt ezért különösen a metonimikus és szinekdochikus szerkezeteket kénytelen előnyben részesíteni.” „A beszéd eredeteként megjelölt szubjektumnak az igazsággal ekként összekapcsolt képzete szükségszerűen úgy generálja a jelentésképzés poétikai lehetőségeit, hogy nem nyelvet és nyelvet, hanem nyelvet és világot köt össze egymással.” Kulcsár Szabó Ernő: *Az (ön)függőség retorikája – Az Illyés-líra kriptotextusai*. In: *A költőszerep lehetőségei Közép-Európában (Tanulmányok Illyés Gyuláról)*. Szerk. N. Horváth Béla. Szekszárd, 1997. 24., 28.

Miképpen lehetséges mégis, hogy az ilyen gyakran egészen köznapias tematikájú,¹⁹ élőbeszédszerűen kommentáló,²⁰ csaknem „anti-lírai” felhangokat is megengedő,²¹ olykor nyersen és határozottan demitizáló zsáneresség és mimetikus környezetfésztés valami módon különös delejező aureólát tudjon maga köré vonni, szuggesztív életfilozófiai távlatokat nyerni, metafizikai holdudvarú képsorokat fejleszteni – hogy a „legkonkrétabb” képeknek is legyen „némi metafizikai nyílallása”²²? Hogyan „ingadozhat” ez a költészet „a lekötődés és a fölszárnyalás között” – miközben „a nehéz föld marasztalja, a szálló egek hívogatják”²³?

Azon felül, hogy a megörökített életanyag, életközeg a maga inherens társadalmi, nemzetsorsos, erkölcsstani referencialitásában és tanulságaiban hamisítatlanul egyetemes létkérdéseket görget – s hogy az emberi minőség (kultúr)antropológiai alaptényezőit és lehetőségeit deríti föl, illetve feszegeti; azon kívül, hogy a lírai kijelentés általános és eredendő metaforizmusa itt is érvényesül²⁴; és azon túl, hogy a

¹⁹ „Sohase téved elvont ábrándok világába, a földön jár, számon tart mindent, akár a jó gazda. Nem véletlen, hogy mikor valahol »túl« gondviselőnket keresi, azt is Gazdának hívja.” Féja Géza: *Lapszélre*. Bp., 1982. 411. „A táj képe tulajdonképpen nem tájkép: az élet képe, amely e tájba belészorult. Az emberé, aki nem lehet meg e táj nélkül, a tájé, amely nincs emberei nélkül”; „Madártávlat és békaperspektíva egyaránt hiányzik ebből a költészetből”. Szabó Zoltán: *Ősök és társak*. Bern, 1984. 259.

²⁰ „Kötetlennek, magától értetődőnek érzik a beszéd, mintha rögtönzés volna, kiszámítottság nélküli, csak a mondanivalótól függő”; „Ebben a közvetlenségben minden tökéletesen őszintén hat”. Schöpflin Aladár: *Ifjútság – Illyés Gyula verses elbeszélése*. Nyugat, 1933/15–16.

²¹ Illyésnél mindig „fű, szisszen, villog, dörren a nyelv, s a hang szép, komoly és férfias – mégis úgy érzi az ember, inkább próza, mint vers. Verssorokba szabdalva, nemes, a vers nehéz próbatételein edzett, de próza.” Gombos Gyula: *Tükörcserepek*. Bp., 1993. 28.

²² Németh László i. m. 280.

²³ Halász Gábor i. m. 767.

²⁴ Figyelembe véve, hogy tulajdonképpen „minden szó egy-egy holt metafora” (Jorge Luis Borges: *A költői mesterség*, Bp., 2002. 27.), metafora és metafizikum, poétikum és ontologikum pedig bonyolultan és szorosan függ össze egymással; „Heidegger azt állította: »A metaforikus csak a metafizika határain belül létezik.« A »felváltás«, amely által az elhasznált metafora a fogalom képébe rejtőzik, valójában nem a nyelv tetszőleges valósága, hanem az a par excellence filozófiai aktus, amely, a »metafizikán« belül – miután szétválasztotta őket – a láthatatlant célozza meg a láthatón, az értelmet, az intelligibilist az érzéken keresztül. Egy »felváltás« van csak tehát: a metaforikus »felváltás« metafizikai is egyben. E második állítás értelmében az igazi metafora vertikális, emelkedő, transzcendáló”; „beszéljünk bár a metafizika metaforikus vagy a metafora metafizikai jellegéről, azt az egyedüli mozgást kell megértenünk, mely a szavakat és dolgokat elragadja önmagukon át, túl, azaz *meta*...”; „a költészet önmagában és önmagáért az igazság »feszültség«-fogalmának vázlatát kínálja elgondolásra. A »feszültségnek« minden olyan formáját megismétli, melyre a szemantika derített fényt: alany és állítmány, szó szerinti és metaforikus értelmezés, azonosság és különbözőség feszültségét, majd azokat a megkettőzött referencia elméletébe gyűjti össze, s végül az összes a kopula paradoxonában csúcsosodik, mely szerint a lenni, mint azt jelenti: lenni és nem lenni. A kijelentésnek ezzel a fordulatóval a költészet kifejezi és megőrzi, más megnyilatkozásmódokkal összekapcsolódva azt a *hovatartozási* tapasztalatot, amely az embert a megnyilatkozásba (discours) s a megnyilatkozást (discours) a létbe foglalja”. Paul Ricoeur: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Bp., 1999. 215., 216., 253.

meditatív, töprengő-tépelődő, érvelő-kifejtő modorban megnyilatkozó, kifejlő versképző gondolatiság, eszmei-intellektuális jelentésség egyre tágabb lét- és történet-filozófiai dimenziókig távlatosodik: valami átfogó, átható univerzális létszemléleti beállítódás, orientáció is munkál az élményváltozatok, érzetformák, reflexió-árnyalatok rengetegének lelki mélységeiben, világképi mélyszerkezetében. Ez pedig egyfajta olyan egyetemes és racionálisan-morálisan nemcsak ellenőrzött-reflektált, hanem meg is erősített ember-, világ- és életszeretet,²⁵ amely a teremtettség, a világvalóságok, a létezés (emberi, természeti, szociális, nemzeti, történelmi stb.) immanenciájának határtalan teljességét érzi át, és minden – akár legapróbb – tárgyi részletnek is a világos, nyílt és tiszta meglátására, megbecsülésére, megidőzésére készletet („Csillognak az ezüst fényben / a kanyargó messi sarjürendek – / hozom terhét a kigúnyolt / emberszeretnek” [*Sarjürendek*]; „Tétován az öreg szekrény tetejéről / kinyúlt ekkor felém s szinte hivalkodva / illatával hitet tett egy téli alma / a szegények rejtő, halk szeretetéről” [*Három öreg*]). Az érzület ragaszkodó bensőségessége („a szeretet édes melege”²⁶, „a szívós életakarát”²⁷) lengi körül a személyiség fő karakter- és magatartásjegyeit; az, ami „gyöngéd élesztgetése minden élettelelnek”, s „szinte anderseni közösség a tárgyak lelkével”²⁸; mert a költő „kisimogatja a tárgyakból a lelküket, elmondja történetüket, párbeszédet folytat a munka eszközeivel, megörökíti a hajdani kétkezi ember ethosát és esztétikáját”, s „midőn egyedül marad a tárgyakkal, és velük beszélget hangtalanul – úgymond –, áteresztí magán az emberiséget”²⁹. Ódát írni a szülőföldi tájhoz, a krumpliföldhöz, a növények, az állatok, tehének és lovak, fák és madarak, folyók és bokrok, hegyek, dombok, rétek, völgyi falvak és templomtornyok, parasztházak és -udvarok, szekérutak, dűlőutak és vetések rög-valóságához és ég-horizontjához: nem jelenti sem a banalitás mitizálását, és viszont, a mitikus szimbolizációs vagy travesztáló megközelítését sem. Hanem a mindennapi életvilág, az evilágiság olyan (egyszerre intim és entuziasztikus) apoteózisát, amely valamiképpen ugyan előfeltételezi a naturális egyediségek transzcendentális felülhaladását (hiszen az egész életteltített mindenség igézetéből fakadó, ihletődő szenvedély, a teljességlátás ennek szükségszerű lehetőségi feltételét hordozza), a

²⁵ „Anyám emberszeretetre, szolgálatkészségre nevelt, eredményesen.” Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Bp., 1987. 352. – Vö. még: Illyés „vonzalmat érez minden iránt, ami eleven, tevékeny; ami megfogható és szeretetre méltó; ami hasznosan és célszerűen fölhasználható. Egyetemes rokonszenv él benne a világ és a világ dolgai iránt. A földi élet, e »földtávú lét« minden látványa lenyűgözi, magával ragadja. De csak az, amiben emberi vonatkozást fedez fel”. Béládi Miklós i. m. 299.

²⁶ Gaál Gábor: *Legyünk kortársak*. Bp., 1973. 142.

²⁷ Komlós Aladár i. m. 313.

²⁸ Halász Gábor i. m. 793. – „Képzetele nyomban birtokba veszi mindazt, ami súrlódott vele és sajátos pretium affectionist, utánozhatatlan, mert egyéni meleg lélek mélyéről fakadó gyengédséget, gyöngyházfényű zománcot ad a legközömbösebb dolgoknak is. Nincs számára mellékes apróság, dédelgetve pihen meg rajtuk szeme, játszón, babusgatva telepedik közéjük.” Uo. 764.

²⁹ Féja Géza i. m. 411., 412.

kiemelkedés azonban sohasem eltávolodás, nem gerjeszti sem egy másik világ áhítátát, sem a létező végtelen belső árnyalatbőségének a perspektivikus megkisebbitését, összezsugorítását. Az a különös szemléletretegződés és szempontbővülés játszódik le, amelyben az életszentség immanenciája szubsztanciálisan külön nem választható transzcendens minőségeket, értékattribútumokat olvaszthat magába – amelyben az egyszerű, esendő (és keserűség, megtörtség, báj, derű ezerféle vonása színezte) emberi lény és lét maga válik értékabszolútumok hordozójává. A megvalósultságban magasrendű értéktulajdonságok folyamatos inkarnációja zajlik, s gyakran éppen az alullévők, a legalulra szorultak reprezentálnak, jelenítenek meg feltétlen tisztaságot és örökérvényűséget. Nem annyira jelképezve vagy képviselve azt, hiszen ők maguk a létrendi prioritás alanyai, nélkülük, megszemélyesült, megtestesült emberiségük nélkül az érzékfölötti értékideálok sem mutatkozhatnának meg vagy volnának elképzelhetők: „Köznapi mennyország! – Ilyet akarok, / ily kétkezi jámbor kocsisangyalok / röpiússanak majd, ha fagyos orromon / az öröklét éles legét kapkodom” (*Utazunk, rázódnunk...*); „Jöttek a koldusok naponta, / tarisznya kétfelől nyakukba – / harsogva, fennen énekelve / kapaszkodtak föl a hegyekre. // S ereszkedtek le libasorban / hosszú felhőt verve a porban, / fújtak templomi éneket, / jósoltak szörnyű éveket. [...] Szinte repdestek, énekelvén! / Azóta is így képezem én / az angyalokat, – öregeknek, / énekelnek és kéregetnek” (*Koldusok*)³⁰; „Karácsony, karácsony [...] mikor a hóban az ablaknál vidám / mezétlábas angyal szállt angyal után!” (*Meglassul a szekér...*); „csak bátran, lopjatok, / ez karddal harcol, az arannyal: / tinektek ez a harcok! / És csak ügyesen! gyomrotokban / a tétova, halk kordulás, / első didergése a testnek, / felsőbb, isteni biztatás, / tiszta kinyilatkoztatás!” (*Hősökről beszélök*); „bánat és baj bármennyi van, / a hit, a hit határtalan [...] Séta Pista, a marcona, / a hetyke szökött katona – / Pogány istenként léptetett / a néma szolganép felett” (*Églakók*); „búcsúzott Krisztussal, megindult / eldülőngélt a domb felé” (*Betyár*); „Megjelenik akkor majd Jézus / nem mint király de nazarénus / beszélget int a békességre [...] S megjelenik Mária véle / kis cselédkönyvével kezébe / szégyenül” (*Megjelenik*); „Középuitt Mária s körülötte rajban / húsz-harminc meztelen tatárképű angyal [...] Ó fájdalmas Anya, akinek a könnye / hét zord tőrre csordult s vegyült piros vérrel, / hogyha rájuk néztél és e két öregre, / mosolyogtál mégis, legalább is éjjel” (*Három öreg*); „Kik tudták a valót e földön és föld fölött, / az igazságot? A szegények, a szenvedők” (*Doleo, ergo sum*).

A panteisztikus képzetek vagy a „rejtőzködő Isten” (a pascali³¹ Deus absconditus) értelemfölöttiségére való utalások egyaránt az érzéki világfolyamatoknak („az élet szüli százszor meg magát” [*Óda egy krumpliföldhöz*]; „Hogy üt s kiált egymásra a /

³⁰ „A *Koldusok* bizonyíték a mellett, hogy létezhet a költészetben realista látomás is, amely nem a költői képzelet nyelvén fejez ki valódi eksztázist.” Domokos Mátyás: *Adósságlevél (Esszék, tanulmányok Illyés Gyuláról)*. Bp., 1998. 31.

³¹ „Mennyire jellemző, hogy Pestről szülőföldjére Pascalt vitte magával olvasmányként, Párizsból útban Bordeaux felé Zrínyit olvasta. Illyés népiségének ez a kettős kötődése a szülőföldhöz és Európához világnézetének az alapja. Annyi a színe, árnyalata, mint a nép és Pascal szellemének együtt. Láttató ereje, érzékletessége versben és prózában egyaránt mindig helyénvaló és telibe találó.” Izsák József: *Illyés Gyula költői világképe 1920–1950*. Bp., 1982. 232.

vérünkben lüktető / és az – mely mégsincs nélkülünk – / az öröklét-idő!” [Vágta]), a primer életmozzanatoknak („nekem tűz, víz kell, biztos őselem” [Vigasz]) az isteni lényesszerűséggel tulajdonképpen egyenrangú, egyenértékű metafizikai státusát állítják: „Isten, aki mondják, fűben, vízben, fában / bujkálsz, mint a mosoly a szerelmes lányban” (A ház végén ülök...); „egy leányt szerettem [...] mosolya istennek volt vász” (Hazatérés); „Ebben élünk, ebben fölünk, / a napisten főz fölöttünk” (Hídi vásár); „De néma maradt Ő is. Állja / a kihívást” (Áruló); „Így ünnep az ünnep: fölnézni / s nem bánni, ami elsuhant. / Ha van még, szót váltani így kell, / békét a rejtező istennel, / ez az igazi áhitat. // Ez az igazi ima, melyhez / se szó, – még gondolat se kell. / Itt vagyok. Élek. Nap melenget. / Mint nyájat őrizem a csendet. / Ottbenn a tepsi énekel” (Ünnep).

A feltétlen és egyetemes létszeretet, az otthonosság „meghitt kozmikussága”³² azonban soha nem tompítja a kritikai ész ítélő erejét és annak élességét; révület vagy rajongás nem ragadja el a gondolkodó elmét. Az önmagában bármennyire is megálló, adottságaiban kategoriálisan önmagára utalt világ, a létezők és jelenségek mindenkor állapota, maga a humanoszféra – mint „potentia pura” –: folytonos kiigazító küzdelmet, jobbítást, törekvést és öntökéletesítést követel. Az ordító társadalmi méltánytalanságok, a szegénység és a nyomor konzerválásában megmutatkozó igazságtalanságok helyesbítése, az erőfeszítés, a teremtő akarat, a munka, a revelációszerűen rendtevé, fáradhatatlan emberi („homo faber”-i) cselekvés, tevékenység³³ mintegy önmegváltó heroikus perfekcionizmusa mintha egy szakadatlan emelkedés-ésélyt kínáló értelemvallás fundamentumául szolgálna. Mintha az evilági egzisztencia önnön predestinált meghatározottságaiban és lehetőségeiben, adott mivoltában és eszménykövető elszántságában, magasra törő minőségeszméiben és erkölcsi perspektíváiban, már meglévő és még gyötrelmesen kimunkálendő szépségeiben, életreményeiben, értékideáiban úgy ostromolná az elérendő abszolútumokat és értékbi-

³² Kiss Ferenc: „Fölrepülni rajban...” Bp., 1984. 116. – „Erőfeszítését nem részegült elszánás vagy hazárd lendület viszi sikerre, hanem valami apollói erő: emberfölötti tudás és kedély”; „Az empiriától tehát valóban nem rugaszkodik el, nem engedi megrészegülni a zsákmányra talált képzeletet, tartja magát a realitás kínálta adottságokhoz”; de az egyszerűség mögött „gazdag többszólamúság” rejlik. Uő: *Művek közléről*. Bp., 1972. 102., 108., 111. – „Ennek a költészetnek nem tárgyköre, de hangulattartalma: káprázatosan gazdag.” ÓRLEY István: *Illyés Gyula új versei*. In: *Illyés Gyula Emlékkönyv*. 80.

³³ „Illyés Gyula költészetében is a föld ott szépül, ahol a legtöbb az emberi munka benne.” Szabó Zoltán i. m. 259. – L. pl. „Nekem odáig szép a táj, ahol még / látszik rajta az emberkéz nyoma. / Riaszt a puszta magasság. A hó, jég; / a szánthatatlan »istenek-hona«!”; „Nincs más megnyugvás, csak a munka. Végül / a sír előtt sincs más igaz vigasz, / más értelem, más menedék, csak az: / elvégezted, mit kaptál vala részül” (*Jegyzőfüzet – Emberek hona; Vigasz*); „Kétkeziek fia vagyok, / megvetek minden hazugot” (*Munka a munkával*). – Márkus Béla (*Külön sors – külön irodalom*, Bp., 2002. 94.) utal a „protestáns etika” szerepére is, „amely a legfontosabb aszketikus eszközként tartotta számon a munkát”. – Vö. még: „Az angol és francia fölvilágosodás bölcséletéhez hasonlóan, a teremtés »ősmozgatójaként« jelenik meg az a profánul értelmezett »isteni« hatalom, amellyel immár a teremtő munkát végző embert ruhazza föl.” Alföldy Jenő: *Élménybeszámoló (Költők a hetvenes években)*. Bp., 1983. 46.

zonyosságokat, hogy – eredendő bizalommal-bizakodással – a földi létezésnek a képességiségét az ezekkel az abszolút ideálokkal való átítatódásra: egyúttal kategorikusan feltételezné is.³⁴ Vitalitás és moralitás, életkedv és feladatteljesítő alkotás-vágy, átvilágított vagy átvilágítható létvágy és sorsvállaló, felelős kötelességtudat összhangja, szintézise, töprengő-tépelődő gondolatisággal kiküzdött törekeny harmóniája: valójában az emberlét szaturációja mindazzal, ami több, mint ő maga, ami több, mint egyszerűség, mert örök és nem relativizálható. Az emberi létkorlátok között is fellelt öntörvényűség szellemi jelzőfénye, s az autonómia különös részessége a megszentelődés transzindividuális teremtésrendjében; az édenkerti ősteljesség visszfénye, kompenzációja, töredék-mivoltában való szankcionálódása: „Mivel nincs túlvilág, sem Kárhozat, sem Üdv s már / nem is lehet a régi módon [...] tegyünk rendet magunk – hisz elménk egy-istenünk rég – / a legvégső rosszban, mi várhat, / teremtünk meg magunk maradék édenünk képp / üdvét a jó halálnak. [...] Mivel nincs túlvilág és semmi oly titok ma, / meddig az elme el ne jutna, / esküdjünk ésszel is szívünk-rég-gyanította / Mors bona, nihil aliud-ra! [...] ha munkánk végbe visszük, / erényeink az égbe nőnek. [...] Önzést és önkínzást lelkünk egyként levetkőz / és nem kell csak akarni, // hogy szépség és igazság és jóság és szabadság / mosdasson, derítsen: segítsen / befejeznünk Adám föld-szelidítő harcát; / mivel nincs túlvilág, sem isten” (*Mors bona, nihil aliud*).³⁵

Az abszolút értéktartalmak és értékfogalmak tehát nem kötődnek per definitionem az érvény-fennállás transzcendens szubjektumszerűségéhez; az igazságabszolútumok nem a külön-lévő alanyiségában lényeghordozó transzcendencia vagy istenség sajátjai: céljaival, orientációjával alanyi szubsztrátuma lehet azoknak a valóságos embervilág is. (Transzcendencia–immanencia egybefüggésére, összeforrottságára megvilágosító ikonikus példa: a Krisztus-kereszt: „A hajlongó, hű táj felett / elnézem hosszan a keresztény / nagy összeadási jelet: / a Krisztusét a temetőn” [*A kálváriára*]). A modern felvilágosult humanizmus (és részint immanentizmus) képzeleteinek jegyében, szellemében a transzcendencia nem alanyi, hanem állítmányi mivoltában hatja

³⁴ „A versgondolat drámai kibontakozásának ezért mindig biztos iránya van, s a célértékek lényegében már a vers alapszituációjából beláthatók. Ezért a hangnem többszólamúsága nem annyira a kétely kifejezője, inkább annak beláttatását szolgálja, hogy minden *állásfoglalás* igaz és hamis közötti gondolati választás, jó és rossz közötti erkölcsi döntés következménye. Ez az értékbiztonság visszatükröződik a lírai beszédhelyzetben is.” Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Bp., 1994. 64. (Vélhetően részint ezzel is kapcsolatos a némileg polemikus álláspont: „Ez a mérce az illyési művet ma tarthatatlanul »kétely nélkülinek« látja / csak azt tudnám, hogy »jön ez ki« annak, aki végigolvasta mondjuk a tíz százalékát /, sokallja annak »értékbiztonságát«, beszédmódját pedig végképp idejétmúltak véli.” N. Pál József i. m. 139.)

³⁵ Vö. „Isten meghalt! – ne itt tisztázzuk, hogy Nietzsche e kiáltásában a diadal vagy a vereség üvöltése volt-e a nagyobb. S így annak a bizonyos emberfölötti embernek a fogalma dölyf vagy alázat szüleménye-e? Azaz a magunk istenülését készíti-e elő, ami valóban csak ördögülésre vezethet, vagy pedig az egykori egy isten lényének milliő részecskéiből való újra fölrakását? A tisztázást az odázhatja el, hogy túlvilág és isten, mint láttuk, egymástól függetlenek is lehetnek.” Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1961–1972*. Bp., 1989. 324.

át az antropologikum mélydeterminációit és legmagasabb képességeit. Az autonóm, önelvű, önteremtő, azaz konstitutív értékétika az időtlenségben gyökerező értékálítmányok és -határozmányok virtuális szféráját a hittartalmaktól független őserede-ti reményelvűségben, a bármikori emberközösségi aktivitás-kreativitás közegében, dimenzióiban antropologizálja és antropomorfizálja: „Az ember inget, szeretőt, / Hitet is válthat, csak reményt nem [...] Az ember jobbra váltható!” (*Avar*); „A legnagyobb bátorság a remény” (*Bernáth Aurél egy képe alá*); „Kúnhalmok ti, a sokhalu, bő Obtól / e kis Kaposig elfüzerlő dombok [...] ti vagytok a mi – katedrálisaink! / »Márvány-zenék?!« Oh, csak, módunk szerint, / így, sárból! – oh ti, piramisaink! // Mert mégis feltörő vágy s hit nyomát / zengitek! Idegem hallja nomád / dobotok tompa tam-tamját: tovább!” (*Kúnhalmok*); „Citera? Egy-pár házilag / összeszerkesztett lécdarab, / hat-hét acélhúr rajta, egy / libatoll, vagy egy kis faszeg, / s mintegy a faszeg reszketeg / folytatásaként egy öreg, / egy fáradtan is tenni-kész, / egy aszottan is fürge kéz, / egy szántatlan is gazdag ész: / ezekből és ezeken át / cini-cinzett ki a vágy; / a szerelem, a végtelen / felé oly félszegen, / oly finoman az ég felé, / akár körben a tücsköké”; „Égből, pokolból jött a dal? / Jött az ősök jajaival”; „Rádióból jön ma a pusztán, / nem a múltból a muzsika [...] Ha! Dzsessz! Pusztá-Rácegresen! / Engem nem bánt. A szerezsen / panasz is átjár szivemen. / Ó istenük is istenem” (*Istentisztelet*).

*

A naiv, közvetlen hitélményeket, hitelveket már kezdetben nemcsak átjárják, hanem azután meg is előzik a jellegzetesen a „második nemzedéket” karakterizáló életérzések: az intellektuális létértelmezés radikálisan analitikus, szekularizált válfajai, a magyarázatkeresés, a „mögé-kérdezés” logikai-tudományszerű módozatai, az emberi, társadalmi és történelmi létezés okszerűen levezethető törvényszerűségeit kutató reflexivitás típusai: kísérletek a kauzalitás és finalitás erőtereiben, kontextusában eszmélkedő teleologikus gondolkodásmód valamelyes visszavételére. A pszichologizáló, szociologizáló, historizáló, olykor erőteljesen moralizáló és ideologizáló emberkép bölcséleti-filozófiai távlatai a felfedezés, a felderítés, a megoldásnyerés ontológiai és ismeretkritikai eszközeire, tudatformáira épülnek;³⁶ a magyarázatszerzés és a változtatásigény racionális artikulációi, műveletei evilági utópiák felépítéséhez és fenntartásához is koherens érvrendszerekkel szolgáltak. A metafizikai bizonyosságok, bizonyosságérzetek elvesztésével, „dekonstrukciójával” járó hiánytapasz-

³⁶ Illyés költészete egészében inkább elmélkedő-bölcséleti, gondolati-ontológiai jellegűnek tekinthető abban az értelemben is, ahogyan megkülönbözik az ún. „egzisztenciológiai” (a filozófiai tartalmakat a megérzékítő képiségben feloldó vagy elrejtő, az azokat redukált nyelviség, mintegy „nyelvel közvetített nyelvnélküliség” által szuggeráló) létköltészettől; „az ontológiai-típusú létköltészet tételesen, tudatosan, reflektáltan vagy ennek látszatát hordozva fejt ki bizonyos filozófiai gondolatokat. Ilyen például Vörösmarty, Babits vagy József Attila költészete. Egzisztenciológiai típusú líra Pilinszky Jánosé, aki soha *nem beszél* filozófiáról, létről, mégis egész költészete *erről szól*”. Fabó Kinga: *A határon*. Bp., 1987. 162.

talat, a magára hagyottságból fakadó kétségek, az enyhítésért kiáltó szenvedés alapszituációi mind egzisztencia és önmegértés kongruenciájának, s a lét és az értelem közötti virtuális egység restitúciójának a szükségletét fokozza fel. A léttitokban felsejlett összefüggésekből ihletődő neoromantikus szubjektumfelfogás helyébe alapvetően a személyiség és a személyközi életviszonylatok integritásának diszkurzív és argumentatív újjáteremtési intenciója kerül. A verifikálható tudás módszerei töreksenek olyan emésztő humánontológiai dilemmákat megragadni vagy megoldani, mint amilyeneket a végesbe zárt végtelen, a reflektálatlan vagy önreflexív természetiség, a tudatmagány vagy a bűntelen bűn (illetve a bűnös büntelenség) feszítő kínjai jelentenek. Mindez részint egzisztencialista élménykörökkel, abszurditás-érzetekkel érintkezik: „Nem veszem számra az isten nevé, / Ha nem látom szenvedésem okát [...] Egy állat, mely kínjaiban saját / Lábába harap. Nem vonít ő, tudja / Üres az éj, az ég. Tudja, egyedül van. / Néma tanúja leszek halálig önmagamnak: / Bármit tegyek is, ártatlan vagyok” (*Úrfelmutatás*); „Ki mondja mitől / Kellene jaj futnom / Ha egyedül is” (*Novemberi ég alatt*); „Tudom én, magam vagyok én hegyeimmel, / Az isten messze él, ha él, ezt tudom csak, mást nem mondhatok róla”; „Istentelenül s reménytelenül / nézem a tájat” (*Egy ősz*); „élek s múlok és remélek; bár semmit sem értek” (*Hajnali pohár*); „homlokomon és mellemen / szűrő cseppekben hirtelen / kiütközött a rémület – / az égre néztem [...] Fejem felett / izzottak messzi csillagok” (*Szenyves sikátorok tövén*); „Fejem hátrahajol. / S az ég se vigasztal” (*Mint a mosolygó merénylő...*); „dideregve-fázva / kiáltottál volna, – már az ég felé is! – s szenvedtél csak némán asztalra borulva, / mert se földön, se égen nem lelted helyedet, sehol e világba...” (*Téli éj*); „Szorongás fog el [...] Szorul a szív [...] Halál, szabadság s kit nevéen is / szégyelve szólítottam: isten – elérnek [...] élesedik a tág hidegtől / fénye a messzi csillagoknak. / Nő a világ, nő árvaságom. / És nő az árvaság szívemben” (*Utóhang*); „Nem lelt meg engem még az isten...” (*Próba-futamok*); „Istenre vártam? Az az arc / ha lobban, mécsként lebben / felém s tán jelt ad: erre tarts – / De nem gyúlt fel az estben” (*Hiába vártam...*); „Rossz gondok, aljas számvetések, kétszínű / betegség s kétely [...] düllendő szemekkel / kutatva az isteni zsákmányt” (*Rossz gondok*); „Nincs menedék, se magosság, se jajszó. / Mennyből mentőöv nékem nem esik, / se kötélhágcsó a Hajnalcsillagról [...] Te babralsz ott szívem felé? – hiába / próbálsz nyitját, édes istenem!” (*Kőasztal, madárka, este*); „Meszelt falak közt ülve csöndesen / nincsen barátom, díszem, istenem” (*Sasad, Farkasrét*); „könnytől-vértől szutykosan most isten / már elhajít, mint spongyát” (*Üvölt...*); „Ide irhatnám: *idő, isten* / de ez se nyitja a rejtélynek / Forgathatod: csak játék; míg nem / te fordulsz lábbal majd az égnek” (*Talány*); „Semmit sem értünk a halálhoz” (*Semmit sem értünk...*); „Magamban hordom a halált, / mint próféta az Úr szavát” (*Medve*); „Az éden üdvét, melyet megszereztem / üres emlékül őrzí buta testem – / s azt is mikor? Ha hiánya sajog! // Megtudtam, mi az élet, az egyetlen / s sirnék, ha tudnék, olyan érthetetlen, / hogy élek, s közben halandó vagyok!” (*Két éj között*).

Részint azonban el is tér ez a világlátás a modern dezillúzió hatásaitól (noha az elidegenedettség, a kiüttlanság érzülete különösen a súlyos és szinte folyamatos történelmi – például háborús – megrázkódtatások, kataklizmák idején már az embe-

ri szó érvényét is kétségbe vonja: „Ki hisz még emberi beszédben? / Ki hisz? kérdem: a lelked kérdi. / Én sem, a föld sem, fönt az ég sem” [*Éjszaka, szél*]): mert az energikus, lankadatlan kapaszkodásvágy az emberméltóság ormaiba: túl is lendíthet felőrülő fájdalmonkon, kegyetlen kétségbeeséseken, feloldhatatlan apóriákon. Az értelem önértékébe vagy legalább felülemelő biztonságába vetett hit, a létmegfejtés kiviaszkodott öröme és az életbeli boldogulás ígérete: folyvást ösztökélő, felszabadító vagy megnyugtató erőforrás lehet („Egy varázsszót, egy aranykulcsot, / mit elraboltak tőlünk hajdan, / élet, halál, szenvedés nyitját, – / talán én visszahódíthattam!” [*Érkezőben – távozóban*]). A villódzó intellektus, a nyugtalanul kutakodó elme maga a remény garanciája: „Hogy útáltam a titkokat. / Ó, sejtelmek, csábos miértek, / nyüzsgő férget, poloskafészket, / dögöt, mely rejtetten rohad, / érzek, ha valamit nem értek. / És nem értettem semmit itt” (*Remény, remény*). Hit és ész ellentmondásai között a vívódó gondolat éri utol önnön elégtelenségeit is, miközben saját késztetései mégsem egészen csak észelvűek: „Buta vagyok és félek tudni, mert / a tudásszomj volt, ami messze vert / körödből, Jézus... – Frissen, lelkesen / az ész hivságáról elmélkedem” (*Alkalmi meditációk – Első csapda: az értelem ellen*); „Amit felfogok: az nyomban kevés! / nem a szív: tán a telhetetlen ész / ragad fel mégis, visz tovább, tovább – / s még részegebben ünnepli magát” (uo. – *Második csapda: az értelem mellett*). Hogy ki „Ó”: mindezek után „sem ez, sem az”, hanem talán az „idő” „lebbenti” majd fel (az egzisztencia lényege s nem bölcselő logika) – s marad az őseredeti docta ignorantia, a „tudós tudatlanság”, a „tudó nem-tudás” („hogy tudatlan is / szolgálhatod *Őt*”), s a „fejtörés”: mégis az emberi szellem egyetlen vigasza, amely dialógusba kerülhet az abszolútummal is (uo. – *Jámbor számítás*). Olyannyira döntően az értelem igazolja, szavatolja a lét végső kérdéseire is a lehetséges válaszokat, hogy az „Istenkeresés” kategorikusan azonosul az „értelemkereséssel”: vagyis az értelem törekszik belátni, be- és elfogadni, megokolni az értelem felett, az emberi értelmet felülmúló intelligenciát is. Az istenhít így a tudás függvénye, pontosabban az intelligibilitás a feltétele lesz a szellemi abszolútumra, a végső értelemre vonatkozó bizonyosságszerzésnek – s az értelem paradoxonai egyben a transzcendenciaviszony paradoxonaként vetődnek fel.³⁷

³⁷ „A végső megoldás, bárminek nevezzük: Isten vagy a *causa sui*, az emberi életnek, sőt a világ létének az alapkérdése és alapténye [...] Istenkeresés? Nem: értelemkeresés. Minden élet titkának, értelmének a fejtegetése. Egyszer valamennyien ott állunk a halál előtt, és azt vesszük észre, nincs elég vigaszunk. Nem vagyok ateista, mert az is eleve tagadást jelent, elzárkózást valami elől, amiről senki és semmi nem tud bizonyosat. Kész vagyok Isten befogadására is, mint a dolgok végső értelmének, az egész teremtés befejező aktusának a befogadására, de tudjam, értsem, igazoljam a magam számára. Műveltségem vagy talán inkább félműveltségem egyelőre ellenáll, kevés és hiányos a bizonyítás. Értelmem sokkal gőgösebb, hogysen beérné sovány vigasszal. Még meghódításra vár. Ha a végső értelem Isten, miért nem ismerhetjük meg őt? Miért titkolózik, miért hagy bennünket bizonytalanságban? [...] Isten létére mint a végső értelem valóságára nincs kielégítő bizonyíték.” *A költő felel – Beszélgetések Illyés Gyulával*. Szerk. Földes Anna. Bp., 1986. 393–395. – Vö.: „Milyen szabad káoszt nyit idebent / agyad egy sejtje! Milyen végtelent / alkot egy villanásnyi vágyból! / Az a való, mit Isten így teremt” (*Világrend*). –

*

Érzelmi és hitelvi emfázissal az értelem rendre a vitális értékteremtéssel és értékörzéssel azonosul; a vitalizmus és az erkölcsiség értékei, az érzéki élet- és világfolyamat, s a szellemi-értelmi törvénytudás értékmegnyilatkozásai, cselekvésformái a feltétlen élethit patetikus vagy meghitt, derűs vagy szelíden ironikus, fenséges-magasztos vagy józan-hétköznapias modalitásában szintetizálódnak („Ültem mosolyogva, / mint ki elérkezik egy szép értelemhez. // Hogy mit is értettem? Hallgattam egy szelíd / tehén szuszogását a tiszta nagy estben, / majd egy kiseded sírást... Hallgattam a csendben / a nyugvó szegénység halk csobbanásait” [*Három öreg*]; „Micsoda rend és milyen buzgalom, / milyen nyugalom a tojásokon / és bizalom az ólban s a magas / udvarban s benned, égi szép kakas! [...] Fickándozik az ember úntalan, / de megkomolyszik, kinek dolga van. // De bátor az, csak zümmög búntalan, kinek kezében biztos munka van. / Mint testén át a fű, víz édesen / áramlik rajta békés értelem” [*Óda egy krumplicsöveghez*]; „Mint lételem értelmét, irott jogát / nézem gereblyém és kapám nyomát, / aztán a tollét, – bár csak egy napon: / köszönöm, Uram, hogy dolgozhatom!” [*Alkalmi meditációk – A vasárnap megszentelése*]). Mindezek a szemléletmozzanatok egy bizonyosfajta paradox és profán reszakralizáció lírai folyamataiban szövődnek össze; az egymást kizáró vagy ellehetetlenülő metafizikai eshetőségek, a lélek-széthúzó, -szétszakító dilemmák (az „édenelvesztés”) ütközőpontjain evilági kiutak sejlenek föl, az önelvű felelősség- és kötelességethosz imperatívuszaira alapozódó valóságos munkálkodás, építés, teremtéskedv feloldó és tartós perspektívái: amelyek azután újra a magasba mutatnak: „Az lett pokol, hogy volt mennyország! / Kétségbe az ejt, volt remény! / Heverünk mélység fenekén / csak azért, mert volt magasság [...] De nincs mennyország! Hála isten! –: / Pokol sincs hát! S e dupla nincsen, / Rossz s Rosszabb e két pólusa // valami új esélyt kínálhat... / Mint akinek két gyilkosa / – mert zsákmány sincs – egymásra támad” (*Esély*); „Ha nincs pokol s mennyország, / csak ez – mi más? – lehet / gyehegnád s édened, / ez a ’mocskos’ valóság! // Keresd hát, te tudod, hol, / és használd bátran azt, / mi enyhét ad s vigaszt / s ne félj sem undorodtól, // sem a világtól – isten / sem volt jelenvalóbb / mindenben, mint ahogy / minden apró kis ízben // – csúfban és szépben – itt vár / a boldogság-esély – / Aranymosó, ne félj, / kezed ha szennyet is váj, // s te sem, eléd emelvén / a termő sárt, tudós – / – Angyal-tisztára mos / azonnal az eredmény!” (*Séta az árnyékkal*); „Mi lett az isten? Gyávaság / és gyöngeség: eszünkbe venni, / hogy ami vár, a pusztá semmi, / s a legsemjobb a túlvilág! [...] Mert csak azért, hogy

S az ilyen értelemfaggató erőfeszítések jutnak el lucidus logikai fejtegetéseikig, gondolati játékokig is: „Állítólag Einstein mondta: / – Isten nincs; de hiszek benne. / Ez a következőket jelentheti: 1. beismerem, hogy babonás vagyok, 2. látom, hogy lényemet nemcsak az ész kormányozza, 3. vállalom, hogy ez a világ nem elégíti ki, 4. tanácsolom, hogy merjetelek ellentmondani magatoknak”. Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Bp., 1987. 494. – Tömör spekulatív-filozófiai (szinte prózaversszerű) elmélkedés még például: *A tettes*. – „Merész” szellemi felemelkedés és vallás, katolicizmus összekapcsolódásának lehetőségeiről pedig l. *Katolikus költészet*. In: Illyés Gyula: *Iránytűvel*. I. 329–347.

földre vert, / nekem még nem bírám a törvény. / Így várok, hitem senki-földjén, / bármily fényhozót, – lucifert!” (*Mi lett az isten?*); „Visszakapom vagy nem az almát, / mi teremthetünk – itt! – uralmat. / Van leszállás e sziklafokról. / Fölszállás e »siralom völgy«-ből. / Kikötötten, kifeszítetten is bár, / tudom már, lehet szárnyalás (...) Hogy ünnep jöjjön, bármiképp. // Ábeli. E kaini tájra” (*Világodban világtalan*); „oda bár az éden, / van föld s munka, gyümölcsöző, / elszállt a menny bár, áll fölöttünk / csoda-népesen a jövő” (*Bélyegesek*); „Mert fürkészve mélyeit a derűs / nagy égnek, / bíz csak ten-éned / végtelenjének mélyébe merülsz” (*Arc és tükör*); „Ajándékozunk meg magunkat mi magunk / az élet szépségeivel. / Magunk vagyunk [...] Ajándékozunk meg magunkat mi magunk / a hősök erényeivel [...] Így tágul körénk a világ. / Helyben helyt-állván így emelkedünk. / Nem érti a csúcs érveit, / ki nem a mélyből érkezik [...] Létezni, ez maga a szépség. / Haladni, ez maga a hűség, / az ismeretlen, új partok iránt” (*Bernáth Aurél egy képe alá*); „leomlanak / bálványok, trónok, égi-földi szentek, / de nem amit a munka megteremtett” (*Az építőkhöz*); „Az vagy, a munkád! S az sose veszendő, / az soha meg nem hal” (*Elmultam harminc...*); „Vagyok, mert dolgozok. / Az isten bajlódjék a többivel” (*Folyik a csoda*); „Micsoda nyomorúság. / Irányító nincsen fölöttünk. / Nincsen vezető fonalunk, csak / kezünkben ez a munka [...] Micsoda mámorító bosszú. Nem véd sem isten, sem vezér. / Csak ez a féregnél esendőbb / – mert mire végzi? – / buzgolkodás ujjam hegyénél, / hogy valamit kiigazítsak! [...] Akaratunkból [...] Szemben a semmivel, a titkát / fortyogtató – pokollal? / Szörnyeink labirintusával. // Munkába véve végre, lassan- / szívósan, jó mozdulatokkal / arcunkat is, / az istenit. / Az önmagával szembenézőt [...] halandó szemmel fölfedezni / az örök végezni valót: / megszólaltatni a jövendőt, / mely már a halállal vitáz [...] Úgy hagyni ott [...] megfogva, a jövendőmet; értelmét, tán örökre, annak, / hogy erre jártam // halandóként is multhatatlan” (*Teremteni*).

S ez a szakralizálódás rendkívüli árnyalatbőséggel terjed, árad szét a természet, a szerelem, az emberélet fordulói jelentette szépségek rengetegén; az idő „azon fárads, hogy emberibb / legyen a föld s az ember” (*Új évre*), „nem titeket Ó: ti méritek Őt” (*Isten vén malmái*), „áldani” lehet (ha „érteni” „fonákja felől sem”) „a lét gyönyörű szöttest” (*Örül már minden...*), a születését is folytatható ember kezében forog „nagy kormánykereke a sorsnak” (*Örökös hála*), a költőnek „dolgozni”, „küzdve alakítani” kell egyént és közösséget (*A költő felel*), „éter” a „torony” is, amit a „fecskék vágyarak” (*Remény a légben*), „okos mozdulatok” tárgyaitól lett „egyre teljesebb / az emberi Teremtés” (*Szerszámnyelek*), a gyermeknek „itt bontja ki minden értékét” isten (*Újszülött*), a hűséges házastársi összetartozást „Isten sem szakaszthatja” ketté (*Kapcsok*), s a „hű szeretők” csak köszönhetik, „amiben éltek itt”: „a mennyet” (*A nap-hoz*); a tanyasi nagylányok szoknyavasalása nagyszombat a „tisztaság paradicsomát” érezteti, s aztán „harangok zúgtak szüntelen”, s „ment a nép, / hogy föltámassza istenét” (*Vasalás*). „Valami ős, mély Akarat / küzd [...] jót ígér: / ha léptenkint is tied lesz a tér, / emberi faj, megválthatod magad!” (*Dologidő*) – szól a himnikus hang, s arról is, hogy a szerelem erotikájában „az édenkerti ős üzem / valami maradék / anyaga halkan tovább működik / testünk büntelen rejtekeiben. // Míg összejárta-

nak a hormonok / egy kis isteni kedvet arra, hogy // testünket egymással falatva / égbe szálljunk egy újabb pillanatra” (*Kárhozottak üdve*), hogy a testiségben a „teremtés” „becézése” történhet (*E földön*), vagy hogy a művészetben az „örök művek világa: embercsinálta éden” (*Örök művek világa*). S tovább és tovább, kifogyhatatlanul, a végsőig is: hogy az emberi összetartozás ereje („Kifogyván istenből, te hozád / fordul szívem, ember-rokonság, / hasonlóság! – te adj erőt!” [*Anteusz*]), élményrögzülése, emlékköröksége nem veszhet a semmibe („azt kezdem hinni, hogy bármilyen alakban / az az odatünt boldogság is megvan, – / ha emléke oly örök a szívemben!” [*Nem hiszem...*]); „Bátyám, a te arcod fogadjon majd, ha rámtör a szörnyű örök-világosság!” [*Búcsúztató*]), hogy talán a nemzedéki életfolytatódás, „e földtávu lét se más”, mint „örök föltámadás”, minden születés „új diadal”, s hihetjük, hogy a „hős Szerelem, végső szent Kegyelem / s Út, amelyen / kitör a mulandó testből, ami / tán isteni”: „megváltó, merész / front-áttörés” (*Halott barátom fiai közt*), s ha „percenként meghalunk” is, „ahány perc, nem új létre szül meg?” (*Hol a két Szíjjártó-fű?*); és hogy „kezdődik megint, mert nincs vég, / mert megleli tán az is üdvét, / ki a legfőbből csak dadog” (*A zene szava*), s „Tebenned vagyunk többek, Szép Egész, / annál, amik külön-külön vagyunk: Cél, / Örök Jobbratörés!”, s „Föl, föl, – magadban! Vezető Urad? / Maga e Föld! E jó táltos. Te, bolygót / gyeplőzhetsz, te, magad!”, mert „Istének halnak!? S támadhatnak új / Olympuszon! Csak legyen új Olympus / szolgálni – otthonul!” (*Vér az érben*). És ennek a felmagasztosító, megszentelő realitástudatnak a monumentális leíró-látomásos verse („látványkimetsző”, „plasztikus” és „litániázó” „nagyverse”³⁸, „hittevő”³⁹ poémája, „elbeszélő-meditáló költeménye”⁴⁰, „tisztán tárgyias és ugyanakkor tisztán példázatszerű”⁴¹ alkotása) a két kérges apai kéz „Teremtéssel” egyenrangú értékteljeségét hirdető *Két kéz* – amely szerint „fent az égbolt / nekem e két tenyér volt”, s melyben az átszellemült-hevült dicséret hangneme kultikus-rituális, sőt biblikus-liturgikus átképzésekig ívelő motívumokat forrósít föl: „Föl, ki az égig! / Ég vízszintjéig! Én így / látom őket, a Kezdet / kódében fölmeresztett, // Mózesi két kőtábla, / ragyogva és kitárva; / a Hírrel szállva / a galamb szárnya! // Értelem, mely kilángol / az őshomályból; / mint a fényküllők nyúltak, / nyúltak rajtuk az ujjak”; „Íme ilyen jelekkel / nyúltak e hú kezek fel, / szentegyház kettős tornya, / vasszínű mennyboltomra”; „Igy lett útjelző ábrám / iránymutató táblám, / iránytű, figyelő domb, / nekem a Szent Jobb”.

A megtartó valláshagyomány lelki-familiáris, sőt kedves-bájos hangulata, léggökre szintén közel visz az átlelkedés emelkedettségéhez (a ráció ellenkezése ellenére is): „Mária s Anna, Anna, / ő néz le ránk, Jézus nagyanyja, / a falról az isten napa! / családi hű fejek [...] Hitetlenül és szótlan / ajakkal is jó e hajóban / szállni a hívős úrron át. / Mária, szűz anya, / hallani Pannika, / Klárika, Sárika énekszavát” (*Az ozo-rai templomban*); „Mikor hív már harangszó? / szállni kisedd s kamasz-kor / közötti

³⁸ Tamás Attila: *Illyés Gyula*. Bp., 1989. 158–166.

³⁹ Tüskés Tibor: *Illyés Gyula alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp., 1983. 257.

⁴⁰ Izsák József: *Illyés Gyula költői vilásképe 1920–1950*. Bp., 1982. 450.

⁴¹ Béládi Miklós i. m. 1974. 293.

zavarosból / máris-tiszta kékbe, / föl-föl vissza az égbe?” (*Fölgereblyélt vasárnap*); „Rajban röppen s koszorúz a galamb: / hit látható, fehér hit kék egen [...] Itt hát az Ünnepe: a Várakozás. / Hogy véglegesen lesz valami más. / A levegőben szimatnyi szabad / szeretet” (*Hajdani húsvét*). De hasonlóképpen transzcendálódnak a reménytelen reménységbe kapaszkodó, iszonyú történelmi katasztrófákat átélő nemzethistóriai példa-nagyságok sorsának, küzdelmeinek jelentésüzenetei is („Ültessenek a trónusodra, / másat akkor se mondhatok. / Egy új isten szörny csipkebokra / az a trón, ha izzik s lobog. // Egyre az ige zeng belőle” [*Tüzes trón*]; „Dolgozz, levegőben uszó Kéz, / működj, nemzeti lét szívdobogása, erő, / hirdesd: veszve a nép, aki lustán, mástól, – akár a / mennybeli istentől várja a »boldogulást«. / – Hirdesd: gyáva a nép, amelyet csak vértanuk óvnak: / nem »hóstedt« –: napi mersz, köznapi, percnyi *courage* / ment embert s honokat” [*Hunyadi keze*]⁴²; „Krisztusként [...] széttárt karja közt / a végtelent ölelve küzd [...] száll szebb részével fölfelé! – / Az volt talán az istené” [*Széchenyi*]; „Kiált az angyal s harag s szeretet / emeli szívét és kezét [...] Kit nem erősít, nem költ fel e hang, / sorsát sohasem érti meg. / Ott kezdődik az itt alatt, / hol elfordulnak mind az istenek” [*Magányos angyal – Ady emlékének*]; „Kegyelem nekik, kik törten elesnek / s irgalom, akik merészelnék nőni / a nyomotokban föl a vak egeknek!” [*Ady és Móricz...*]⁴³; „mint ki belső hangra hallgat, / de szólván, mindent istennek beszél el” [*A Móricz Zsigmond emlékkönyvbe*]); „lépett s nem súlyedt szennyek tengernyi sarába / a krisztus-tiszta lábú Bartók” (*Fegyver és csoda*). És így mondatja a nemzeti sorsproblémás aggodalom a költővel a magyarság folytonos emelkedésének, magasba törésének, minőséget és igazságot követő magatartásának a parancsait, a veszélyek közül az „égbemenekvés”, a „Noé-bárkás” megmaradás és túlélés, az „egekig vetülő” közösségi felelősség követelményeit is (*Haza, a magasban; Magyar és magyar; Folttalan; Lapda; Az új nemzetgyűléshez*); s az eldönthetetlenek látszó gondolatokkal való vívódás eredményeként az egyetemes, európai progresszió szükségképpenisége mellett, minden véres történelmi pusztítás tudatában, hogy: „maga az Isten se tudhatta másképp” (*A reformáció genfi emlékműve előtt*). A gyötrelmes ellentétekből csiholt bizodalom olykor a vulgáris megemelésekben, a diszsonanciák esztézisében szikráztatja össze profanizáció és szakralizáció végleteit („az ígért üdvért, itt e földön, / káromlással imádkozó, / oltárdöntéssel áldozó, / sebezve gyógyulást hozó, / jó meghallóit eleve / egy jobb világba emelő zene” [*Bartók*]⁴⁴).

⁴² E „mű nemcsak sírvers, hanem vitavers is. A sírvers a jövőnek szól, igazolása egy sorsnak. A vitavers azt cáfolja, hogy ez az igazolás kétségessé válhatna azáltal, hogy nem ismétlődhetne meg a sorsképlet nemzetmentő jellege. Ez a vita nem valakivel folyik, hanem a nemzeti történelem rossz démonával, a nemzethalál rémképével”; „a sírverssorozat a nagy példát mutatja fel, a reflexiósvitázó versegyeségek a példa, a csoda érvényességének érdekében érvelnek. Az érvelés lényege: a magyarságot, a magyar népet védeni kell”. Vasy Géza: *Illyés Gyula évszázada*. Miskolc, 1998. 48., 49.

⁴³ L. ehhez: Tamás Attila: *Illyés Ady-élményéről*. In: *In honorem Czine Mihály*. Szerk. Görömbei András, Kenyeres Zoltán. Debrecen, 1999. 235–243.

⁴⁴ L. ehhez: Imre László: *Irodalom és küldetés*. Miskolc, 2000. 156–171.

Olyan motívum ez, amely világszemléleti rokonságban áll Németh László („az Örök Rend oszlopaikat is megrecsegtetni egy vad lázongásban: istenkáromlás az istentiszteletben” [*Dráma és legenda*]), Nagy László („káromkodásból katedrális” [*Ki viszi át a Szerelmet*]) vagy Szilágyi Domokos („káromlom az összes isteneket” [*Rab*]) jellegzetes kijelentéseivel.

*

A profán-érzéki, evilági mivoltukban, magasabb metafizikai instanciák garanciája, biztosítéka vagy segítsége nélkül is – de mégis magasabb szellemi-erkölcsi minőségek által ösztönzött transzcenzussal – megnemesedő léttartalmak: ezek ennek a sajátos illyési paradox lírai szakralizációs beszédmódnak, érzelmi-intellektuális versbeszédnek a meghatározó dimenziói. (A költő szerint lehet „ember-alakban”, „földi erővel” „isteni tennivalót” végezni, „mennyei harmónián” szorgoskodni, és „halandóként” rendkívüli, így „égbeli” jellemet és szépséget hordozni, „itt lent” [*Félelmetes és varázslatos*].) Az éles, feszült paradoxonokban való gondolkodás számtalan szemléletterületen megnyilvánul. Az önportrét rajzoló versekben gyakran feltűnik az örökölt kettős természet belső diszharmóniája („Hittagadók hitének is tagadója” [*Sub specie aeternitatis*]); „Két szellem küzd itt, amint látható, / egy hívó és egy isten-tagadó. / Nagy próbát rótt rám már azzal az ég, / hogy vegyes házasságból származék [...] arcvonásaik itt az arcomon / hol mosolyra, hol könnyre állanak. / Örök harcukat tovább harcolom” [*Alkalmi meditációk – A vegyes házasság átka*]); „Némán így tűnt föl hajdanán / Jézus halovány fehér képe; / így nézett szembe a pogány / krisztusnak, Plátónak szemébe [...] Így tekint össze bennem a / kétféle emberség: lobogva / Sár-rét zord prédikátora / s a bólogó tolnai szolgál” [*Párban*]; „Vérem protestáló, de elmém feléd von / katolikus isten; / mert tudom, hogy sorsom nem kimért keréknyom / a porba sem, itt lenn! // Bár a féltékeny föld lábam le-lerántja / szolgálai ütemben – / van mi fölemeli; a szárnyalás vágya / próbát tesz szünetlen – – // Nagy a föld. Vágyammal, mint a megveszett nyáj, / szélednék-szaladnék; / Fölnézek. Mint Gáspár, Boldizsár felett, már / halk, szelíd parancs ég – –” [*Vérem protestáló...*]). A kiszakadás és a lelki-erkölcsi visszatalálás a „puszták népéhez”, a sors-, illetve képviseltevállalás bonyodalmai (a „nem menekülhetsz” élményformái) mind-mind állandó személyes sorskérdésként jelentkeznek; de további társadalombölcseleti, történelemfilozófiai, kultúrantropológiai kérdés: a nyomorúságban élők lázítóan tarthatatlan társadalmi helyzetének sürgősen evidens megváltoztatása veszélyezteti-e a nyomorban is kifejlődött és megőrződött archaikus lelki, morális, kulturális értékek fenntarthatóságát? A civilizációs váltás, a létforma átalakulása közben lehetséges-e az addig mindennek ellenére fennmaradt genuin emberi minőségjegyek kontinuitásának biztosítása? A szegénység felszámolásával a szegények tudatvilágának, gondolkodásmódjának – illetve az abban rejlő humanitásértékeknek – a továbbörökíthetősége? A *Puszták népe* ezzel kapcsolatban meglehetősen szkeptikus nézeteket

fogalmaz meg;⁴⁵ s a kérdés, a szempontkeveredés, a többértelműség gyakran feltűnik: „Nem a szegénységet, csak a szegényt / dicsértem én szívem szerént [...] Muljék el a szegénység! – vallom, / de el is akad itt a hangom. / S a szegények? A hívek, bátrak? / Megsiratnám, ha elmúlnának. // Hogyha kiveszne az a fajta, mely nevelt engem hitre, harcra [...] Apáim és anyáim népe, / úgy változz, hogy ne változz mégse. / Akárhogy híjják az urat: / a bitorlót, ne hagyd magad! // Mert most érünk csak meredekhez / és annak vége tán sosem lesz. / Hogy odavágja, aki szenved / igazát bár az Úristennek!” (*Nem a szegénységet...*). A bajvívó elszántság úgy hordozza önmagában az értelmét, hogy függetlenedik a hadakozás eredményességétől: „Szép a veszített ügyet ápolni” (*Hóseás*); „mert nincs hasztalan kín, számadás ha lesz; / vállald a szegényfát, úgy lehet kereszt [...] Valld: ki megfut isten korbácsa elül, / az is isten színe elől menekül [...] úgy szép az áldozat, hogyha: semmiért! (*A betegség értelméről*); „Mert régtől fogva hősi, szép / e küzdelemben / az lett lehető, ami lehetetlen?” (*Lőtt lábú madár – Sütő Andrásnak*). S a nemzetpusztulás legkeserűbb vízióját jelenetező *Tisztákban* is – ahol tökéletesen kideríthetetlen, tisztázhatatlan marad, hogy a felsőbb hatalom, a felsőbb rendelés, az „isten nélkül való”, így „istentelen” és „embertelen” „sors” a megsemmisülést vagy éppen ellenkezőleg, a megmaradásakaratot determinálja, illetve támogatja – a főhős Perella a halál „rávilágításában” erősödik meg: „hogy soha érdemesebb nem volt küzdeni”. És ilyen a „juhász-számadói gond” is: a „jégverés-csöpülte nyáj” számontartása; mert „Szétszóratván, ős lápokba vonult / hite-konok község hű papjaként / (kit azzal áld, amivel ver az Úr!) // templomtalanul, palásttalanul / (s vívódva folyton, mit hoz ránk az ég) / kell osztanom úrvacsorát s ígét!” (*Számadó*); s olyan ez, mint a „prédikátor szépapa”, Kállay Sámuel felmagasodása – „az utca és az idő szenny-porából”, „kopott palástban” – az ég, az „eleve döntő isten” felé (ki „nem hajlott alá kegyel soha itt”), a „dacos”, „puszta”, „régí” hit állhatatosságával (*A gyulavári főutcán*)⁴⁶. Mindez felülbíráhatatlanul öntörvényű vállalás etikai folyamánya, határozománya; amelyben az erkölcs autonómiájából kiiktathatatlan (szubjektív, individuális) relativitás különös módon fonódik össze a metafizikai megalapozottság nélküli abszolútumigénnyel, feltétlenségérővel („a nincsemény mocskában is / húnek maradni itt alant is, / húnek a konok akarathoz [...] hogy mégiscsak élénk idéztük / Őt, a Hatalmast, / szitkaink teremtő igéivel / testöltésre kényszerítettük Őt” [*Sziszifusz, én s te...*]; „a pusztulás is szárnyalás [...] A pusztulás, a pusztulás: / emelkedés” [*Eretnek ima*]; „Egész szívemmel dohogok / és forrongok és pörölök. // Mint a teleirt szalagok, / szentek szájából libegők, / dől belő-

⁴⁵ Vö. Szegedy-Maszák Mihály: *Többértelműség a Puszták népében*. Alföld, 1982/11. – Bodnár György: *Illyés Gyula szépprózai műveinek poétikai alakzata*. In: „Költő, felelj!” – *Tanulmányok Illyés Gyuláról*. 212–216.; uő: *Jövő múlt időben*. Bp., 1998. 88–101. – Németh G. Béla: *Hossz-metszetek és keresztmetszetek*. Bp., 1987. 339–349. – Vasy Géza i. m. 97–110.

⁴⁶ Illyés „Ady költészetével kapcsolatban jegyzi meg: »az arioni hang hatott a vadakra.« Politikai vadak között, az elvadult politikában e dánieli próbatételben érezhette magát Illyés Gyula 1956 után. *A gyulavári főutcán* című verse az arioni hang és magatartás felmutatásának példázata is.” Ablonczy László: *A halhatatlan csillag*. Reformátusok Lapja, 1999. október 31.

lem az érv örök / melegért, mihelyt vacogok. // És páncéltoronyként forog / szívem a hó és jég fölött // isten-jussunkért, emberek: / ne haljon sose meg, / ki egyszer a világra jött!” [*A tél ellen örök forradalomban*]). Hogyan lehet az eleve elrendelő sorsot, „végzetet” tetten érni vagy lebírni, akaratos önsors-alakítással fölébe kerekedni, választani azt, ami nem választás tárgya, összeegyeztetni az összeegyeztethetetlen külső adottságot a belső meggyőződéssel, tudni, amit nem lehet megtudni, dönteni, amikor nincs döntéshelyzet, csak szorító kényszerűség vagy kényszerérzet: ezek vagy ilyenek a sorsválasztás – a *Sorsválasztók* – tragikus-drámai létkonfliktusai. Tetézve a lét–nemlét peremén vergődő nemzeti közösség – többek között, jelesül „a hazátlan magyarok” – gyökérgondjából (abból, hogy: „Se nép, se isten. Se jövő?” [*Templomtalan torony*]); „Sem pápista, de kálomista sem. Rom. / Kőhalom. Már csak szél nem kerüli. / Felekezeten kívüli. / Már Istené csak a falutlan templom” [*Ökumenikum*]) fakadó szolidaritáskövetelmény elháríthatatlanságával. Mert az világossá válik, legfeljebb valósággá nem a logikus következménye (maga az emberség), hogy „az ember megcsúfolásával istent sem lehet szolgálni” (ahogyan a *Kegyencből* hangzik). Viszont a fölfelé törekvés, a mélyből a magasba törés özönlő metaforáival körülírt „emberiesedés”: egyúttal közvetett, inverz szakralizálódás is: *Pogány istenesedés*, mely által a „vad vidék, ez a pogány is itt / családiasul, kezesül. / Beistenesedik.” S a személység, az emberi, népi, nemzeti kollektivitás és a transzcendencia összefüggései között merül föl a sajtó alternatíva: „Vagy fölépítjük mi is azt a Templomot, / vagy népét Hadúr is szétszórja” (*Üdvösség vagy halál – Németh László születésének nyolcvanadik ünnepére*); és a váradalom, hogy: „Forr a jövő, tán kiforrja végre, / mit isten belé gondolt e népbe” (*Hódítók*).

*

Rónay László szerint e költészet „voltaképp folytonos harc azokért a javakért, amelyek Isten rendeléséből mindenkit megilletnének, de az erőszak, a félreértelmezett küldetéstudat, az esztelen hatalomvágy megfosztja őket tőlük”; viszont „Illyés lírájának Isten ritka megszólítottja, még kevesebbszer szereplője” (jóllehet „annál többször esik szó a keresztény erkölcsi értékekről”).⁴⁷ Viszonylagosan valóban így érzékelhető, azonban a vocativusban megjelenő Isten-képzeteknek, illetve az azokhoz kapcsolódó intonációknak mégis számtalan típusa figyelhető meg: a feloldáskérő fohászos hangtól, az enyhületváró, megnyugvásóhajtó kívánalmakon és a vitázó-számonkérő attitűdön át a vádoló-szemrehányó tiltakozásokig – és így tovább. A dialogikus viszony épülhet a belátó, szelíden elfogadó, engedelmes védelemvágyra, kiengesztelődő végtelenség tudatra: „megbocsátani neked, / játékaidat, istenem / és játszani, míg fejemet / át nem öleled hirtelen” (*Két régi vers egy kutyáról*); „Látszat ez a világ, olcsó, hiu látszat. / Atya, Fiu, Szent- / Lélek oltalmazzon mindnyájunkat itt lent” (*Reggeli meditáció*); „Játszottam; azt hittem velem / játszol, Uram, vidám

⁴⁷ Rónay László: *Isten nem halt meg (A huszadik századi magyar spirituális líra)*. Bp., 2002. 59–60.

vagy [...] Csönd van mostan, tél; összetört / erdők; mezők letépve. / Hallgatsz. Neked is harc között / adatik már csak béke? // És szeretet csak elhalón, / ha könny közt vall, dadog már? / Mint nékem? Ki vagy, nem tudom, / csak azt, fiad vagyok már” (*Játszottam...*); „Veszem babérom. Már nekem erre kell. / Szabadba ismét hangosan így megyek / bízva Uramban-Istenemben! / Óvni magam nem az én ügyem már” (*Babér*); „Öreg koldús, ahogy tél idején / betántorul egy kunyhó küszöbén / s enni se kér, csak áll és áll: örül, / örül, hogy nincs kívül, / hogy benn van, bárhog is: *benn!* / Belém így tért be néha-néha isten. // Szomorú vendég. Mindig könnyezett / s didergett. Hit? Épp azt kéregetett! / Feleztünk. Aztán, hogy enyhült az ég, / adta kezét, / vitte, amit kapott. / Várták örültek, gyilkosok, papok” (*Szomorú vendég*); „könyörögj, hogy isten / sűjon egy új tervet” (*Próba*); „Csak hatalmas lépő láb, fehérítő / lábszár lesz szemedben a torony: / isten lépdél a végtelenségből / s halad tovább új és új koron” (*Száz év mulva*); „És idő sincs s a képzelet / sejtí az örök életet” (*Hunyt szemmel*); „Beinni a mennyet, / azt a habos távot [...] Az egészről azt a / rejtező langy titkot. / Az altató istent, / akit már gyanítok” (*Egy jót lélekzeni*). Lehet az erős érzelmi ambivalencia tükrözője: „Egy isten s iszonyú ebe / szimatol nyomaiban [...] Fölkel az új nap, fölkel / az ember s a növvő idő / s megkérdi komor arccal, / míg atyaként fölémbe nő, / mit tettem életemmel / és talán megvigasztal” (*Megmentett élet*); „mintha a mult, a mult idők szenvedése, / rossz istenem adná kezét békülésre” (*Itt az első csillag*); „Ki válaszolt? / Mégis az Ég?” (*Naponta bár...*). Az Isten-képzetek gyakorta kapcsolódnak össze a semmivel, a viaskodásra ingerlő halállal, betegség-, fájdalom-állapotokkal: „Isten-Halál, köztük mint légvonatot / húz lelkemen át egy-egy gondolat” (*Alkalmi meditációk – Metafizika*); „Egy kortynyi vigaszt, örömet / ígértél, Uram. Mosolyogjak? [...] Ahogy lemondok, meg úgy értlek: / győztesen, ünnepélyesen / te érkezel a semmiben” (*Vidéki állomáson*); „Csikorgok, hajlok, félek nyílani. / De matat, biztat bent is valami, / hogy fogoly voltam s jó lesz odaki / szűk partjaimon túláramlani, / szép áradásként el-szétnyúlani, / míg fel nem tűnnek isten ormai” (*Betegen, ősszel*); „két fájdalom közt megpihelve / ágyamban úgy ülök pihegve, / úgy nézem büszkén, mit is vittem, / mit hoztam neked eddig, isten. // S már kérdeném is: mire kellett, / mire használsz, ha rendelted? / De fohászodva, máris nyögve / új cipelésbe görbedek le” (*Fájdalom*); „A végzet – csüngő szikla – / rám eshetik; / rámront a Vad; / isten szörnyű pillái / rámnyílnak [...] az pusztul itt épp el, / ki menekül; / sorsa alól / félre épp az nem bújhat, / ki meghajol. // Nincs halál, mondom, mert a / nincs nem lehet. / Tekintetemmel tartom / fönt az eget; / mint bánýarab, / ha karral, kézzel küzd már / a rom alatt” (*Kórházban, hajnal előtt*); „Ne félj! / Ha meghalunk, az mindent befejez. // Teremtőnk könyörületes” (*Hópelyhek éjszaka*). Öntudatos-méltóságos öntanúsítás és létösszegző odafordulás kettőssége szólal meg a *Megláthatatlán volna* című – „már-már utólagos üzenetként”⁴⁸ hangzó –

⁴⁸ Tamás Attila: *Illyés Gyula költészetének utolsó korszakáról*. In: „Költő, felelj!” – *Tanulmányok Illyés Gyuláról*. 277. – L. még: uő: *Illyés Gyula*. 128–130.; 259–272.; 303–312.; Izsák József: *Illyés Gyula költői világképe 1920–1950*. 91–93.; 239–240.; uő: *Illyés Gyula költői világképe 1950–1983*. 79–81.; 240–255.; 369–383.; 439–475.; 481–485.; Szakolczay Lajos: *Ótágú síp*. Bp., 1989. 99–111.

szonettben: „Megláthattál volna azért is engem, / mert, Mindenható, ha vagy s látsz valóban / (mint rég ama Szem a szentkép-keretben) / mert nem zavartalak, mert nem kopogtam, // mert nem riszáltam feléd sem sebem, sem / érdemem, hogy nézd: így jártam nyomodban! / Illemre nevelt anyám: nem esengtem / s rátartiságra apám: nem tolongtam – // – s igazmondásra épp a – Hit / – a hited? – nevelt, hogy így, magamba kivettem, / e földön itt, veled vagy ellenedben, // magamféle is kezdhet valamit – / Nem voltam könnyű fiad. Így / végy számba, ha ürül hely a Seregben.” – S található további – végletesen ellentétes – példák is. A megalázott, kiszolgáltatott néprétegek, a nincstelen alullévők (az „istentől szolgaságra rendelt nép” [*Ime az én népem...*]) kismizettségeért maró iróniával perli a mindenség egész rendjét: „nem élet az élet, / mit az isten s a gróf itten / élni rendelt a szegénynek” [*Három öreg*]; s hasonló expanzív-indulatos, felháborodva kiterjesztett társadalomkritikai szarkazmussal láttatja a felső rétegek kiváltságosságát: „Hát néztem itten / e tündér népet, isten / kiválasztottjait selyem gatyában-ingben” [*A Kacsalábonforgó vár*]; „több szempontból is jobb volna, Uram, / ha szolgálid legalább oly szegények / lennének, mint mi, akiknek beszélnek” (*Példa kellene*). És ugyanakkor a családi-bensőséges életképi pillanat a mélyről indított odafordulást is előlíthatja: „Igy van Uram [...] Mint katakombákban az első hivek: / guny-mosolyom alatt várlak, zengelek!” (*Úrfelmutató alatt egy falusi kertben*).

Érdekes asszociációkat ötvöznek azok a képzetek, amelyek az istenséget a nőiséggel, a feminin princípiummal társítják. Ez szervesen illeszkedik az egyrészt a materialitást átszellemítő, átszínező, másrészt a kereszténység alatti archaikus mitológikus reminiscenciákat is mozgósító illyési világgép alapvonatkozásaihoz: „Nem voltam én keresztény! Nékem / nő volt az isten is maga, / ő vegyen a karjaiba, / engem ő olvasson magába / és szüljön aztán újra szépen, / ha már a halálom kívánja!” (*Kamasz*); „De énnekem a nap s a hold / s a föld anyám!” (*Korforduló*); „Úgy átjár, olyan kegyelem, / hogy nem hiszem, hogy ne legyen / valahol egy örök szülélnk!” (*Napanya*); „istennek voltaképp nőneműnek kellene lennie, ez a szív vágya. Hogy istent nem asszonyi hasonmásra teremtette meg az ember, kultúránk buktatója” (*Gyermekkorom lángjai*); „Úgy volna jó e Minden / ura, a mérhetetlen isten, / ha asszony volna, nevető, / anyaként karba felkapó, / úgy ölelő, hogy lankadó; / hatalmas is, de engedő...” (*Apróbb töredékek – Isten*). Sőt: „Hazafiság: anyafiság. / Igen: a patriota eredendőbben: mégis – matriota?” (*Töredékről töredékre*).

A létszerű örökidejűség vágyából származik az önmagát az alkotásban, a befejezett, kikerekített életidő értelmes teljességében megvigasztaló szubjektum elképzelése a „jó halálról” („Nem félek a haláltól, / csak emberi legyen, / becsülettudó, jámbor, / ne jöjjön hirtelen, / ne üssön rajtam durván [...] Oh légy keresztény hozzám, / keresztényhez, halál!” [*Novemberi kertben*]); „Mit kérhetünk még? Jó halált. / Szép-nemeset / adjon, ha kegyével megáld; / adjon az isten jó halált, / pihentetőt, kényelmeset /.../ Némán és őszi derűsen, / halálosan / úgy is mosolygón, szívesen / múlhasunk” [*Jó halált*]), s a megint inkább felfelé, mint lefelé vezető végső utakról („Mióta halottainkat a föld mélyébe eresztjük, azóta rögződhetett belénk, hogy egész életutunk lefelé vezet. Voltak népek, melyek elköltözöttjeiket fák, sziklák, erre-ké-

szült tornyok tetején adták át az enyészetnek; férgek helyett a madaraknak. Ha ezt a szokást vettük volna át, úgy érzem, hogy világ- és életszemléletünk könnyedebb, kedélyünk derültebb lenne. Tán még nem késő. Próbáljunk meg minden utat. A transzcendencia felé odatúlra, a fenti *túl*-akra? A Hitek és Vallások iránytűjével? Ha kre-matóriumok kéménye s abban a szerepben is játszi füstje nem torzítaná az emberiség egyik legrettentőbb bukását, tapogatózhatna az elme arrafelé is” [*A hit világáról*]). Illyés energikus, derűs, életigenlő sztoicizmusa (vagy „laicizált teológiája”⁴⁹) lényegében abban az értelemben is „keresztényinek” nevezhető, ahogyan például Babits elmélkedett ugyanezekről: „*Hirtelen halálnál nincs nagyobb szerencse* – mondja az idősebb Plinius [...] könyörgés a mindenszentek litániájából: *Hirtelen és váratlan haláltól ments meg, Uram, minket!* [...] a halálra valóban készülni kell, ahogy a hívő keresztények minden időben ájtatosan készültek rá. S nincs nagyobb szerencsétlenség, mint ha ez a minden percben várható esemény készületlenül ér” (Babits Mihály: *A jó halál*).

„Nagyminőség” és „Nagysemmiség” (*Megint egy könyv*) titkai között a halállal megbirkózó ember makacsul vallja: „A lét tegyen rendet, ne a halál!” (*Óda a törvényhozóhoz*).⁵⁰ S a gigantikus halálrémség, az emberiség egészét fenyegető atom-

⁴⁹ Grezsa Ferenc: *Vonzások és vallomások*. Szeged, 1999. 51.

⁵⁰ Kiss Ferenc (*Interferenciák*, Bp., 1984. 105., 107.) szerint „Illyés nem hisz semmilyen túlvilágban”, mégis „a felkiáltó- és kérdőjelek titkait kutatva tehát idejutunk: talányossá lett a pillanat, az átkelés pillanata”. – Béládi Miklós azt hangsúlyozza, hogy Illyés, aki „az élet felé való lét, a Sein zum Leben költője”, „híven életelvéhez – az élet dolgait tegyük úgy magunkévá, hogy igyekezzünk mindent megérteni, és ezáltal értelemmel fölbe is kerekedni – az öregedést és a halált is racionalista szemlélettel avatja személyes ügyévé. Az a *Mors boná*ból is kiviláglik, hogy a tertium non datur híve, a lét és nemlét között harmadikat nem ismer, s főként nem ismer el léten túli független létezőt. Ez a transzcendencia nélküliség az alapja Illyés öregedés- és halálköltészetének [...] Illyés érteni akarja a halált, ami lehetetlen, de a metafizika-ellenes elme számára ez az egyetlen út nyílik; a racionális és tapasztalatilag bejárható körben kell önmaga számára vállalható megoldást találnia”. I. m. 305., 306.; „A halál tudatával, az öregség rémeivel, szégyeneivel is úgy küzd, hogy az életből akar minél többet befogadni. Nem hajlandó a megtestesült képtelenség, a halál előtt sem fejet hajtani”; „Versei történetbölcseleti kicsengése szerint az életet, a világ sorsát nem vak erők és szeszélyes istenek uralják, hanem az eszméktől vezetett, célkitűző ember.” Uő: *Illyés Gyula*. Bp., 1987. 25., 104. – Másfelől viszont „a költő metafizika-ellenessége nem jelenti a metafizika valódi kérdéseinek az elutasítását. Csakhogy Illyés ezekre a kikerülhetetlen kérdésekre nem metafizikai természetű választ akar adni. Hanem: földi választ [...] közösségi természetű választ keres, hogy »ember-alakban isteni tennivalót végezve – földi erővel mennybeli harmónián szorgoskodva« tudjunk tovább élni”. Domokos Mátyás i. m. 150., 151. – Illyés és szellemi társai „az értelmet magában az életben, az emberlét lehetőségeinek kibontakoztatásában vélték feltalálni”; „a nemes minőségű emberlét megteremtése végett avatja Németh László az irodalmat a vallás metanyelvévé, s ennek szolgálatára mozgósítja Illyés a maga kivételes tárgyas racionalizmusát”. Görömbei András: *Létértelmezések*. Miskolc, 1999. 96. (Illyés és Németh László kapcsolatához I. Monostori Imre: *Próbafúrások*. Bp., 1997. 37–57.) – „Az önmegfigyelés szükségképpen a lét metafizikai kérdéseit veti föl: életösszegzés kérdez a lét végső értelmére, a halál, elmúlás, az idő problémáira.” Görömbei András: „*Ki viszi át...?*” Bp., 1986. 27. – „Illyés halálversei katartikus alkotások. Összhang- és értelemkereső szellem nyilatkozik bennük, ismervé a rettenetet, de az »éden-pillana-

katasztrófa ellenében is. A mintegy világkép-összegező lírai oratórium, *Az éden elvesztése* katartikusan ismétli-sulykolja az életteljesség, a „Kezdethez” emelkedő lehetőségteremtés, az „épp a vég tudatában” nekifeszülő cselekvésszükség – valami-fajta immanens helyreállítás, apokasztaszisz – szózatait; hogy a legnagyobb tett az emberi univerzum idő- és lélekmélységekből, érzéki és szellemi ősképpesség-szférákból eredő árnyalatvégtelenségének, létintenzitásának, értékmindenségének, kulturális, műveltségi hitelességének őrzése, táplálása, bővítése: az emberiesedés kiteljesítése és megtökéletesítése; az, „amit hajdan Rendeltetésnek és Üdvösségnek mondtak” – ami voltaképpen maga az éden-visszanyerés; hogy a „világot azoknak kell vezetniök, akik fönn tartják. Munkálva szüntelen rajta, kézzel, ésszel. A két kezükkel, a maguk eszével”.⁵¹ Mindennek autentikussága pedig csak növekszik azáltal, hogy épp egy „vére-vesztett / elhagyott kicsi nemzet / ingatag ladikából / szólhatunk”.

*

Illyés Gyula a szakadatlan élet- és létküzdelem (úgy mint az életben, életszerűen az életért, és úgy is mint az élet megjobbításáért folytatott létharc) profetikus költője.⁵² Hitvallásos vitalizmusa bizonyos újromantikus tendenciákon⁵³ túl a késő- vagy utómodernségig ívelően is meghatározó szemléletet képvisel, s ez elsősorban az Ady, Móricz, Szabó Dezső, majd a népi írók szellemiségétől a Nagy László, Sütő András, Csoóri Sándor és a többiek eszmevilágáig húzódó irodalmi vonulathoz tartozó karizmatikus példateremtésként, megnyilatkozásmódként értelmezhető, értékelhető. Illyés

tok' örömét, az otthonosság titkait, a létezés csodáját is.” Fülöp László: *Élő költészet (Pályaképek és vázlatok mai magyar költőkről)*. Bp., 1976. 157. – „Élet és halál – némely vers mintha a szaploncai »kacagó fejfákról« való volna.” Cs. Nagy Ibolya: *Kérdez az idő*. Miskolc, 2002. 49. – L. még: N. Horváth Béla: *Műközelben*. Bp., 1999. 17–86.

⁵¹ „Még kétségbeesésünkben is a cselekvő magatartást kell választanunk – mondja nyomatékkal”; „Benne van mindebben Illyésnek az az elpusztíthatatlan hite is, hogy a nép, a tömegek, a milliók végül az elidegenedett hatalmas erőkkel szemben is a maguk javára fordíthatják a küzdelmet.” Juhász Béla: *Irodalom és valóság*. Bp., 1977. 191–192. – „Az éden elvesztése helyett az éden megteremtésének oratóriumát írta meg”. Izsák József: *Illyés Gyula költői világképe 1950–1983*. 282.

⁵² „A szegények és szenvedők szószólójaként” „elkötelezettsége és felelősségtudata előbb csak egy osztály képviselőjében mutatkozott meg, utóbb azonban az emberiség távlataiban gondolkodott, a világ kifosztottjainak érzésvilágába helyezkedve”; „tekintélyét épp küldetésstudatával s nemzete érdekeinek profetikus képviselőjével alapozta meg”; „Illyés Gyula nagykorú keresztény volt”. Rónay László i. m. 59–61.

⁵³ „A romantikusok szenvedélye éledt újjá lírájában, az az elkötelezettség, amellyel Vörösmarty szolgálta nemzete emelkedését, s az a dikció, amely Berzsenyi költészetét jellemezte.” Uo. 60.; „Modern profétaként” „nem a haragvó, hanem a hazatalálni vágyó proféta szerepét választotta”. Uő: *Mítosz és emlékezet (Esszék és tanulmányok századunk magyar irodalmából)*. Bp., 1997. 57.

„lírájának mindenén átvilágító sugalmazása a világ megválthatóságáról szól”.⁵⁴ A költői személyiség így „tétéles hit nélkül is *anima naturaliter christiana* volt: született keresztény lélek”.⁵⁵ A végelemzésben teológiai szempontokkal is megtámogatható (s részletről részletre, mozzanatról mozzanatra érvényesülő) világszeretete⁵⁶ egy egyedi, különleges teljességében kibontakoztatott, és modern, újfajta szakrális dimenziókkal is feldúsított, telített lírai univerzum alap- vagy állandó háttérsugárzását biztosítja. Mert „aki emberséget akar, azt akarja, amit az Isten akar. Aki a szabadságért, igazságért és szeretetért küzd, azért küzd, amiért az Isten küzd”.⁵⁷

⁵⁴ Béládi Miklós: *Illyés Gyula*. 9. – Vö. „És még sincs más út az üdvösség felé; annak az útnak a folytatására, amelyet az emberi szellem valaha a földi üdvösség irányában kezdett.” Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1961–1972*. 366.

⁵⁵ Cs. Szabó László: *Órások*. Bp., 1985. 655.

⁵⁶ Vö. „úgy szerette Isten e világot” – Ján. 3:16. – Vö. még: „Az emberi szeretet szakralitása leronthatatlan, mert ha lerontjuk, akkor az embert rontottuk le”; „A *szakrális művészet* fogalma *Pierre Emmanuel* értelmezése szerint: »Minden olyan művészet, amely hozzájárul a szeretet megismeréséhez és a szeretet általi megismeréshez, az emberi szívben levő abszolút tiszteletéhez, megérdemli a *szent (sacré, szakrális)* jelzőt. Az ilyen művészet első jellemzője az, hogy az embert sorsa középpontjába helyezi vissza, főszerepet tulajdonít neki. Az ember csak úgy töltheti be ezt a szerepet, ha a művész elismeri szavának olyan szabadságát, amelyet nem fog fel: a végtelenre szóló hivatást. Szavunk: kapcsolatunk a Misztériummal. Az embernek a teljes és Egy Misztériumhoz való viszonya és jelenléte nélkül nincs *szakrális*. És a szakrum megnyilatkozik az emberi nyomorúság legmélyén éppúgy, mint a szellem égboltján.«” Cs. Varga István: *Szent művészet II. Tanulmányok költészetünk szakrális vonulatából*. Székesfehérvár, 2000. 15., 19.

⁵⁷ Belon Gellért püspök gyászbeszéde. In: *Illyés Gyula Emlékkönyv*. 521.

ILLYÉS KÖLTÉSZETE ÉS A NEMZETI ÖNISMERET

I.

A nemzeti közösség összetartozásának legfontosabb tényezője a nemzeti önismeret.¹

A nemzet kollektív azonosságtudat.² A kollektív azonosságot a kultúra tudatosítja, őrzi és állandóan alakítja. Nemzeti azonosságtudatunk kultúránk folyton változó, folyton alakuló történeti eredménye. A nemzeti önismeret alakításában az irodalomnak különlegesen fontos szerepe van. Irodalmunk legnagyobb alkotói a nemzeti önismeretnek is hatékony formálói.

Illyés Gyuláról életművének egyik legavatottabb szakértője, Béládi Miklós állapította meg 1972-ben írt tanulmányában, hogy „költészetét azért tarthatjuk – a líra határai között – teljesnek, összegező érvényűnek és a modern magyar líra fejlődéstörténetében az egyik legkarakterisztikusabb, egyszersmind legtöbb értéket teremtő változatnak, mert verseiben a formaújítás együtt lélegzik a tárgyi sokoldalúsággal, a mindenre figyelő érzékenységgel. Halál, szerelem, nemzet, emberiség, múlt, jövő, »mozgó világ«, természet együtt alakítja ennek a költészetnek anyagát, téma szerint ez mind föllelhető a versekben, áteresztve a személyiség szűrőjén.”³

Ebből a szemléleti és tárgyi gazdagságból most egyetlen témakört mutatok be vázlatosan, a nemzeti önismeret körébe vonható verseket. E témakör kiválasztásának indoklását magától Illyés Gyulától veszem.

„Vizsgálhatom és értékelhetem az irodalmi (és művészeti) alkotásokat merőben sajátos törvények alapján. De ezeket az egyszer már eredményesen megvizsgált és értékesnek elismert alkotásokat újabb vizsga és értékelés elé vonhatom aszerint, milyen végeznivalót teljesíthetnek „irodalmon kívüli” területen; olyanon például, mint egy-egy közösségi tudat alakítása.

De valóban irodalmon kívüli az ilyen terület? nem marasztalható-e el a maga sajátos törvényei szerint is az az irodalom, amely ez alól kivonja magát? Bizonyos helyen, bizonyos időben.”⁴

¹ Keresztury Dezső: *A magyar önismeret útja*. In: *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfű Gyula. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 1939. 139.

² Jan Assmann uo. 138.

³ Béládi Miklós: *A költő felel. Illyés Gyula lírája 1945 után*. In: Illyés Gyula. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest. 1972. 49–50.

⁴ Illyés Gyula: *Hajszálgökök*. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 1971. 7.

Ezt a meggyőződést Illyés Gyulában a klasszikus magyar irodalom alakította ki. Abból vonta le azt a tanulságot, hogy kultúránkban a nemzet ügyeivel való törődés „parancs, olyan hagyomány, amelyre klasszikus irodalmunk teljessége kényszerít. Java költőink, íróink soha nem tértek ki sorskérdéseink vállalása elől.”⁵

Emellett persze jól ismerte a műalkotás belső törvényeit. Tudta, hogy azon erőszak semmilyen szándék érdekében sem tehető, a műalkotás autonómiája sérthetetlen. Ezért vallotta azt, hogy az írónak politizálnia csak hibátlan remekművekkel lehet. A remekművek viszont fölényt biztosítanak számára a napi politikával szemben, mert eszközeiket nem a taktika adja, hanem a szellem, „mely egy helyben állva is irányt mutat”.⁶

Az önismeret alakításában az irodalomnak – létmódjából következően – igen nagy lehetőségei vannak. Az irodalom azért hozza létre a maga külön létmódját, hogy az alkotó ennek révén kinyilváníthassa a világhoz való viszonyát. Az irodalom azért használja fel a valóság tényeit, hogy megmutathassa, miként ítéli meg azokat.⁷

A műalkotás a maga megalkotottsága, esztétikai létmódja révén a létezés különleges, a műalkotás nélkül takarásban lévő dimenzióit mutatja meg. Olyan létfeltárást végez, amelyik semmiféle más módon nem lehetséges.

Illyés költészete azért jelent a nemzeti önismeret számára értéket, mert ez a költészet a maga esztétikai létmódjában tartalmazza a nemzeti önismeret korábban ismeretlen tartományait. Ezek nem tematikai, hanem esztétikai értékékként nyilvánulnak meg. Természetesen van tematikai vonatkozásuk is, hiszen ha a művet megfosztjuk életvonalatkozásaitól, érdektelenné válik. Ha viszont csak a közvetlen életvonalatkozásai kérnek figyelmet, akkor nem művészi alkotás, nincs esztétikai létmódja.⁸

A nemzeti önismeret szempontjából fontos művek esetében figyelmünk a művészi megalkotottságban megnyilatkozó létfeltáráásra irányul. Az ilyen művekben a beszédhelyzet is a jelentés alkotórészévé válik. A formában kifejeződő állásfoglalás, értékelés nem közvetlen értékítéletek formájában nyilatkozik meg, hanem a művészi anyag eszközei, a ritmus, a képek, a kisebb-nagyobb struktúrák révén.⁹ A művek fogalom nélküli tárgy voltukban jelentenek megismerést. Az alkotói szándék a megformáltság mozzanatában nyilatkozik meg.¹⁰ A művekben az informatív tárgyiasságok egy összetett jelentésstruktúra elemeiként jelennek meg.¹¹

⁵ Illyés Gyula: *Élőszóval*. In: Szellem és erőszak. Magvető. Budapest. 1978. 269.

⁶ Illyés Gyula: *Az író hűsége*. In: I. Gy.: Itt élned kell. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 1976. II. 24.

⁷ Vö.: Görömbei András: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Hittel, 2002. 9. 68–69.

⁸ Vö.: Theodor W. Adorno: *Elkötelezettség*. In: T. W. A.: A művészet és a művészetek. Helikon Kiadó. Budapest. 1998. 117.

⁹ M. M. Bahtyin: *A szó az életben és a költészetben*. (A szociológiai poétika alapkérdései.) In: M. M. Bahtyin: *A szó az életben és a költészetben*. Európa Kiadó. Budapest. 1985. 10.

¹⁰ Adorno uo. 132.

¹¹ Kulcsár Szabó Ernő: *Az epikai tárgyiasság új alakzata*. In: „Bátrabb igazságokért!” ELTE, 1982. 249.

Illyés Gyula közvetlen élményekre épülő tárgyias költészetének az a különlegessége, hogy a látszólagos egyszerűsége, közérthetősége rendkívül sokféle, egymástól távol álló költői és létszemléleti hagyomány ötvözése révén jön létre. Verseinek áttetsző egyszerűsége mögött bonyolult viszonylatok eleven működését ismerheti fel az olvasó. A különmemű elemek különmemű létdimenziókat mozgósítanak a vers esztétikai hatástényezőiként.

Illyés Gyula látszólag egyszerű költészetének művészi összetettségére, megalkotottságára sokan felhívták a figyelmet. Németh László már 1929-es tanulmányában a „távoleső versösztonök spontán összehangoltságát”, a legkonkrétabb képek metafizikai nyilallását, a filozofáló versek tárgyias realizmusát méltatta.¹² Szabó Lőrinc az Illyés-versek közvetlensége mögött merész képzetkapcsolásokat, zsúfolt és bonyolult látomásokat érzékelt, melyek „valami speciális magasfeszültség”-gel telítik a leg-egyszerűbb verseket is.¹³ Sőtér István Illyés költészetében látta a legteljesebb szintézist a magyar költészet hagyományai és a világlíra új vívmányai között.¹⁴ Kulcsár Szabó Ernő pedig irodalomtörténeti távlatból igazolja a Németh László-i észrevételt, midőn azt írja, hogy az Illyés-versben az „egynemű esztétikai összhatás mindig a szét tartó impulzusok kiegyenlítődéésének dinamikájából keletkezik”.¹⁵ Illyés költészetének különleges összetettségével fordítói is szembesültek. Jelezték, hogy verseit nagy próbatétel fordítani, mert egy-egy versének a jelentésrétegeit, utalásait csak tanulmány méretű jegyzetekben lehetne körvonalazni.¹⁶

Illyés költészete éppen esztétikai megalkotottsága, sokrétű költői látásmódja révén különleges értéke a magyar nemzeti önismeretnek.

II.

A Trianonban véghezvitt országvesztés mélységesen elkésérítette a magyarság legjobbjait. Úgy érezték, bekövetkezett az a nemzethalál, amelyiktől Mohács óta féltette a magyar irodalom a magyarságot. Trianon Ady legsötétebb jóslatainál is kegyetlenebb ítéletet hozott a magyarságra. A húszas évek legelején nemzetsirató versek sokasága született a magyar irodalomban. A hivatalos politika jelszava pedig a teljes revízió volt. Az idegen uralom alá került kisebbségi magyarság a bénító döbbenet után mindenütt a megmaradás lehetőségeit kutatta. Belekapaszkodott magyar nemzeti hagyományaiba, s azok útmutatása szerint próbált önerősítő ideológiákat meg-

¹² Németh László: *Illyés Gyula: Nehéz föld.* In: N. L.: Két nemzedék. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1970. 278.

¹³ Szabó Lőrinc: *Bevezető Illyés Gyulához.* In: Illyés Gyula emlékkönyv. 212.

¹⁴ Sőtér István: *Búcsú.* In: Illyés Gyula emlékkönyv. Szerk. Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1984. 505.

¹⁵ Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991.* Argumentum. Budapest, 1993. 47.

¹⁶ Jean-Luc Moreau: *Válasz Ablonczy László kérdéseire.* Hitel. 2002. 11.

fogalmazni. Trianon Magyarország legjobb szellemeit ösztönözte arra, hogy a történelmi tragédia súlya alatt nézzenek szembe a magyarság önismereti kérdéseivel. Ezt az igényt a harmincas években a nemzetet teljes megsemmisítéssel fenyegető faszizmus még tovább növelte.

A súlyos sérülést szenvedett nemzet felemelkedéséhez, talpra állásához kereste az érveket, a segítséget a nemzeti önismeret és öntudat megújításában a szellemi élet. Egyre világosabbá vált, hogy a nemzetnek létfeltétele a reális helyzettudat és önismeret. Ez a felismerés bontakoztatta ki a harmincas években a magyarságtudományt.¹⁷ Ez ösztönözte a magyar irodalom sok kiváló alkotóját arra, hogy személyes ügyeként foglalkozzék a nemzet sorskérdéseivel. Egyetértettek abban, hogy a magyarságnak új nemzettudatra és új nemzeti önismeretre van szüksége ahhoz, hogy megmaradjon Európa népei között.

Illyés Gyula Párizsban még büszkén vallotta magát internacionalistának és forradalmárnak. Azonban még ott fölismerte azt, hogy közösségi küldetése semmit nem csorbult azáltal, ha a maga népének fölemelésére összpontosítja erejét. Így vált a népi írói mozgalom egyik vezető személyiségévé. E mozgalom tagjai ízlésben, műveltségben különböztek egymástól, de együtt voltak a magyarság sorsáért való aggodalomban.¹⁸ Ez az aggodalom és nemzeti felelősségérzés mindannyiuk közül Illyés Gyulában volt a legerősebb. Természetes módon vállalta a nemzeti sorskérdésekkel való szembenézést.

Sorskérdéseken nem valamiféle irracionális vagy romantikus fogalmat értett, hanem a nemzetnek azokat a kérdéseit, amelyekbe történelme során újra és újra beleütközik, s amelyek meghatározták a nemzet életének alakulását.

A magyarság sorskérdéseire szociális érzékenysége vezette. Magyarország szociális tagozódásának az igazságtalansága ébresztette rá arra a népi mozgalom legjobbait, hogy új nemzettudatra van szükség, a népet is a nemzetbe kell emelni. Ez a törekvés a Trianon utáni helyzetben szükségképpen vezetett a nemzet mibenlétének újragondolásához. A népi mozgalom íróinak műveiben a szociális és a nemzeti kérdések összekapcsolódtak.

Illyés életművének fontos jellegzetessége az, hogy folyamatosan szembesült a magyarság helyzetével, gondjaival, kérdéseivel. Így érthette el azt, hogy „korszakról korszakra megírta mindig a maga és a nemzete katartikus nagy versét”.¹⁹

Költészetében a nemzeti önismeret verseinek három csoportját különítem el. Az első csoportba azokat a verseit számítom, amelyeket az a szándék motivál, hogy a nemzetből és a normális emberi életből kizárt néprétegeket is a nemzetbe és emberi méltóságú létbe emelje.

¹⁷ Erről részletesen lásd: Görömbei András: *A magyarságtudomány útkeresései*. Hungarológia 2(2000)/3. 23–40.

¹⁸ Illyés Gyula: *Magyarok*. In: I. Gy.: Itt élned kell. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 1976. 122.

¹⁹ Csoóri Sándor: *Kendővel letakart tükrök*. In: Cs. S.: Tenger és diólevél. Püski Kiadó. Budapest. 1994. I. 399.

A második csoportba azokat a műveit teszem, amelyekben – a történelem kihívásaival szembesülve – közvetlenül foglalkozik a magyarság mibenlétének és magatartásának a kérdéseivel.

A harmadik csoportot a magyarságversek tágabb köre alkotja. Ebbe azokat a verseket sorolom, amelyeket fölismerhetően a nemzet valamely aktuális problémája, gondja, baja ihletett, de nem speciálisan magyar problémával foglalkoznak, hanem általános érvényű magatartásvizsgálattá, létértelmezéssé emelkednek.

Ez a három verscsoport oly szervezen összetartozik Illyés költészetében, hogy szétválasztásuk csak pedagógiai szempontból lehet indokolt, hiszen nyilvánvaló, hogy bármely témát tárgyaló mű csak akkor művészi alkotás, ha – közvetlen tárgyán túlmutatóan – általános érvényű létértelmezés, létfeltárás is.

III.

Párizsból hazatérve Illyés egy ideig elsősorban a szociális igazságkeresés költője volt. Első kötetét, az 1928-as *Nehéz földet* az avatta irodalomtörténeti jelentőségűvé, hogy a szürrealizmus és a népi líra különleges egyesítésével a parasztságot szólaltatta meg a modern magyar költészetben.²⁰ A harmincas évekbeli köteteinek egyik fő versvonalatát azok a darabok alkotják, amelyek tematikailag párhuzamba állíthatók a *Puszták népével*. E versek szociográfiai pontossággal, tárgyyszerűséggel mutatják be a béreseket, cselédek, hontalan szegények világát. A szociográfiai tényanyagot a művészi megalkotottság változatossága és a versekben közvetetten, a képek alkatába rejtetten, vagy közvetlenül, egyes szám első személyű dikcióban megnyilatkozó költői én emeli új dimenziókba. Ez a költői én felelősséget vállal a maga útra bocsátó világáért. A világ, amelyet maga körül számba vesz, arra ösztönzi, hogy változtassa meg azt, tárja föl elviselhetetlenségét, igazságtalanságát, tegye evidenciává, hogy a magyarság minden rétegét magában foglaló új nemzettudat kialakítása erkölcsi kötelessége és létérdeke a nemzetnek. Illyésnek ezek a versei valóban „harcrea szító jeladással” intenek nemet egy igazságtalan társadalmi berendezkedésre, hierarchiára – miként a *Három öreg* című elbeszélő költeményében közvetlenül is vallja. Az egyes versekben úgy tár föl egy-egy élethelyzetet, sorsot, hogy az esztétikai megalkotottság válik társadalomformáló erővé, felhívássá.

E gazdag versvonalatnak csak néhány kiemelkedő darabjára utalhatok itt.

A *Nehéz föld* kötet legismertebb darabja a *Szomorú béres*. Ebben látszólag egy szegény béres mutatja be a maga kilátástalan életét és várható közeli pusztulását. Az egyes szám első személyű dikció azonban rafináltan összetett. Egy béres sorsvallo-mása a vers, de – miként azt Tamás Attila monográfiája megmutatta – a megszólalás módja modern költőre vall, hiszen a mű szemléletének, alkotásmódjának jegyeiben éppúgy kimutathatók népies-realisztikus, mint az expresszionisztikus-szürrealishti-

²⁰ Vö.: Vas István: *A tavalyi hó*. In: In memoriam Illyés Gyula. Szerk. Domokos Mátyás. Nap Kiadó. Budapest 2002. 38.

kus és erőteljesen konstruktív stílussajátságok. Egy-egy mozzanat pedig a klasszicizmus emelkedettségére emlékeztethet. „Illyés ezek együtteséből ötvözött olyan egységet, mely ebben az egységváltásban már csak rá jellemző”.²¹ Ez az esztétikai megalakotottság teszi lehetővé azt, hogy a vers a béreslét bezártságát és sivárságát szembe-sítse a távoli világok nyitottságával és szépségével. A dikció beletörődést hordozó szólamával szemben a ritmus és képvilág, a belső szerkesztettség mindvégig távlatot nyit ama nagyobb lét felé, melyből a béres ki van zárva, melynek szépsége viszont magának az életnek az értelmét jelenthetné. Ennek a világnak az igénye éppen a dikció beletörődés-szólama révén kap kifejezést a versben. Ez a sorsvallomás éppen az érzékeltetett távlatok révén lázító, új nemzeti tudatot követelő alkotás.

A *Sarjurendek* kötetből az *Elégia* szintén szemléletének összetettsége révén érdemel külön figyelmet. Külső nézőpontból mutatja itt be a költő a kölesdi állomás előtt a járda szélén ülve némán várakozó napszámost és kislányát, feleségét. Úgy ülnek ők a járda szélén, mintha számukra már minden mindegy volna. Groteszk hatású a vonat és a jövő párhuzamba állítása, mindkettőt közönyösen várják a vers szereplői. Szinte tárgyá váltak itt a személyek. Létük kilátástalanságát – groteszk ellenpontként – a munkaeszközök ironikus élű megszemélyesítése nyomatékosítja, azt sugallja ezzel a vers, hogy az élőknek nincs annyi közülük sem egymáshoz, sem a természetes emberi léthez, mint a tárgyakkal:

Nem beszélnek, közönyösen
várják a vonatot s a jövőt,
előttük két nagyfejű kapa
ölelkezik, hunyorog a napba.

A várakozók mozdulatlanságával és szótlanságával szemben az értük való szólás és cselekvés változatait sorakoztatja a vers. Ez a cselekvéssor nemcsak ellenpontja a mozdulatlanságuknak, hanem felsoroló dikciójával, tárgyi elemeinek színességével – a metszett poharakkal, a halk gépkocsival, az aranyserleggel – arra is egyértelműen utal, hogy a felső társadalmi rétegek nem értük cselekszenek, hanem csak rájuk hivatkozva, az ő nevükben élnek fölöttébb jómódú és látványos életüket. Nagy hazugság leleplezése ez a tárgyilagos szembesítés, hiszen a két világ között nincs átjárás, nincs valóságos kapcsolat. A meglendült versbeszéd éppen a megideologizálást, a hamis érvelést leplezi le a két világ éles szembeállításával. A felsorolásban a költők is szerepeltek, ők is a népért lelkesednek. A tárgyilagos szemlélőként szereplő költő mintegy önnön felelősségétől hajtva közvetlen vallomásra váltja a megfigyelői szerepet:

Őket, őket kerestem én is,
nékik kívántam szólani mindig.
Most itt vannak, néznek reám,
ujjammal érinthetném őket.

²¹ Tamás Attila: *Illyés Gyula*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989. 32.

Ez a látvány, ez a tapasztalat azonban teljes ellentéte annak, amit eddig a nemzet tudott erről a népről. E tapasztalat fényében ironikus értelmet nyer, frázissá minősül mindaz, amit eddig erről a népről mondtak:

Igen, a nép, a szépszavú,
daltermő, munkás, harcias,
a végtelen folyam egy habja
itt felcsapódik s látható.

Ami látható, az merő ellentéte az idézett legendának:

A férfi meztelen lábának
horgas nagy ujjai közül
kikaparja a port s a piszkot,
zsebébe nyúl, nem húz ki semmit.

Az *Elégia* fájdalmas tanúságtétele az, hogy a szegényekért valóban cselekedni szándékozó költő sem találja meg az utat hozzájuk, mert a létük már némán magába zárult. Ezért szorul vissza a költő ismét a megfigyelő helyzetébe. Távolabbra húzódik, nagyobb perspektívát fog be, sorsának ezáltal ad drámai értelmezést. A napszamos léthelyzetét ellenpontoszza a természet idillikus képe, a lemenő nap „egy percre megpihen itt, szétnéz a tájon”. Ezt az ellenpontoszást a záró strófa tölti meg drámai sorsértelmezéssel. A végletekig feszíti mindazt, amit a vers világában tapasztaltunk, „az önmagukban jelentékteleneknek mutatkozó képelemek így félelmetes társadalomképnek az elemeiként nyernek jelentést”.²² A már minden iránt közömbös napszamos ránéz a napra, keresi a kötődést, ha nem az emberi, legalább a természeti létrendhez. Tekintete azonban sorsának történelmi kilátástalanságát fejezi ki:

Mint ezredévek mélyiből
tekint reá vissza a férfi,
mint kék égre a vízbefúló,
ki már kiáltani sem tud.

A harmincas évek közepén a népi írói mozgalom megszerveződésével és radikalizálódásával párhuzamban Illyés költészetében is egyre élesebb, egyre indulatosabb formában jelenik meg a társadalmi kiszolgáltatottság elleni indulat. Verseinek sorában, sokféle változatban szólal meg a *Nem menekülhetsz* soraiban személyes küzdelemben vállalt felelősség.²³

²² Tamás Attila uo. 48.

²³ Elbeszélő költeményei mellett olyan versek érdemelnének itt külön elemzést, mint a *Béres temető*, *Motoz a hold*, *Szennyesen*, *mocskosan*, *árván*, *Koldusok*, *Ezer mérföldre*, *A kocsissorról*, *A mécsesre a diófán*, *Két lovat vertünk* stb.

Illyést morális felháborodás indítja a képtelen társadalmi kiszolgáltatottság elleni költői cselekvésre, ítélkezésre. *A kocsis csak állt...* című verse a gazdatiszt által megütött kocsis tehetetlenségét, kiszolgáltatottságát – a szemtanú nézőpontjából és döbbenetének is hangot adva – mutatja be. Minden apró mozzanat sűrű jelentésű itt. A vers – motivikusan előkészítve – végül a megvert kocsist Krisztussal vonja párhuzamba, így emeli föl és nyomatékosítja sorsának képtelen tragikumát is:

A kocsis csak állt, nézett könnyes szemmel,
nyugodtan, mint egy megcsúfolt új Mester.
Kalapot emelt, indult tova némán
s kutyája véle, mint ijedt tanítvány.

A Kacsalábonforgó Vár Illyés szociális indokú költői lázadásának összegző remekműve, az illyési ironikus tárgyiasság mintadarabja. Tárgyas rajzot és szarkasztikus víziót kapcsol egybe, a lent és a fent világának döbbenetes ellentétét bemutatva. A legkülönbélebb nézőpontok és hangnemek szintetikus társítása a költői szemlélet belső gazdagságának és ítélkező biztonságának a tükré.

Csupa meglepetés ez a kompozíció. Rövid kijelentő mondattal indul a vers: „Vidékről érkeztem előző este.” Aztán egy többszörösen összetett, rafinált szerkesztésű mondat mutatja be a vidéket, ahol a költő most négy hetet otthon töltött. A később kibontakozó disszonanciát, ironikus szemléleti játékot a kihívóan igénytelen rímek („szokottat”, „kopottat”) már itt jelzik. Szinte naplószerű beszámolót kapunk arról, hogy miként szembesül a szegénységből vidékről érkező költő a „látható, aránylagos jóléttel” a fővárosban. A szembesülés nehézségeit lelke lustaságának rója fel. Ez is az ironikus játék fontos eleme: önmagát bírálja, de a bírálat éle már a világok távolságára irányul.

A közvetlen elbeszélői hangvétel, az események részletezése célszerű költői fogás itt. A dikció minden eleme fontos funkciót nyer a versben. Elmondja a költő, hogy otthon sok esetben ő készítette a napszamos-listát. Ezért juthat eszébe a kezében lévő hegyvasúti jegyről az, hogy „ha egy parasztfiúnak is tán / kedve támadna e kis utazásra / csak a jegyért egy álló napig ásna. / Mert nálunk hetven fillér most a napszám.” Olyan panoráma tárul a hegyvasúton fölfelé utazó költő elé, hogy a szociográfiai pontosságú beszámolót egyre inkább mesei hangnem váltja fel. Az eléje táruló látvány olyan, mintha egy „modern török mennyország” körein szállna egyre feljebb. A fenti világról a magyar és vogul népmese és „tán még egy ázsiai isten” által ismert varázslak jut eszébe. Csupa fény, játék, jókedv, gondtalanság ez a világ. Minél jobban feltárulkozik az „élő éden” mesébe illő világa, annál erősebben szólal meg a költőben annak ellenpontja, a szegény nép élete. A szembesítést az telíti indulattal, hogy ezt az „élő éden”-t az alsó népréteg embertelen munkája tartja fenn nemcsak Magyarországon, hanem „minden táján a világmindenségnek”.

Szociográfiai pontosságú összehasonlítások sora feszíti tovább a két világ ellentétét egészen addig, míg – a későbbi *Hullaevők* című Illyés-vers képzetét előlegezve – be nem mutatja, hogy „naponta egy hidat, kórházat / ropogtat s nyal szét e bájos,

vidám had / és harmincezer halvaszületett / kisdéd jövőjét”. Azt hinnénk, tovább nem feszíthető ez az ellentét a két világ között. Illyés azonban egy váratlan ötlettel gazdagítja tovább a képet. Arra kéri önmagát, hogy a változatosság gyönyörűségéért keressen

e boldog nép között például egy kanászt,
vagy egy juhászt, egy aratót, aki
egykedvűn nyelve a hús ananászt
karszékből, otthonosan, most kaparja ki
lábujjából a porrátört kalászt –

Az ötlet abszurditását a sokszor idézett groteszk hatású rímek is nyomatékosítják. A hiábavalónak minősülő ötletet valóságos társadalmi gond váltotta ki a költőből, indoklását mégis játékosan, de abba foglalt súllyal adja: egy kis új színt, egy kis változatosságot, egy új arcot szeretne látni ebben az egyhangúságban, „mely tart és untat ezredéve már!” Hiába keres azonban bárkit a nép közül a fenti világban, be kell vallania: „Kerestem, ám egyet se találtam.”

Ez a sikertelenség indokolhatja, hogy kénytelen a fenti világ embereit számba venni. Vitriolos iróniával mutatja be ennek fő alakjait, majd a megsemmisítő portrészor után olyan önportrét ad magáról, amelyik teljes ellentéte annak a költői magatartásnak, amelyik a dikció szarkasztikus iróniájában eddig megnyilatkozott. „Nem ítélem, csak nézem a világot” – jellemzi egy különálló sorban saját magatartását. Ezzel a színlelt nyugalommal ad súlyt vitriolos ítékezésének. Önmagát is gazdagnak minősíti, de ez is ironikus ítékezés a tündéri világ fölött, hiszen gazdagságát azzal bizonyítja, hogy naponta eszik és ágyban hál.

A vers következő egysége mintegy összegzi a motívumokat, s Kosztolányi létösszegző nagy versére, a *Hajnali részegségre* is emlékeztető módon vall arról, hogy mindaz, amit tapasztalt, miféle gondolatokat váltott ki belőle:

Hát – mint földnéző küldetésben –
az őspósványból fölmerülten
abban a tündöklő estében
csöndesen én csak arra
gondoltam, széttéekintve ott körültem:
ha egyszer a mocsár feltámad,
vagy feltámadna
lerontani e ragyogó csodának
nagy tengelyét, ezernyi tornyát
s úgy, mint a mesék azt is előírják,
hogy „fű nem nő”: s „kő kövön nem marad” –:

én akkor is majd hallgatag
csak félreállok,

hogy midőn már minden letűnt
sorban,
még higgadtabban, tárgyilagosabban
tanúságot
tegyek, mint folyt az életünk
e történet-előtti korban.

A mesei igazságszolgáltatás mindig a lélek igényéből ered. Illyés versében a tárgyas látvány és a tárgyiasságból kibomló látomáselemek természetesen vezetnek ehhez az ítélethez. A vers minden eleme azt sugallta, hogy az emberi világ ilyen igazságtalan kétosztatúsága tarthatatlan. Illyés a vers zárlatába azt a reménységét is belefoglalta, hogy ez a világ „történet-előtti kor”, tehát az emberhez méltó történelem ez után kezdődik. Ebben annyira bízunk *A Kacsalábonforgó Vár* költője, hogy önmaga szerepét is megjelöli a remélt jövőben. Ez a szerep a tárgyilagos tanúságtevő. Az igazságtalan, embertelen világ fölött a legsúlyosabb ítélet a tárgyilagos tanúságtétel. *A Kacsalábonforgó Vár* költője 1937-ben a jövő látomásába vetítette ki legbensőbb vágyát, virtuálisan elvégezte az igazságtévést.

IV.

A társadalomjavítás eszméje később is alaptörékvése maradt Illyésnek, de a harmincas évek elejétől kezdve a nemzet veszélyeztetettségének a tudata is egyre erőteljesebben jelent meg műveiben.

Mély nemzeti érzés és felelősségtudat élt benne. Ennek a jogához feltétlenül ragaszkodott: „A nemzeti kérdést minden vonatkozásban óriási jelentőségűnek tartjuk. Nem hisszük, hogy a társadalmi szabadságért folyó harc összeütközhetne a nemzeti szabadsággal. Nem erőltetjük senkire a nemzeti érzést. Elképzelünk embereket, akik megvannak nélküle, tisztelni is tudjuk őket. De tiltakozunk az ellen, hogy azok, akikben nincs meg ez a nemzeti érzés, a nemzet nevében szóljanak vagy cselekedjenek; nemcsak a nemzetet vezetik félre, hanem a többi nemzetet is. Félrevezetik önmagukat is!”²⁴ Többször kifejtette azt a meggyőződését is, hogy a nemzet világszerte közösségi keret, tehát „emberi föladat”, hogy a magyar nemzet közösségi keretét megújítsuk, korszerűvé tegyük.²⁵

Ezt a feladatot Illyés Gyula mindenkor vállalta. Magyar hazafiságát azonban sohasem állította szembe az egyetemes emberi mértékkel. A magyar kultúra nemzeti sorsért felelősséget érző nagy alakjainak munkásságából éppen azt a tapasztalatot szűrte le, hogy a magyar írók legjobbjai úgy voltak magyar hazafiak, hogy egy pilla-

²⁴ Illyés Gyula: *Forradalmi magyarság*. In: I. Gy.: *Az író hűsége*. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Domokos Mátyás. TTK-Kortárs. Budapest, 2002. 106.

²⁵ Uo.

natra sem távolodtak el még gondolatban sem a legmagasabb ideáktól.²⁶ Illyés a maga nemzeti elkötelezettségét is internacionalizmusával magyarázta. Azt vallotta, hogy bármely népért megtenné azt, amit a magyarságért tesz.

A szegénység kiszolgáltatottsága ellen lázadó verseiben is mindig érződik az, hogy magyarokról van szó, de ezek a versek elsősorban a szociális igazságtalanság ellen szólnak. Az *Elégia* a kölesdi állomás előtt várakozó napszámos családjáról szólva már magyar sorsképletet is ad: „Mozdulatlanságukról is / látszik, hogy magyarok, e föld / népei ők”. A vers további része azonban a szociális ellentétet mutatja be a groteszk humor esztétikai minőségét is fölhasználva. A *Hősökről beszéltek* című elbeszélő költeményben is a magyarságon belüli tagozódás képe jelenik meg:

Ki viszi sorsod jóra, ország?
Nem aki föl, a bakra lép,
ők, akik letről nyomják-tolják
rozzant szekered, árva nép,
árva magyarság!

A *Nyugat* 1933. szeptemberi számában közölt *Pusztulás* című szociográfiai esszéje már szétválaszthatatlanul összekapcsolja a szociális és a nemzeti gondot: az a fő kérdése, hogy „miért pusztul a magyarság, és miért gyarapodik a németiség ugyanazon a területen, látszólag egyforma gazdasági és szellemi körülmények között?”²⁷ Ezt az esszét tette naplójegyzeteket tartalmazó kötetének az élére. A kötetnek pedig azért adta a *Magyarok* címet, mert benne „minden szakasz azt feszegeti vagy arról szól, hogy mit jelent magyarnak lenni”.²⁸

Szűkebb értelemben vett magyarságverseinek első csoportja közvetlenül a *Pusztulás* szomszédságában született. Ezekben a versekben tragikus magyarságszemlélet nyilatkozik meg. A *Magyar vagy?* című verse kétütemű hatos magyaros strófái a szociális kiszolgáltatottságot nemzeti jegyként minősítik: „Magyar vagy? Az se vagy. / Szomorú szolgál vagy.” A vers szemléleti játéka némi rejtélyességgel állítja szembe a németekkel és a zsidókkal a szomorú magyar szolgát. Az előbbieket közösségi kötelek tartják meg, míg a magyarnak pusztulás a sorsa. A záró képben megjelenik – egy „talán”-nal enyhítve ugyan – a tragikus magyar sorslátás ősi toposza: a magyar sorsa a hulló levél, a magyarság tápláló ős fája „ki is dőlt talán már”. Az *Emlékezés egy téli napra Debrecenben* soraiban is a magyar levertség, kiszolgáltatottság a háttérmotívum, erőtlen az ez ellen induló cselekvés. Az új Magyarország álmával folyóiratot tervezgető fiatalok lelkük mélyén azt érzik, hogy nem fog soha megszületni az a lap. A költő pedig halálfejeket rajzol az ablak párájába.

Az *Ének Pannóniáról* olyan történelmi számvetés, amelyet a *Pusztulás*ban feltárt

²⁶ Illyés Gyula: *Magyarok*. In I. Gy.: Itt élned kell. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 1976. I. 287.

²⁷ Illyés Gyula: *Magyarok*. In I. Gy.: Itt élned kell. I. 60.

²⁸ Uo. 9.

tények motiváltak. A magyarság megérkezése előtt egymást váltották itt a népek örök forгатagban. A történelmi látomás azonban a jelenben is folytatódik:

Szárazd, Kurd, Hőgyész... Pécsig, Kaposvárig
német az egész vidék már. Szakad,
olvad közöttük a magyarság, oszlik,
mint az utolsó nádas mocsarak.

Majd a költői tekintet előre megy ötven vagy száz évvel, onnan tekint vissza az egykori magyarságra:

Itt élt, igen s évezredig se tudta
e földet itt megszerezni – magának.
Zselléreként tengett rajta, túrve-húzva
nehéz igáját, míg halálra fáradt.

Illyés a magyarság pusztulásának az okait abban látja, hogy a szegény nép kiszolgáltatottan, kizsákmányoltan élt saját hazájában. Ezért ment el az élettől is a kedve. Verse, miként a *Pusztulás* című esszéje is, nem a németek elleni haraggal szól, hanem a magyar pusztulás okait kutatja. „Nem harag: – bánat füstől csak szívemben” – szólal meg közvetlenül is. Nem az új tervvel érkező népek az okai a magyar pusztulásnak, hanem a magyar nemzet belső gyengesége, igazságtalan szociális rendje. Ez ellen a rend ellen szól a vers gazdagon hasznosítva az ellentétek, utalások, hangnem-áthallások esztétikai hatását:

Zajlik a táj és némul a magyar!
Csak urai vigadnak még dicsően.
Eb ura fakó! – reszkethet a föld,
ők fentmaradtak még minden időben.

A vers katartikus hatását az erősíti föl, hogy a költői szemlélet természetes tényként veszi tudomásul azt, hogy azok a népek élnek tovább, akik megteremtik a maguk fennmaradásának lehetőségét, akiknek megfelelő tervük van a jövőre. Illyés nem a történelmet tartja igazságtalannak, hanem a magyarság urait minősíti tékozlóknak és felelőtleneknek. Versében hatalmas szellemi-erkölcsi energiák sűrűsödnek felrázó ítéletté. Ezt az ítéletet összetett esztétikai értékvilág nyilvánítja ki. Történelmi vízió és közvetlen szemléletesség ad nyomatékot a költői ítéletnek:

Figyel a föld és dübörög az út,
villámlik rajta vonat és fogat,
néznek utána meggörnyedt cselédek
tartva kezükben gyúrt kalapjukat.

A szintén 1933-ban keletkezett *Magyarok* Illyés korai magyarságszemléletének összefoglaló verse. Az ideiglenesség, tehetetlenség, létbizonytalanság, nyugtalanság, idegenség, szegénység ennek a magyarságnak a karakterizáló jegye. A hatsoros két-ütemű, páros rímű nyolcasokból álló mű húsz strófája egy falu rajzát tágítja teljes magyar sorsképpé. Az ezeréves történelem nem a dicsőség érzésével tölti el a költőt, hanem éppen az ideiglenesség lefokozó létállapotát és a megpróbáltatások végtelenségét tudatosítja benne:

Ezer éve vár így itten,
ezer éve idegenben,
tépázva a szélben, éjben,
ezer éve útrakészen
ez a falu, ez az ország,
ez az egész Magyarország.

A nyomasztó leltár tárgyias képeiben olyan kilátástalanság sűrűsödik össze, hogy szinte természetesnek vesszük azt, hogy a felsorolás fájdalmasan összegző népdal-motívummal színeződik („nézi a csillagos eget, / sóhajt is hozzá eleget”), majd több versszak élén a *Rákóczi-kesergő* motívumára vált át: „Haj, szegény nép, haj magyar nép, / napod hátra mennyi van még”. A nyugtalanság, a meg nem állapodottság a vers szerkezeti formájában is megjelenik: a környezetrajz és az emberi állapotok festése változik. Így kerül ellentétbe a megbolydult tárgyi világ a sorsukat környezetük tárgyainál tehetetlenebbül viselő emberekkel.²⁹ A tragikus magyarságszemléletnek az idegenség is fontos eleme itt, hiszen olyan világ veszi körül a testvértelen magyarságot, amelyik akkor is a vesztét jelentené, ha befogadná őt. A magyarság nem talált hazára, otthonra a lakóhelyén. Illyés a múlt legendái helyett a jelenrel szembesíti, a jelenben kéri számon a létben való otthonosságot. Csak a szegénység és a pusztulás képei tolulnak eléje. Az otthontalanságot elsősorban a tulajdon hiánya okozza. Nincs, ami a népet ehhez a földhöz kösse, nincs semmi, ami az otthonosság érzését adhatná neki. A teljes reménytelenség kivallásával zárul a vers, a költő arra biztatja magát, hogy fusson el erről a földről. Ezt a gazdagon motivált gondolatot azonban mindvégig ellenpontozza a versben a költő érzelmi kötődése ehhez a néphez és ehhez a földhöz. Keserűségét épp az okozza, hogy nem lehet közömbös számára ennek a népnek a sorsa. A *Nem menekülhetsz* soraiban megfogalmazott hűség köti Illyést a nemzet sorsához.

A dunántúli magyarság pusztulására Fülep Lajos hívta fel Illyés figyelmét. Nagy visszhangot kiváltott *Pusztulás* című esszéjének ihletője zengővárkonyi látogatása volt, adatainak nagy részét is Füleptől kapta. Ugyanebből az élményből keletkezett a *Magyarok* is. Ez a vers annyira megragadta Fülepet, hogy bejelentette igényét „a tulajdon szentségére”. A dicsérő szóval mindig fölöttébb takarékosan bánó Fülep

²⁹ Izsák József: *Illyés Gyula költői vilásképe 1920–1950*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1982. 218.

azt írta Illyésnek a *Magyarokról*, hogy ilyen kevés magyar költő írt még, beleértve a legnagyobbakat is.³⁰

Illyés magyarságverseinek első csoportja a nemzetből kitagadott nép életének tarthatatlanságára irányította a figyelmet. A nép kiszolgáltatottságának és ezzel összefüggő pusztulásának az intenzív és sok árnyalatú drámai bemutatásával azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a nép és a nemzet sorsa összefügg, „a nemzetet csak a nép révén lehet megmenteni – a népet pedig csak a nemzet megőrzésével”.³¹

V.

Az 1937-ben megjelent *Rend a romokban* című kötet magyarságverseiben – mintegy párhuzamosan a népi írói mozgalom radikalizálódásával, a Márciusi Fronttal – fölérősödik a történelmi cselekvés igénye. Ezeknek a verseknek *A Kacsalábonforgó Vár* ironikus tárgyias látásmódja adja a szemléleti háttérét. A magyarság két nagy társadalmi csoportjának a szembeállítását váltja ki a költői indulatot, ítélkezést. A történelmi cselekvés példáit idézi meg a magyar múltból. A történelem egy-egy nagy pillanata a nemzet felemelkedését és magára találását mutatta. A következmények azonban legtöbbször megsemmisítették a nehéz küzdelmek árán elért eredményeket is. *A Két március* Petőfi forradalmi indulatát idézi meg, de az egykori március nemzeti magaslata csak még nyilvánvalóbbá teszi Illyés számára azt, hogy honnan esett le a magyarság, mit mulaszt a jelenkorban is amiatt, hogy történelmi súlyú cselekvés helyett „mi is csak beszéltünk”. *A Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* egyre indulatosabb hangnemben sorolja annak a kiszolgáltatottságnak a tényeit, melyet a szegény nép a nemesuraktól elszenvedett. Maga a beszéd a forradalmi igazságtevés hirdetésébe vált át, nyílt lázadásban végződik. Hitelét, igazságának súlyát az archaikus jellegű egyes szám első személyű dikció is erősíti:

Vérszopó, dög, elég ennyi,
farkasféreg valamennyi,
testvéreim, – hajlokát is,
szélbe szórjuk a porát is!
Segél Krisztus minket!

A tárgyilagos költőnek a történelem további menetéről is számot kell adnia. A ceglédi beszéd után nem az igazságtevés következett, hanem a „történelem mocsara”.

A *Válasznak* ajánlott *Ozorai példa* „ellentétes érzések örvényléséből hozta fel a mégiscsak érdemes biztatását”.³² A szabadságharc idején önmagukat a hegy körbe-

³⁰ *Fülep Lajos levele Illyés Gyulának*. 1933. XI. 9. In: In memoriam Illyés Gyula. Szerk. Domokos Mátyás. Nap Kiadó. Budapest. 2002. 70.

³¹ Sőtér István: In: S. I.: *Tisztuló tükrök*. Budapest. 2006.

³² Izsák József i. m. 274.

járásával és átöltözésekkel megsokszorozó ozorai huszárok példájával biztatja végső kitartásra Illyés a népi írókat, akik a nemzet fölemelésére szövetkeztek. E vers tömör záró soraiban az a hit szólal meg, hogy a példaértékű cselekvés megtartó eszmei erővé válik a történelemben akkor is, ha maguk a cselekvők elpusztulnak a küzdelemben:

Ha lesz jövő: hadat talál helyünkön –
Legyőzhetetlent, ha mind itt veszünk.

A harmincas évek végén azonban a nemzet sorsát egyre kilátástalanabbnak látta Illyés Gyula.

Az 1938-as *Haza, a magasban* már a történelmi cselekvés lehetőségének megghiúsulása után, a történelmi katasztrófa előérzetében fogant. Azzal vet számot, hogy mit lehet tennie a nemzetnek, ha „új tatárhad, ha kufárhad / özönli el a tiszta tájat, / ha utaink megcsavarodnak”. Fenyegető történelmi helyzetben vall ez a vers a szellemi haza megtartó értékéről:

te mondd magadban, behunyt szemmel,
csak mondd a szókat, miktől egyszer
futó homokok, népek, házak
Magyarországgá összeálltak.

A nemzeti kultúra értékeibe való kapaszkodás parancsát fogalmazza meg Illyés a történelmi katasztrófa előérzetében. Az otthontalanságban a magyar kultúra a „biztos, titkos otthon”. Petőfi, Berzsenyi verssorai teremtenek védő varázskört, varázsinget a személyiség számára a történelmi kataklizmák idején is. Olyannak ítéli ebben a versben Illyés a történelmi helyzetet, mint a bibliai vízözön idejét. Ugyanúgy át kell menteni minden értéket a jövőnek most is, miként Noé tette azt egykoron. Gondolatokat, ábrándokat, álmokat – mindent át kell menteni a jövőbe. Az a hit szólal meg ebben a versben biztató erővel, hogy a szellemi értékek összeadódnak és megmaradnak a nemzetben. A személyes léten túli értelmet nyernek, elpusztíthatatlannak. Hazát teremtenek a magasban, a pusztító hatalmak által elérhetetlent. A múlt értékei is így válnak nemzetet megőrző erővé:

Így maradok meg hírvivőnek
őrzeni kincses temetőket.
Homlokon lóhatnak, ha tetszik,
mi ott fészkel, égbemenekszik.

A fenyegető történelmi időben, 1938-ban Illyés szemléletében érthető módon háttérbe szorul a korábban oly élesen és következetesen bírált társadalmi ellentét a magyarságképben. Ekkor a nemzet megmentése mindennél fontosabb neki. *A Haza a magasban* eszméje valóban nemzetragasztó gondolat maradt a magyarság számá-

ra. Az emigrációba kényszerült magyarok és a kisebbségi magyarok egyaránt ebbe az eszmébe tudtak és tudnak kapaszkodni, amikor a területi, lakóhelyi szétdarabolt-ság és szétszórtság közepette a nemzethez való kötődésüket megvallják. Illyés is olyan fontosnak tartotta ezt az eszmét, hogy életműsorozatában összegyűjtött verseinek első kötetét a *Haza a magasban* címmel jelentette meg.

A harmincas évek közepétől egyre többször érzi azt Illyés, hogy népe elpusztul, a semmibe hull, mint az őszi levél (*A semmiségbe*). Tele van szorongással a nemzet sorsa miatt. Saját testén érzi a haza kisebbedését. Szeretne annyira azonosulni nemzetével, hogy az ő jobbat akaró törekvéseit a nemzet mozdulataiban is felfedezhesse (*Hazám*). Egyre kritikusabban, egyre reménytelenebbül szemléli a magyarság magatartásának ellentmondásosságát, önpusztító tétováságát, sírva is vigadó felelőtlen-ségét. Egyre gyakrabban látja úgy, hogy mozdíthatatlan a jóra a magyarság. Az egy-kori bujdosók magatartását kívánja meg, a magányos helytállás lehetőségét próbál-gatja (*Kipróbáltatok magatok*). A *Hídi vásár* ironikus, játékos, kesernyés sorai a magyarság keleti származását már nem erőforrásnak minősítik a nyugattal szemben, mint korábban Illyés versei, hanem a keleti jellegű tulajdonságok problematikussá-gát is föl tárják. A *Hóseásban* a vesztett üggyel magára maradó, de hűségét megőrző ember szól:

Vívódásban telik napom és éjjelem,
ország dől, nép zokog.
Valahol az isten dolga lehet ilyen.
Sóhajtok; hallgatok.

Illyés egyre kilátástalanabbnak látja a magyarság helyzetét és jövőjét, de minden-féle módon erősíteni, óvni próbálja nemzetét. *Áldozat* című versét Teleki Pál öngyil-kossága ihlette. A racionális Illyés ebben a versben az áldozathit felelevenítésével is az erkölcsi példa értékére mutat rá. Az ősi áldozathit azért jut eszébe, mert – s ezt ismétléssel is nyomatékosítja – olyan a kor, mint a kereszténység előtti barbár idő-ben, „midőn tivornya-hely volt még az ég”, amikor a vérre szomjas isteneket vérál-dozzattal lehetett csitítani. Illyés azt reméli, hogy ez a barbárság ellenerőket vált ki, a barbárság nem örök:

Barbár idő. De ilyenkor terem
Sárkányölőt a föld és Tűzlopót.
Barbár idők. De hősök s áldozók
ilyenkor győzhetnek a végzetten.

Az önmagát népéért föláldozó ember fölmagasztosul ebben a versben a régi mí-tosz logikája szerint, de a racionális költő kénytelen a kételyének is hangot adni. Érvényesülhet-e ma a Déva-vár mítosza: „Elég e vér, hogy megkösse falad?” A ké-tely helyett azonban visszatér a vers az áldozat fölmagasztalásához, az önfeláldozó tett erkölcsi értelemben nemzetmentő hatásához:

És nemzetét ma az emeli fel,
ki súlyával lerogy.
Fölfelé futva példát így mutat,
ki jobbra-balra nem lel már utat.

Közvetlenül Teleki Pál öngyilkossága után Illyés még bizakodott abban, hogy Teleki tette fölírzza a világ lelkiismeretét, hogy a nemzet sorsára nézve lesz értelme áldozatának. Nem sokkal később keletkezett drámai hőfokú gondolati versében, a *Széchenyi*ben azonban Teleki áldozatát már hasztalannak minősíti. Széchenyi magatartását idézve a kilátástalanság idején is a teremtő cselekvés példáját idézi: „A félelem / a szegény és önmardosás vad elemeit, / mint gőzt – munkára váltani!” Még akkor is, ha az elme tudja, hogy hasztalan, s a lélek nem bírja tovább. A nemzeti sors kilátástalansága miatti mély keserűség teszi zaklatottá ezt a verset. Főlemeli a cselekvő példát, de átérzéssel szemléli a lélek teherbíró képességének megbomlását is. Ezzel is a történelmet minősíti, melyen nem segített semmiféle áldozat. „A zaklatottság és kétségbeesés drámája a *Széchenyi*-vers és a kétségbeesés ellen vívódó, harcoló ellenállásé. A sors végzését ismerő, de abba bele nem nyugvó józan ítélet diktálta a tetterre, alkotásra buzdító erkölcsi fölényt.”³³

Illyés a világháború idején rendkívül kritikusan szemlélte a magyarság magatartását. Az 1943-ban írt *Hullaevők* című versében abszurd elemek révén mondott szarkasztikus ítéletet azokról, akikért a magyar katonák a Donnál elpusztultak: a Fehér Ló étteremben otthonosan nyüzsgő csapat valóságosan megeszte a fényes étterem ezüsttálain föltálalt szegény katonákat.

Magyarország német megszállása után Illyés költészetének szinte egyetlen témája lett a magyarság helyzete, sorsa és magatartása. Az 1945-ös *Egy év* című kötet verseinek túlnyomó többsége erről szól, ezt elemzi változatos műformákban.

Illyés személyes szegényének és mindenki szegényének érzi a zsidók sárga csillaggal való megjelölését, pedig ekkor még azt reméli, hogy az a jel hamarosan lekerül róluk (*Szegény-bélyeg*). *Melyik indul* című versében egy megsemmisítő jelzővel ítéli el a kárörvendő zsidóellenességet, s pillanatnyi érzékcsalódásból származó személyes riadalmának kivallásával döbbsent rá a lehetséges sorsközösségre a zsidósággal:

Fehérváron egy néma vonat áll.
„Zsidók!...” suttogja egy vigyori száj.
Csend. S már viszik is azt a vonatot.

Vagy a mienk megy? S én is rab vagyok?
Szívem megdermedt. Az a pillanat,
mint kést vágta belém sorsotokat.

³³ Izsák József i. m. 340.

Illyés Gyulát mélyen gyötörte a magyarság egy részének hitvány magatartása a német megszállás idején. Az átok és a ragaszkodás kettős hangján szólnak ekkor versei. A *Hazám* csupa feltételes módban mondja el, hogyan szabadulna meg hazájától, ha az asszony, ital vagy ház volna. A sok feltételes módban persze benne foglaltatik az, hogy a hazájától nem tud szabadulni.

A *Magyarok, 1944* a teljes kiszolgáltatottságról, nemzeti szétesésről ad látteleletet:

Fel-alá, mint a halódóban
a rángó görcs, úgy futkosunk,
de sehova se juthatunk
e rángatózó véres honban.

A történelem prése alatt szétszóródott a magyarság, megosztott lett és nyomorult. Meghalt a haza Illyés látteleteiben, „nincsen magyar”, aki még megvan, az csak úgy él, úgy nő, mint „holttetemen haj és köröm”. Véres áldozatnak nevezi a magyart. Aztán ezt a minősítést is túlbecsülőnek tartja, hiszen vére sem volt már, csak „bűze, genny, szennye”. *Nincs befejezve* írta ennek a versnek a végére Illyés, bizonyára azért, mert nem bírta elviselni, hogy a halálra szólító szavakkal záruljon a vers: „Bújj, lapulj, halj meg az erdők konok / vadjaival.”

Az *Abbahagyott versek* között is egész ciklusnyi olyan mű van, amelyek ihletője a nemzeti fájdalom volt. Az 1944-es *Csángók* ennek a különösen mostoha sorsú magyar népcsoportnak a sorsképe. A magát hazátlannak érző költő hajol közel a hontalanokhoz, nézi a népvándorlás és a honfoglalás korára emlékeztető vonulásukat:

Szól az ágyú kelet felől,
feldörög rá nyugat felől;
ide-oda a csapdában
fut a magyar a honában.

Az 1944-es esztendő magyarságverseiben sokszor felsejlik egy-egy Ady-motívum. Illyés magyar sorslátása leginkább Adyéhoz fogható. Az egyik *Napló* című versében még a muszájherkulesi dac is megszólal: „holt arcomon is szégyen / égne, ha meghalnék ezek kezétül”.

A *Nyugat felé* költője megrendülten, fájdalommal nézi a nyugatra menekülő áradatot. A menekülőkkal elmegy minden, elmennek a dűlők, a falvak, a templomok is, hiszen azok az emberektől kaptak létet és értelmet. A menekülőkkal elfogy az ország, elfogy a magyarság. A menekülés képsorait költői kérdések zárják. A kérdések közé azonban felkiáltójeleket is illeszt Illyés – érzékeltetve azt, hogy ezt a fejetlen menekülést nemzeti tragédiának tartja, erkölcsi intéssel fordul szembe vele:

Meddig? S miért? S kiért? Kiért?
Magyarok! Magyarok?

Beh szomorú, beh keserű:
kettőt kell halnotok!

Illyés tárgyilagosan számba veszi a magyarság tragédiáját, de valamiféle mély élet-bizalom is megszólal a sorssal szembenező magyarságverseiben. A *Sors elé* költője azt reméli, hogy bármennyi csalódás érte újabban is a magyarságot, mégis csak lehet innen is tovább lépni. A háborús iszonyat képsorai közepette annak a bizakodásának ad hangot, hogy a szenvedés nemcsak megölte, hanem újjá is szülte, meg is tisztította ezt a népet. De a bizakodását rögtön ellenpontosza az újabb barbár élmény, amelyik újra szarkasztikus keserűséget vált ki belőle. A „hős, tős ős-lovagi kormány” azt a hirdetést ragasztatja ki a falakra, hogy „a katonaszökevény helyett / lelöveti az asszonyt, gyermeket”. Ezt a mentalitást szarkasztikusan minősíti Illyés: „Vessz magyarán, föld maradék magyarja!”

A *Szembenézve* és az *Egy év* című kötetek magyarságverseinek mély keserűségét és gondolati-indulati tartalmát a *Nem volt elég* (1945) összegzi. Az irodalomtörténet joggal vonja ezt a verset párhuzamba a nemzeti bírálattal és önbírálat olyan verseivel, mint Kölcsey *Zrínyi dala*, Vörösmarty *Előszó* és *Vén cigány* című költeményei, valamint Ady keserű indulattól lángoló magyarságversei. „A *Nem volt elég* utálat és szeretet, düh és kiengesztelődés, távolságtartás és azonosulás hangjain játszik, oly végletes érzéseket szólaltatva meg, mint egyetlen másik költeménye sem, s az ellentétes, egymással felelő motívumokat úgy forrasztja egységbe, hogy a vers kivételes erejű, nemzeti sorsot idéző számvetéssé sűrűsödik. Egy korszak számvetésével: egy elmúlt időszak lezárásává és egy eljövendő nyitányává.”³⁴ Illyés versének különleges szemléleti gazdagsága már az első strófában megmutatkozik. A tárgyias szemléletesség és a párhuzamállító elvonatkoztatás kemény ítéletet mond:

A házad itt állt, – szerte szállt!
Ezt látod, érted. Azt nem érted,
hogy hazád éppen így ért véget –
A csoda, hogy addig is állt!

Ezután versszakokon keresztül sorolja a haza pusztulásának okait a litániákra emlékeztető dikcióban, de egyre indulatosabban, egyre visszafoghatatlanabban. Magyarázó kötőszóval vezeti be a felsorolást („Mert nem volt hazának elég”), majd egymást követő hat strófa élén kapcsolatos kötőszóval indított panasz veszi át a magyarázó kötőszós szerkezet helyét, mintegy ezzel is az okok végtelen sokaságára és szoros összefüggésére utalva („És nem volt hazának elég”). Az okok sorolása gazdag hangulati, szemléleti árnyalatokban leplezi le a látszat-hazafiságot, azt a mentalitást, amelyik hazafias szövegekkel véli elintézni a hazához való kötődést és a hazá-

³⁴ Béládi Miklós: *A költő felel*. In: Illyés Gyula. (Tanulmányok a költőről). Népművelési Propaganda Iroda. Budapest. 1972. 22–23.

ért való felelősséget. A szociális érzékenység hiányából, az érzelgős hazafiaskodásból, a látszat-kultúrából, a nemzeti tudatlanságból, a megszokott látványos külsőségekből, a magyarnótázásból, a cigányzenéből még nem lesz haza. Az indulatos felsorolás meglendül, szétfeszíti a strófaszervezet ismétlődésre épített rendjét. Most már kifejtetten, tárgyyszerűen megnevezett tartalmakkal motiváltan hangzik el újra az első strófa ítélete: „tudd meg, az volt a csoda itten, / hogy össze nem dőlt már elébb!”

Az utolsó strófában a korábbi okok következményeként szólal meg a legsúlyosabb elmarasztalás, melyben egyszerre hangzik fel a szociális és nemzeti vád:

Mert sem erő, sem bölcsesség
nem lehet elég; hogy megójjja
a házat, amelyben rakója
nem lelheti meg helyét.

Béládi Miklós hívta fel arra a figyelmet, hogy ennek a versnek az *Egy év* kötetben 1945-ben és az 1947-es *Összes versek* kötetben is volt még egy záró strófája. Ez a jövőben is lehetetlennek tartotta a haza megteremtését, alkalmatlannak látta erre a magyarságot. Az utolsó sor az első kötetben „szóródj világgá, NYOMORÉK” volt, a másodikban pedig „szóródj világgá, SÖPREDÉK”. A nyomorék és a söpredék szavakat végig nagybetűvel írta Illyés. Ezt a strófát a későbbi kiadásokban kihagyta a versből.

A *Nem volt elég* képsoraiból, hiányleltárából egyértelmű, hogy keserűségét a nemzet sorsa váltotta ki, de bírálata plebejus indulatú. Azok ellen szól, akiket korábbi versében hullaevőknek nevezett. A veszteség azonban mindenkié. Ez a vers a hatalmas hiánylettárral és a nagy hófokú, drámai izzású keserűséggel nemcsak a nemzeti önbírálat nagy verse, hanem egy új értelmű hazafiság, egy új értelmű nemzeti önismeret és öntudat megalkotásának is alapműve. A hiány leltára azt mutatja be, hogy miként nem lehet a hazát megteremteni és megóvni. A negatív festés ellenpontjai is kirajzolódnak. Közvetett módon azt is föltárja ez a vers, hogy melyek lennének a nemzeti megmaradás, a nemzeti otthonra találás feltételei. A bírálat indulatát pedig egyértelműen a haza sorsa iránti mély aggodalom és kétségbeesés váltotta ki a versben.

A háború utolsó heteiben Illyés olyan borzalmakat élt át, amelyekről korábban maga sem hitte, hogy ember egyáltalán kibírhat ilyeneket. A legnagyobb borzalmakat is azzal a tudattal élte át, hogy ebből a mélységből is tovább kell lépni, ebből kell a jövőt megteremteni. Verseiben naturalista – vagy még inkább szürrealista – jellegű képsorokban jeleníti meg a pusztítást. *Iszonyat* című verse az 1945-ös év első napjának reggelén átélt élményeiről ad számot. Buda égésekor látott az úttesten relieffé lapított emberfejet és látott holt anya karjai között kisdedet, aki véresen „vért akart nyalni a tej helyett”. Illyés verse ezt a szörnyű látványt a nemzet sorsképeként értelmezi a versben:

Emelte véres arcát,
fölsírt a csecsemő.
Anyja volt: ez az ország,
ő maga: a jövő.

Közvetlen élményei alapján látta ilyenek Illyés a magyarság helyzetét 1945 első napjaiban. Fájt neki a szégyen, hogy ezt is elviselte. Tudatosította ez a legmélyebb nemzeti létállapotot is. Az iszonyat képeibe a csecsemő révén beillesztette a jövőt. Élt benne a hit és elszántság, hogy ebből a mélységből is fel kell emelkednie az országnak és a nemzetnek. Közvetlenül a háború után ezért szólal meg költészetében sok-sok változatban az életakarát és az újrakezdés (*Élni fogsz, élni, Megy az eke, Áll a világ, Buda, 1945. május, Mélység és magasság, Cserepező*). De él benne a *Nem volt elég* összes panasza, az új élet kezdetén is ragaszkodik ahhoz, hogy ne zsvivaj legyen a nemzet ügyeiről való beszéd, hogy azt is „kimondhassa, mit kimondani fáj” (*Zsivaj*). Ragaszkodik a költő jogához, az élet összetett látásához és megítéléséhez (*A költő joga*):

Hallom ma már a győzelem szavát,
dalát is, – de nekem legyen jogom,
ki hangot mindig hangtalannak adtam,
a néma kint ma is kimondanom.

Pontosan érzékeli, hogy a második világháború után a magyarság újra méltatlan helyzetbe került. Nemzetének ebben a levert állapotában Illyés mélyen azonosul nemzetével. Magyar akar lenni „leverten, megverten: magyar, / míg leköpheti minden senki” (*Magyar és magyar*). A győztesek kérdésével szemben a keresztényi vezeklést ajánlja nemzetének, de méltósággal emel szót a nemzetre szórt rágalmak ellen (*Folttalan*).

Illyés tudja és tudatosítja 1945-ben levert nemzete helyzetét, de minden erejével arra törekszik, hogy változtasson azon. Ezt szolgálja a *Lapda* példázata is:

Százszor lecsapva
te, népem,
te, mint a lapda,
keményen
szökj a magasba!

A vers további strófái azt részletezik, hogy a lesújtó erőt is segítővé kell avatni, a történelem megpróbáltatásait jajszó nélkül kell erősítő vizsgává avatni:

Tűrj! S törj magadra
hagyatva,
világ legalja

magyarja
még magasabbra!

Azt végzi ebben a versben Illyés, amit majd Bartókról mond: a vereségből diadalt akar kicsikarni az erkölcsi tartás, a történelem kihívásaival való kemény szembenézés révén.

Az új nemzetgyűléshez című szózatában a magyar nemzeti költészet klasszikus hagyományaihoz kapcsolódva figyelmezteti az új nemzetgyűlés tagjait nemzeti felelősségükre. Illyés maga is tagja ennek a nemzetgyűlésnek. A vers esztétikai hatását az is erősíti, hogy figyelmeztetése, felhívása többes szám első személyben szól. A ház és a haza párhuzama visszautal a *Nem volt elég* című versre. Annak a keserősége is ösztönzi az új felelősséget. Láttatja „az országnyi rom anarchiáját”, „az önnön bűnével viaskodó” nemzetet, a millió önzés káoszát. Mindez azonban most a tettekeszséget kell, hogy erősítse, hiszen a nemzet sorsa, jövője a tét. Megátkozza azt, aki önzésből magának többet akar. Babits *Húsvét előtt* című versének megbékélésre és munkára szólító hangjaira emlékeztetnek e vers utolsó sorai, majd ezekbe is beleszövi Illyés a felelősség, a tét nagyságát, a nemzet létének vagy pusztulásának alternatíváját:

mert egy nép feje bukik le velünk,
ha gyengék leszünk a parancsra, hogy
hazát kell nekünk is teremtenünk!

VI.

Ez a hazateremtő szép elszántság azonban sokféle akadályba ütközött. Túlságosan súlyos volt a lélek terhe a háború pusztításai miatt is. Az épülő hidak láttán az jutott eszébe a költőnek, hogy mikor lesz újra egész az, amit a lelkekben ledöntöttek, összedúltak. A történelem során túl sok néma kín szorult a népbe. Aggódással nézett Illyés a béketárgyalások elé is. „Igazságot: életet” kért népének. A *Duna fiaihoz* című versében szomorúan állapítja meg, hogy a Duna hiába ajánlja magát öt kis nép táplálékául:

S csörtet a bozótból a nép,
jön mind kit szomj és félsz gyötör
Észak és Dél mélyiből
és – egymásba veri fejét.

Táplálék helyett csak sebeket kapnak ezek a népek, egymást ölik „malac-küzdelem”-ben „ez ólvégi kárhozat”-on. Ady és József Attila szivárványosabb képei után kegyetlen láttelep ez a Duna-völgyi kis népek együttéléséről. Ezt súlyosbítja az, hogy a magyar most kiszolgáltatottan a földön fekszik, s szomszédai „bosszúba vakultan” verik. Illyés már ekkor elutasítja azt a mindmáig hangzó érvelést, mely szerint a

magyarság mint nemzet felelős a történelmi Magyarországon történt kisebbségi sérelmekért. „Uraink mindönket egyformán tiportak” – érvel ez ellen Illyés. A magyarság bűnbakká minősítését emberi bűnnek nevezi: „Az embert veritek már s benne / magatokat!” Annak a reményének ad hangot, hogy újra talpra áll a magyarság, s azért kéri a szomszéd népek emberséges magatartását, hogy ne kelljen bosszúra bosszúval válaszolnia, hogy ember módra egyenesedhessen föl.

Kétségbeesés és remény között vívódik, töpreng a nemzeti lét kérdésein. Közismert, ezért itt csak jelzésszerűen említhető nagy versek sorában vív hatalmas erkölcsi-szellemi küzdelmet az életérdekű érvekért.

Olykor szinte rejtett a versében a nemzeti alapmotívum annyira általános érvényű problémává emeli a közvetlen élmény kiváltotta gondot. *A reformáció genfi emlékműve előtt* című nagy gondolati versét 1946-ban írta. A magyarság második világháború utáni kiszolgáltatottsága, a béketárgyalások időszaka vetette föl benne azt a gondolatot, hogy van-e egyáltalán értelme a történelmi küzdelemnek? Az igenlő választ gondolati küzdelemben, érvek és ellenérvek sokaságából szerzi meg a vers. Az 1947-ben írt, de befejezetlenül hagyott *Vár a vízen az egész magyar történelmet* áttekinti, s csak pusztulást lát mindenütt és mindenkor. A második világháborút lezáró béketárgyalásoknak a magyarság számára második Trianont jelentő döntései válhatták ki ekkor történelemlátásának reménytelenségét:

Ahány század, – minek hazudni? – annyi
lépcsőfok le – s le, – e nép így „haladt”
míg meg nem állt – csak fokonként zuhanni,
s maga a lépcsőház le nem szakadt;
s rá nem dörgött a porban heverőre
nagy tervei kő- s gerenda-esője.

Nézi a költő a Dunát, s látomásában viszi a víz a magyar történelem alakjait, jobbat akaró személyiségeit. Látja a sok omlást, pusztulást. Viszi a víz „az elvért-ölteket s az elvért ölöket, végül az elvet magát”. Ebben a történelmi látomásban gyermekálmoknak minősül az új haza, melyben otthonra találhat a nép. Próbál a költő erőt nyerni a vereségekből is. Próbál azzal is érvelni, hogy a pusztulástól való félelem is lehet építő erő. De nem tud hinni az ilyen vigaszokban. „A századok / halálgörcséből születhet – reménység?” – kérdezi. Ezt a hitet azonban már csak a fiataloknak kívánja, ő maga vágyat érez arra, hogy forogjon ő is e mindent elsodró Dunában.

A fordulat évével a magyarság történelmi katasztrófája a kommunista diktatúrával válik teljessé. Illyés – mérhetetlen csalódásában – ezt a világot is felméri és megítéli.

Az 1950-ben írt *Egy mondat a zsarnokságról* a kommunista diktatúra korszakának világirodalmi szintű leleplezése, „egyetlen nagy, tautologikus körmondat felszabadító retorikai lendületével nevezi meg mindazt, ami mindennapos tapasztalatként már-

már egy nemzetet fosztott meg saját identitásától”.³⁵ Olyan súlyú és erejű tiltakozás ez a nemrég még szabad kibontakozást remélő nemzet méltatlanná és elviselhetlenné vált sorsa ellen, hogy többen egyenesen a XX. század *Nemzeti dal*ának nevezte ezt a verset. Az *Egy mondat a zsarnokságról* ráismerhetően magyar tapasztalatból építkezik, de érvényessége egyetemes, mindenféle zsarnokság ellen szól.³⁶

Az 1953-as esztendő feszültsége szólal meg Illyés Árpád című versében. Gondolatköre, érzésvilága szorosan kapcsolódik *A reformáció genfi emlékműve előtt*hez, de annál közvetlenebbül szól hozzá a magyarság egyik alapkérdéséhez. Az 1953-as esztendő tétje szólal meg ebben a versben. Dönteni kell képtelenül nehéz helyzetben. Csupa veszély a múlt és a jövő egyaránt. A minden irányú veszedelmeket felmérő Árpád szíve keserűséggel, reménytelenséggel van tele:

Nemzet? Jobb volna tán szétoszlatni:
fusson rossz sorsával külön ki-ki.”

Nehéz választás előtt áll Árpád. Bármerre néz, csak a népét megsemmisítő veszedelmeket látja. Ha visszamennek, „örökös igába” jutnak, ha előre, elpusztulnak, beleolvadnak az idegen világba: „Egy nemzedék / s néz idegenként vissza önmagára!” A két lehetetlen közötti választás kényszerhelyzetében a néma ész helyett a szív, a mély szabadságvágy dönt: „Akárhogyan is – [...] szabadok leszünk”. A szabadságvágy döntött, ezért választotta Árpád a magyarság számára Európát. Döntésében, ahogy jelt ad, ahogy mint számadó juhász nézi „hogyan tódul népe át Európába”, benne van már az a bizodalom is, hogy lesz ereje a magyarságnak Európa népei között is megőriznie önmagát. Ez Illyés válasza a nemzeti lét kérdésére. Ezt a választ Illyésből „a második világháborút követő második Trianon és az ötvenes évek tapasztalatai” sajtolták ki.³⁷ Rendkívül nagy súlyú döntése ez Árpádnak-Illyésnek 1953-ban. Kelet helyett Európa választása. Domokos Mátyás föltárta ennek a versnek a hajszálgyökereit is Illyés költészetében, s kimutatta azt, hogy fordulatot jelent ez a vers Illyés sorskérdéseinkre és követendő nemzeti stratégiánkra vonatkozó nézeteiben: „miközben Árpád tépelődéseire a vers által megindított képzettársítások burkában Kölcseytől Vörösmartyn át Adyig visszhangoznak a történelmi magyar sors patinás és közismert toposzai, a költő pedig Árpád bőrében s a nyáját juhászként terelő honfoglaló vezérrel a döntésében tökéletesen azonosul, a döntés indokolásában lényegében új választ ad a magyar történelem válságos pillanataiban újra meg újra feltoluló, régi kérdésre: hol a helyünk a világban?”³⁸ Jóval később, *A faj védői* című versé-

³⁵ Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum. Budapest. 1993. 35.

³⁶ Vörös László: *Egy mondat a zsarnokságról*. In: 99 híres magyar vers és értelmezése. Móra Kiadó. Szerk. Borbély Sándor. Budapest. 1994. 479.

³⁷ Domokos Mátyás: *Ázsiai őszanya – európai nevelőanya*. In: In memoriam Illyés Gyula. Szerk. Domokos Mátyás. Nap Kiadó. Budapest. 2002. 248.

³⁸ Domokos Mátyás i. m. 251–252.

ben épp a sokféle faj keveredése miatt minősíti pompás „gyuromány”-nak a magyarságot.

Az *Árpád* egyszerre felelt *A reformáció genfi emlékműve előtt* kérdésére és az *Egy mondat a zsarnokságról* létdokumentációjára, midőn a történelmi cselekvés révén elnyerhető szabadságot választotta. És válaszolt a magyarság régi kérdésére: nem tagadta meg a keleti eredetet, de egyértelműen Nyugathoz kapcsolta a nemzetet. Az *Árpád* felől nézve akár az is mondható, hogy a *Bartók* azt a nemzeti önismereti modellt fogalmazza meg, amelyik szükséges ahhoz, hogy a nemzet megmaradjon és helyt tudjon állni Európában. A *Bartók* 1955-ben, a kötelező optimizmus idején a magyar nemzeti önismeret alapkérdésére válaszolt, midőn drámai szemléleti küzdelem érveiből kibontotta azt az gondolatot, hogy „növeli, ki elfödi a bajt”. Illyés törvényt látott abban, hogy éppen a magyar nép lelke mélyéről tört föl a bartóki zene. A nemzeti lét kérdésre adott válasz lehetett általa egyetemes érvényű szemléleti és magatartás-modellé.

A hatvanas-hetvenes években Illyés Gyulát a magyarság nemzeti tudatának a megsérülése, sőt szétesése foglalkoztatta legtöbbit. Azt tapasztalta, hogy a történelmi próbák következtében megtört a magyarságban a nemzeti érzés összetartó ereje. Esszék sorában próbálta erősíteni a nemzeti öntudatot és önismeretet. Különösen sokat foglalkoztatta a magyarság fogyatkozása, életakarátának csökkenése és a kisebbségi magyarság jogfosztottsága, kiszolgáltatottsága, pusztulása. Nagy körültekintéssel és tárgyilagossággal nézett szembe esszéiben ezekkel a kérdésekkel. Költészetét is átszövik ezek a problémakörök.

A *Pusztuló ország, az Egy körkérdés tanulsága* és az *Elnyelt nép* a nemzet fogyatkozásán érzett keserűség és szomorúság dokumentumai.

A nemzet kötelékei között Illyés az anyanyelvet tekintette a legfontosabbnak.³⁹ Kötetnyi esszéiben elemezte nemzetmegtartó, személyiségformáló értékét.⁴⁰ *Koszorú* című verse az anyanyelv értékéről szóló összegző óda. Indulat és pátosz, keserűség és ünneplés, reménytelenség és nagy hit ellentéteiből épül ez az értéktudatosító, az anyanyelvet „fölnevelő édesanyám”-nak minősítő költemény. Tiltakozás ez a vers ugyanakkor mindazokkal a törekvésekkel szemben, melyek – bárhol a világon – kétségbe vonják az anyanyelvhez való természetes emberi jogot.

A hatvanas-hetvenes években Illyés Gyula azt látta a magyarság legégetőbb sorskérdésének, hogy a tizenötmilliónyi magyarság egyharmada alapvető nemzeti jogai tekintetében jogfosztott állapotban él, műveltségét nem szeresheti meg anyanyelvén, elemei emberi jogait korlátozzák. Ahol csak tehette, tiltakozott ez ellen. Keserűséggel állapította meg több esszéjében is, hogy az ő nemzedéke, személy szerint

³⁹ Illyés Gyula: *Hajszálgyökerek*. In: I. Gy.: *Hajszálgyökerek*. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 1971. 260.

⁴⁰ Illyés Gyula: *A törzs szavai – Írások az anyanyelvről*. Válogatta Domokos Mátyás és Szathmári István. Az utószó Szathmári István munkája. Nap Kiadó. Budapest, 2002. 250.

pedig ő maga is a vereség tudatával végzi pályáját, mert nem sikerült megvalósítaniuk vállalt nemzedéki feladatukat: a Duna-völgyi népek emberhez méltó együttélését. Azért nem sikerült ez, mert számtalan kísérletük, szándékuk nem kapott viszonzást szomszédainktól. Az *Ady estéje* című verse a haldokló Adyt idézi meg, akinek végig kellett néznie, hogy a magyarság szétszóródásáról írt jóslatait a történelem sokszorosán beteljesítette, „pokol-látó forgató-könyve afféle heti híradóvá” lett. Múlt idejűvé vált a jóslat: *Hát népét Hadúr is szétszórta*. Illyés versében Ady számára megnyugvás lehetett a halál. De a magyarságnak azóta is együtt kell élnie a naponként újra és újra megtestesülő látomással:

Vettettünk akkor mi a szörnyű Képbe

Forgunk egy látomásba zárva.

Azóta

rég istentelenül csatázván.

Miképp jósolta? Vagy miképp remélte?

Próbára próba

A rendelés e paranoid vásznán.

Az *Ady estéje* apokaliptikus látomását a *Fekete-fehér* (1968) kötetben a *Hunyadi keze* követi és ellenpontozza. A reménytelenség után az öt haza hőseként harcoló, s ezáltal „ötszörösen – magyarabb” Hunyadit állítja példaképül, tőle kéri a „remény aranyát”, s a reménytelenség ellenében is munkára szólítja nemzetét, mert nem hőstett, hanem „napi mersz, köznapi, percnyi *courage* / ment embert s honokat”.

Próbálgatta Illyés kiküzdeni a reményt, de a magyarság sorskérdéseiről nem alakíthatott ki megnyugtató számadást. Utolsó kötetében a *Gyűrűk* című verse is a reménytelenségről ad számot. Ennek a versnek sokszor idézzük az első tételét magyar keserűséggel: „Gyűlölet izzó gyűrűje szikrázik / egy nép körül itt”. Illyés azonban itt még a mondatot sem zárja le, nemhogy a gondolatsort, hanem folytatja: „s épp olyan sűrű / dühtől sistergő gyűrűben a másik. / S a harmadikon épp ilyen gyűrű. / S a negyediken.” Ez az, amitől ebben a francia barátainak küldött versben végül „öklendve” kereng a költő. Ez az ő figyelmeztetése a Duna-völgyi népek felelősségére.

Amikor Illyés Gyula megkapta a Herder-díjat, jó érzéssel hallotta Bécsben a laudációban, hogy bár sokat foglalkozott a legkényesebb nemzeti kérdésekkel, torzítást sohasem követett el. Ez is hazafiságának mélységét és minőségét jelzi. Sohasem mások ellen szólt, hanem mindig a saját nemzete erkölcsi-szellemi erősítése érdekében. Védelmében is, ha annak látta szükségét. A nemzet sorskérdéseit megvesztegethetetlen tárgyilagossággal és ugyanakkor mély nemzeti érzéssel és felelősségtudattal vizsgálta. A történelem újabb tapasztalataival sújtottan gondolta végig a ma-

gyarság helyzetét. „Amit sorsproblematikában nagy elődei külön-külön felgörgettek népünk tudatába, annak összegzésére Ady után egyedül ő vállalkozott.”⁴¹ Életműve – egyéb értékei mellett – a magyar nemzeti önismeret Adyéhoz fogható értékű fejezete is.

⁴¹ Sütő András: *Sorsunk és a költő*. In: S. A.: Omló egek alatt. Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1990. 231.

MATÚZ VIKTÓRIA

KISS FERENC ILLYÉS GYULA-KÉPE

Kiss Ferenc tíz tanulmányában, kritikájában, elemzésében foglalkozott Illyés műveivel.¹ A kritikusi, műelemzői érdeklődését fenntartotta, hogy hasonlóan gondolkodtak az irodalomról, a magyarság létkérdései iránt mindketten fogékonyak voltak. Személyes kapcsolatuk lévén több irodalmi kezdeményezésben közösen vettek részt: így a *Hitel* című folyóirat létrehozásának ötlete, a közvélemény figyelmének felkeltése a kisebbségi magyarok sorsa iránt is kapcsolódik hozzájuk. A Bethlen Gábor Alapítvány létrehozását is közösen kezdték, amely Hungarológiai Intézet létrehozását, a magyar nemzet kiváló alkotóinak díjazását tartotta feladatának.²

Illyés irodalomelméleti és irodalompolitikai nézetei meghatározóak voltak Kiss Ferenc számára is. Tanulmányaiban Illyés művei állandó hivatkozási alapot jelentenek. A népi-urbánus vita megszüntetéséért, a két nézőpont hasznos elemeinek egybefoglalásáért, az irodalom szabadságáért, a kisebbségi magyar irodalom létjogosultságáért, a nemzeti értékek óvásáért mindketten tanulmányok egész sorát tették közzé.

Kiss Ferenc Barta János tanítványaként, szellemi követőjeként a pozitivizmus, a szellemtörténet és a hermeneutika elveit ötvözi műveiben. Nyitottsága megelőlegezi a későbbi irodalomelméleti irányzatok néhány módszerét. „Ha itt kitérőre kényszerülök, azért teszem, mert nem hiszem, hogy egy művet csak önmagából lehet magyarázni”³ – írja Illyés *Gyalogút* című verséről szóló tanulmányában. Foglalkoztatja a közeg, amely a költőt körülveszi, a pillanat, amely befolyásolja műve megírása közben, valamint azok az okok, amelyek készítetik az alkotásra. Az *Egy vers margójára* című cikkében a mű irodalomtörténeté avatódásáról, a vers kanonizációjáról, az aktualitás és a későbbi hatás jelentőségéről ír. A jaussi recepcióesztétika, vagyis „...a

¹ Kiss Ferenc: *A Dólt vitorla költője*. In: uő: *Művek közelről*, Budapest, 1972, 92–111. Uő: Illyés Gyula: *Hajszálgökök*. In: uő: *Interferenciák*, Budapest, 1984, 87–97. Uő: *Egy vers margójára*. In: uo., 98–103. Uő: *Különös testamentum*. In: uo., 104–111. Uő: Illyés Gyula: *Tiszták*. In: *Tiszatáj*, 1972, 1. 69–73. Uő: Illyés Gyula: *Gyalogút*. In: *Fölrepülni rajban*, Budapest, 1984, 104–117. Uő: *Férfibeszéd*. In: uo., 118–121. Uő: *Figyel bennünket*. In: uo., 122–126. Uő: *A Hajszálgökök fogadtatása*. In: *És Szabadka...*, Debrecen, 1994, 118–130. Uő: *Túléljük-e?* In: uo., 131–154.

² Nagy Gáspár: *Egy sajtós közép-európai kísérlet, avagy „alapítvány a nemzet javára”*.

³ Illyés Gyula: *Gyalogút*, 111.

hatástörténet elve, amely szerint a művet nem lehet megérteni a hatásától eltekintve⁴, párhuzamba vonható Kiss Ferenc irodalomelméleti nézeteivel.

Az érett Kosztolányi című nagymonográfiájában, sőt rövidebb tanulmányaiban is különleges érzéssel tágítja ki látómezejét a művön túl a korszak jellemzőire, a keletkezés közegére, viszont a középpontba mindig a mű esztétikai értékeit állítja. „Azokhoz húzok, akik azt mondják: a kritika a műre figyeljen, azt interpretálja, értékelje, küzdjön meg az olvasók tömegeiért – s persze legyen szakszerű.”⁵ Úgy vélte, hogy a jó kritikának a maga sajátos módján „műnek” is kell lennie. A kritikus kiáll a jó művekért, ellenőrzi és minősíti a költő, író munkáját. Nem könnyű megfelelni ezeknek a követelményeknek. Kiss Ferencnek az irodalmi művekkel való kapcsolatára jellemző a rendkívüli elemzői érzékenység, a kitűnő szakmai felkészültség és a közérthetőségre törekvés. „Az a jó munka, még a mi szakmánkban is, amely valamiképpen az élet benyomását kelti.”⁶

Kiss Ferenc irodalomszervezői tevékenysége sem elhanyagolható, hiszen segítette a 60-as években feltűnő ifjú költőnemzedéket. Elsőként világította meg Ladányi Mihály költészetének értékeit, felhívta a figyelmet Ratkó Józsefre, Buda Ferencre.⁷ A bartóki „tisza forrásból” építkező műveket tekintette a magyar irodalom kiváló lehetőségeinek. Kortársai közül különös figyelemmel kísérte Nagy László, Csoóri Sándor és Illyés Gyula pályájának alakulását. A kortárs lírában feltűnő irányzat, vagyis a közéleti költészet devalválódása, szerinte elkerülte ezen költők műveit, hiszen „az igazi költő verseiben a feladat a személyiség egészével összeforrottan jelenik meg”.⁸

A vidék felfedezésének, megismerésének, fejlesztésének fontosságát kiemelő írásai rokonságot mutatnak Illyés a magyar parasztságról szociográfiát, felmérést készítő szándékával. Különösen a szíven viselte szülőföldjének, a Szatmár és Szabolcs megyei kultúrájának a sorsát. A bartóki modell mindenek fölötti tisztelete Kiss Ferenc számára a népművészet, a népi kultúra és zene feltárását és óvását is jelentette. A táncház-mozgalom létrejöttéért és elterjedéséért több cikkében állást foglal. Ebben a magyarság zenei anyanyelvének széles körű terjesztését, a nemzeti értékek óvásának lehetőségét látja. Véleménye szerint Bartók „egy nagy művészetet fordított át egy másik nagy művészet nyelvére”.⁹

De Kiss Ferenc nemcsak a népi irodalom vonalában látta meg az értékeket. Már 1963-ban javasolta, hogy engedni kellene a szocialista irodalmon belül is iskolák létrejöttét, ahol a csoportok szabadon megválaszthatják teoretikusait.¹⁰ Kosztolá-

⁴ Hans Robert Jauss: *Recepcióelmélet–esztétikai tapasztalat–irodalmi hermeneutika*, Budapest, 1997, 18.

⁵ *Egy vers margójára*, 98.

⁶ *Kiss Ferencsel Görömbei András beszélget.* In: Kiss Ferenc: *És Szabadka...*, uo., 176.

⁷ Kiss Ferenc: *Legújabb líránk állapotáról.* In: *Alföld*, 1963. 3, 11.

⁸ *Mai költészetünk és fogadtatása.* In: *Alföld*, 1984. 2, 58.

⁹ Kiss Ferenc: *Hej, Páva, hej, Páva!* In: uő: *Interferenciák*, 1984, 405.

¹⁰ Kiss Ferenc: *Legújabb líránk állapotáról.* In: *Alföld*, 1963, 3. 14.

nyi-monográfiáját a homo aestheticus jegyében írta meg. Az illyési mintán alapuló szellemi nyitottságára jellemző, hogy a népi irodalom és a homo aestheticus között is szoros kapcsolatot lát. Illyés és Kosztolányi nemzetföltő, a nyelv tisztaságát őrző nézetei összefonódnak. Illyés rendezte sajtó alá Kosztolányi posztumusz írásait. A *Nyugat* első nemzedéke mélyen átélte a nemzet széthullásának tragédiáját. „Kosztolányi pl. a sorskérdések iránt szinte olyan érzékeny volt, mint Illyés.”¹¹ Kiss Ferenc elemzéseiben valamilyen jelentős ügy meglétét tárja fel a bartóki modell és a homo aestheticus elvének együttes alkalmazásával.

A magyarság létkérdései tanulmánykötetben és drámában

Kiss Ferenc kritikusi tevékenységében következetesen mérlegel, támogat és ellenez társadalmi jelenségeket. Illyés számára is az irodalmi érték mindig valamilyen ügy szolgálatában áll. „Alig van a szellemi életnek fölöslegesebben feltett kérdése ennél: szükséges-e, hogy irodalmi műnek irodalmon kívüli feladata legyen? Világos, hogy igen. Világos, hogy nem. Műve válogatja; idő és hely szerint”¹² – írja a *Hajszálgyökek* bevezetőjében Illyés. Műfajilag rendkívül változatos a gyűjtemény; a magyarság létkérdéseit, korproblémáit taglaló esszéit, tanulmányait, rádiónyilatkozatait tartalmazza. Kiss Ferenc értékelt a kötetet megjelenését követően, majd 10 év múlva részletesen vizsgálta a *Hajszálgyökek* fogadtatását.

A kötet legfontosabb gondolata – a magyarságot a lassú pusztulás veszélye fenyegeti – több száz éves múltra tekint vissza a magyar irodalomban. Herder jóslata nyomasztotta a magyar romantikusokat: „(A magyarok) most szlávok, németek, vlachok és más népek közt az ország lakosainak kisebbik részét alkotják, és évszázadok múltán talán a nyelvüket is alig lehet majd megtalálni.”¹³ Vörösmarty a nemzet teljes pusztulását jeleníti meg a *Szózat*ban. A modern magyar irodalom kezdetén pedig Ady veti könyörtelenül a nemzet szemére valamennyi hibáját. S teszi ezt elhivatott hazaszeretettől készítve. Illyés Ady publicisztikájából ismert gondolatokból merít, s indíttatása is hasonló: „az író dolga, hogy általa magára találjon az ember, s mint ilyen, fölfedje a rend törvényét a ma világának.”¹⁴ A kötet a rosszat sejtető demográfiai adatokból a helyzet felmérésére, a gondok orvoslására törekszik, s közben rengeteg adalékot nyújt a korról.

Kiss Ferenc a kötet kiemelkedő érdemének tartja, hogy Illyés végtelen türelemmel a nemzet védelmében ír, mindig a megoldást keresi. Az írás stílusának kiemel-

¹¹ Kiss Ferencsel Görömbei András beszélget, 181.

¹² Illyés Gyula: *Hajszálgyökek*, Budapest, 1971, 6.

¹³ Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*. 1978, 14.

¹⁴ Illyés Gyula: *uo.*, 185.

kedő értéke, hogy a sorsproblémákról is derűsen, olvasmányosan és könnyedén szól. A gyűjtemény legfontosabb írása a nemzeti türelmetlenség ellen, az egészséges nemzeti öntudat érdekében foglal állást. Illyésnek széles körű tapasztalatai és fogalmai vannak a nemzeti jogvédelemről, s arról, hogy mennyire könnyen tévedhet el egy jogvédő mások jogainak megsértésében. „Nemzeti, aki jogot véd; nacionalista, aki jogot sért.”¹⁵ Illyés tömör megállapításának gyökerei Ady publicisztikájában fedezhetők fel: „a nacionalizmus arra jó mindenekfelett, hogy a vele megmámorosított tömeg ne vegye észre, mi hiányzik neki s mihez van joga.”¹⁶

Kiss Ferenc 1982-ben írott cikkében részletesen felfedi a *Hajszálgökök* recepciójának alakulását. A hivatalos kritika elmarasztalja a kötetet, úgy vélik, hogy Illyés eltúlozza a gondokat. Meglátásaik szerint felnagyítja a demográfiai adatok jelentőségét és nem veszi számításba, hogy a környező országokban is megfigyelhetők hasonló jelenségek. A nemzetfogalom értelmezését elavult, XIX. századi nézeteknek tartják. Kiss Ferenc kimutatja, hogy ezen mű recepciójának alakulásában a hivatalos kritika álláspontja nem tudott közvéleményalakító szerepet betölteni. Illyés gondolatai elhangzottak rádiónyilatkozatokban, megjelentek újságcikkekben, rövid idő alatt bekerültek a közgondolkodásba.

A *Hajszálgökök* tanulmányainak jelentős része köteté szerkesztése előtt a *Népszabadság*ban jelent meg. S a kritikában már a mű megjelenését előzően is parázs vita alakult ki a nemzeti sorsproblémákról. Illyés irodalmi levelet írt Lukács György *Magyar irodalom-magyar kultúra* című könyvéről. Sorskérdéseinket súlyos, de megoldható problémának látja. „A jelenségeket én a közösségi – a nemzeti – tudat működésével kapcsolom össze. Ha ez a tudat jó, az élet működése – a sorsprobléma megoldhatása is – jó megoldást mutat.”¹⁷ A *Népszabadság* Illyés levele mellett közölte a szerkesztőség név nélküli megjegyzéseit, melynek gondolatai a *Hajszálgökök* kritikáinak alapjaivá váltak. A Duna-medencében élő népek testvéri országok lakosai. A szocializmus automatikusan megoldja a kisebbségi problémákat, segíti – a jó példa mutatásával – a határon túli magyarokat. Felrója Illyésnek, hogy a társadalmi problémákat túlzottan magyar sajátosságként mutatja be, s kevesli a tényeket felsorakoztató, demitizáló szándékát.

Kiss Ferenc írásával Pándi Pál *A gondok ma is közösek*¹⁸ című cikke vitatkozik. Kifogásolja, hogy a kritikus felnagyítja Illyés és a szerkesztőség közötti feszültséget.

S hogyan kelthetett mégis a gyűjtemény ekkora nem várt érdeklődést? Kiss Ferenc úgy véli, hogy az értelmiségiek magyarságtudata a gyűjteményen keresztül találta meg új, korszerű formáját. A kötetben egy nagy tendencia kezdetének egyik elindítóját látja. A kisebbségben élő magyarság, a nemzet határainak kérdése az érdeklődés figyelemkörébe került.

¹⁵ Uo., 445.

¹⁶ Ady Endre: *A nacionalizmus alkonya*. In: A. E.: Jólások Magyarországról. é. n. 54.

¹⁷ Illyés Gyula: *A „Sorsproblémák”-ról*. In: *Népszabadság*. 1971. február 14. 6.

¹⁸ Pándi Pál: *A gondok ma is közösek*. In: *Népszabadság*. 1984. április 4. 11–12.

A nemzet pusztulása mélyen foglalkoztatta Illyést, tanulmánykötetein kívül dráma írására is készítette. A *Tiszták* című drámával Kiss Ferenc 1972-ben írott cikke foglalkozott. A nemzet halálának előjeleit, a folyamatot vetíti elénk, ami a végső pusztuláshoz vezet. Míg Vörösmarty dicső, hősiesség, más népek együttérzését és elismerését kivívó végről ír, addig Kiss Ferenc Illyéssel egyetértve lassú, dicstelen, az örök feledésbe vezető pusztulást lát. A dráma 1243–44-ben játszódik, s az akkori kor legszabadabb, legműveltebb népének utolsó elvesztett csatáját dolgozza fel. A drámában több jelentésrétteg van jelen, hiszen Illyés a műben a magyarság problémáit is metaforává avatja. *Az albigensek földjén* című útirajzában legmélyebb félelmét írja le: „Az albigensek tragédiája azt példázza, hogy az igazságot el lehet fojtani, hogy az eszme nem győz a pusztuláshoz fogva, hogy utolsó szálig ki lehet irtani igaz ügyért küzdő népeket, országokat.”¹⁹ S ennek a lehetősége fennáll mind a mai napig. A darab egy elpusztult népről szól az élőknél. Montségur vára a Pireneusokban az eretnekek, vagyis a Tiszták utolsó fészke. Az új hit követőit tűzzel-vassal irtották, nézeteikről nem maradtak fenn írásos emlékek. Ha megtagadják hitüket, elkerülhették volna a máglyahalált. A drámát Kiss Ferenc a szirtmagány, „az emberszabású hősiesség eszméjét” hirdető műként értelmezi. Illyés erkölcsi értékrendje és puritánsága korlátozza a tragédia játékbonyolítását. Perella, Montségur ura, népe vezéréként a legnehezebb feladat előtt áll: méltósággal vezetni népét az utolsó esélyig, sikertelen próbát tenni a szent iratok megmentésére. Ebben a helyzetben a házasságtörés, melyet felesége a cselekményidő előtt másfél évtizeddel követett el, nem nyújt elég erőt a valódi tragédiához. Kiss Ferenc a *Bánk bán* magánéleti konfliktusával hasonlítja. Melinda sem igazi házasságtörő, valamint Bánk is felette áll annak, hogy házasságtöréstől indítva gyilkoljon. A közügy – akár Illyés értékrendjében – előrébbvaló a saját sorsánál. Illyés drámája az idill, a játékosság, a szabad gondolkodás elemeit tartalmazza, amelyek által életszerű összehatást kelt és sorstragédia lévén sem válik nyomasztóvá. Kiss Ferenc szerint a dráma a nemzetköziséget, a tolerancia fontosságát hirdeti. A kisebbségi magyarok jellemzői többnyire érvényesek az anyaországira is, s a jövő lehetőségét a következőképpen látja: „Minden népnek van salakja. De a sodrás irányát nem a szemét szabja meg.”²⁰ Illyés és Kiss Ferenc szerint a magyarság akkor maradhat fenn, ha foglalkozunk a problémáinkkal, közismertté tesszük nemzeti értékeinket, s türelemmel, együttérzéssel bánunk a kisebbségben élőkkel.

¹⁹ Illyés Gyula: *Hajszálgyökerek*, 1971, 405.

²⁰ Illyés Gyula: *Tiszták*, 73.

Tanulmányok Illyés lírájáról

Kiss Ferenc a verselemzések írása közben érzi magát igazán elemében. Költő és kritikus egymásra találásának lehetünk tanúi Illyés verseiről írott tanulmányaiban. A kritikus rendkívüli érzékenységgel kutatja a költői jellem természetét. A költő lírája alakulásának, fejlődésének okaira keresi a választ, az egyes versek esztétikai értékeire mutat rá. „Illyés az életérdekű cselekvés költője. Ezért, hogy az önkifejezés, a költői beszéd – legyen bármilyen szép is – őt nem elégíti meg maradéktalanul”²¹ – hangzik összefoglaló megállapítása. Akkor ír igazán remekműveket, ha lelkét kitöltő érzéseit már kiforrottan megnevezheti. Az *Új verseket* követően a kritika elmarasztaló, a költő megrendüléséről, az öregség visszafordíthatatlan támadásáról ír. A *Kortárs* kritikusa, Diószegi András szerint a kötet verseiben lévő egyetemesség „csak látszat, illúzió, s csak egy lírailag redukált világban érvényes.”²² Kiss Ferenc a két kötet összehasonlításával cáfol; a halálközeli lírát a költői lélek fejlődésének egy állomásaként értelmezi. Míg Illyés az *Új versekben* minimálisra – az évszakok megjelenítésére – csökkentette a témaköröket, addig a *Dólt vitorlában* újra kiszélesíti, visszatérnek a gyermekkor élményei, a lét problémái, a kultúra világa. Ismét az esélyeket kereső, jövőbelátó költő alakja tárul fel. Illyés realizmusát az empiriából indulónak, stílusirányt jelentőnek tekinti. A versek hősei, akik a legtermészetesebb módon csak a világban betöltendő feladatukat végzik, ezt súlyos küzdelmek árán tehetik. A költő perspektívája: önmagát is magasan felülről képes nézni. Így a versek légiiesen könnyed játéknak látszanak. A felerősödő nosztalgia, a letűnt gyerekkor utáni vágy mögött a mai ember jól ismert problémái rajzolódnak ki. A szokásos költői nosztalgián túl a felelősségteljes szellem harcát látja Kiss Ferenc. A *Rózsák a rácson Firenzében* című vers példaértékű elemzése alátámasztja és megkérdőjelezhetetlenül hitelessé teszi a kritikus megállapításait. Úgy véli, hogy Illyés egész költészetének meggyőző erejét, hitelét az adja, hogy a világot a fontos teendőknél, a lét kérdésein át látja.

Illyés *Gyalogútjáról* írott verselemzése a *Miért szép?* sorozat kiváló darabja. Az elemzés tartalmaz egy szorosan a szövegre épülő részt, feltárja a vers keletkezéséről fennmaradt adatokat, a korszak nyújtotta körülményeket. A költőt ért méltatlan támadások által kiváltott reakciókat gyűjti össze. A háború után, a fordulat éve körüli időszakban a költő számos kérdésre kereste a választ. Néhol a jó ügy védelmére kelő, s a támadásokat méltósággal fogadó előljáró szerepét ölti fel. Vannak versei, melyek a helytállás válságos pillanatait örökítik meg. A humorral díszített ábrándos szabadság iránti vágy nyújtja a leghitelesebb képet. „S Illyés öntanúsító verseiben ez a legjellegzetesebb: ez a határait és sorsát a teljesebb élet felé mindig nyitottan, szomjasan érzékelő (a Bartók-vers iskolapéldája ennek), de öntörvényeit vállaló s azok értelméről megbizonyosodott önszemlélet és önérzet.”²³ Kiss Ferenc szerint ez a

²¹ *A Dólt vitorla költője*, 94.

²² Diószegi András: *Illyés őszikéi*. In: *Kortárs*, 1961, 10. 611.

²³ Illyés Gyula: *Gyalogút*, 108.

gyalogút, a maga girbegurbaságával az élet jelképezője, s a kialakítóját, a rajta először végighaladót a felfedezőknél járó tisztelet illeti. A gyalogút egy zöldülő vetésen vezet keresztül, amitől a költő más esetben idegenkedett volna, viszont itt a tavasz képzeteként nyújt díszletet az úttöréshez. A derűs vers először 1955-ben jelent meg, amikor a költő előtt új utak, lehetőségek látszottak kibontakozni. Az ártatlan hang az „ürgelyukak” emlegetésekor sértő is lehetett volna némelyekre. S ekkor visszakanyarodik a kamaszkor emlékéhez. Így az élet kanyarjait magyarázó költő a létezés csodájára, a természettel való kapcsolatra irányítja a figyelmet. Kiss Ferenc érzékeli, hogy a vers síkja is tökéletes összhangban van a gyalogút hullámvázával. Illyésre jellemzőnek tartja, hogy a gyalogútban, egy hétköznapi fogalomban találja meg a lehetőséget, hogy kibontsa a lét nagy kérdéseit.

Illyés lírájában a szerelem és az elmúlás kötetnyi vers témáját nyújtotta. Csoóri Sándor által összeállított szerelmes verseinek válogatásgyűjteményéről Kiss Ferenc könyvbemutatót írt, melynek legfőbb gondolata, hogy a szerelem ilyen is lehet: „racionális, mégis üdvösségszerű tartós érzület, olyan szövetség, melyben a maga legjobb hajlamaival lehet jelen a költő.”²⁴ Attól rendkívüliek ezek a versek, hogy értesülünk a költő lelkében a szerelem által felszínre hozott különleges érzelmekről. Illyés szerelmi lírájában nem a vágyódás, az udvarlás, két ember egymásra találásának kezdeti eseményei töltik be a főszerepet. A beteljesült szerelem utáni időszak megőrző, apró örömeket tartogató időszakát foglalja versbe. A költő szemérmessége, őszinte érzelmei, a magánélet hangulata szólal meg. Szülőföldjét kedvesének a felelősség vállalás próbájaként mutatja be. A társ közelsége, az összetartozás élménye felerősíti, megsokszorozza a költő erejét. S a szerelem még az idősödő Illyés verseiben is megőrzi a maga csendes örömeit. Férfi és nő egymásra találásának bensőséges hangjait szólaltatja meg. „Illyés versei attól szépek, hogy tanúsítják: az édes-ség megőrizhető.”²⁵

Az időskori költészet fontos témája a halál, az étellel való végső elszámolás. Kiss Ferenc a *Különös testamentum* című kötetről írt értékelésében és a kötetnyitó vers, *Kik jöttök, évek –, évek?...* elemzésében Illyés kései lírájának jellemzőit vizsgálja. A költő rádöbben, hogy nemzedékéből egyedül maradt, s szellemi örökségének méltó utódait keresi. A kritikus szerint ez a költészet már az élet ajándékként keletkezhetett, hiszen Illyés még hetvenen túl is képes a megújulásra. Kívülről figyeli önmagát, még mindig ura saját világának. A végső átkelésről szóló versek azért tökéletesek, mert egyszerre a költő jelene és a múltja, az évek során összegyűjtött értékei is megjelennek bennük. A testamentum elkészítése különleges alkalma a törvényalkotásnak. Kiss Ferenc igyekszik meghatározni, hogy kiket tekint Illyés a hagyatéka várományosainak. A nemzeti értékek védelme, a hazaszeretet Csoóri és Nagy László költészetét vonja Illyés közelébe. S kik a szellemi örökösök Kiss Ferenc szerint? „Hogy kikre mit hagy a költő, számára maradhat titok, a »Költeményben« megvaló-

²⁴ *Férfibeszéd*, 118.

²⁵ Uo. 121.

sult teremtő emberség mint mérték mindig megválasztja s megméri majd örököséit.²⁶

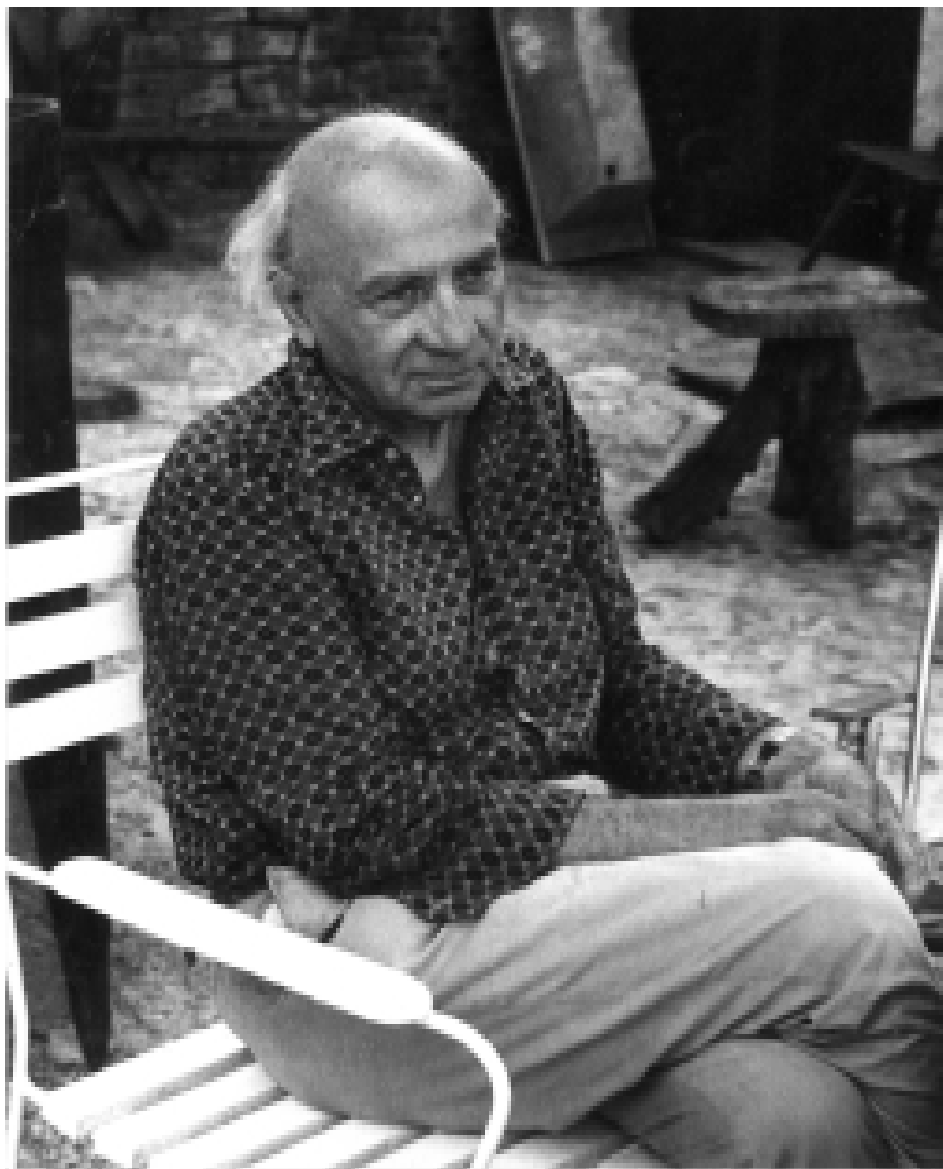
Kiss Ferenc Illyés-tanulmányaiban arról az emberi mértékről, humánitásról, nemzetet féltő és védő szándékról írhatott, ami a saját életművének is mércéjét jelentette. Költő és kritikus szellemi értékeinek egybeesése következtében jöttek létre az érzékeny elemzések, melyek felismerték és előhívták az illyési vers rejtett jelentéseit.

A magyarság iránti aggodalom, a kisebbségi magyarság sorsa mindkettőjük számára a legfontosabb kérdés a nemzet jövőjének szempontjából. S hogy az utolsó nemzeti klasszikus lenne, tagadja Kiss Ferenc: „Nem hiszem, hogy a bartóki erdőnek vége volna, hogy a szarvassá változott fiú Kafka-hósszá akarna vedleni.”²⁷ Viszont az utána következő költőnemzedékek számára követendő példát ad. Szerepe az irodalmi- és a közéletben megismételhetetlen. „A közgondolkodás iskolája lett, erőtér létesült körülötte: szándékok, igények és készségek olyan élete, mely létének értelméről és jogáról megbizonyosodván, árván is tudhatja a dolgát.”²⁸

²⁶ *Egy vers margójára*, 103.

²⁷ *A Dólt vitorla költője*, 111.

²⁸ *Figyel bennünket*, 126.

(Moser Zoltán felvétele, 1972)

Felelős kiadó: ???????????
Felelős szerkesztő: DR. BITSKEY ISTVÁN
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében
Terjedelem: 15,73 A/5 ív
???-2001.